IRODALOMTÖRTÉNET

Csorba Dávid, Debreczeni Attila,
Dobos István, Kecskés András,
Z. Kovács Zoltán, Lengyel András,
Nagy Miklós, Nyilasy Balázs,
Rónay László, Takács Judit,
Taxner-Tóth Ernő

2001/4.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

2001. LXXXII. évf., 4. sz. Új folyam XXXII. évf., 4. sz.

Főszerkesztő: TAMÁS ATTILA
Felelős szerkesztő: KOVÁCS SÁNDOR IVÁN
Technikai szerkesztő: RUTTKAY HELGA

Szerkesztőség
Debreceni Egyetem
Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet
4010 Debrecen, Pf. 52.
Telefon/fax: (52)512-934
Titkárság: Papp Eleonóra

Szerkesztőbizottság
BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBÓ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN,
KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSAI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN, SZIGETI LAJOS SÁNDOR,
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, TARJÁN TAMÁS, WÉBER ANTAL

A *Szemle*-rovat szerkesztője: S. VARGA PÁL

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1052 Budapest, Piarista köz 1., félem. 12.
Telefon: 337-7819

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Tartalom

2001/4. szám

DEBRECZENI ATTILA
„Tudós hazafiság"
(Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában) 487

TAXNER-TÓTH ERNŐ
A mitikus folyó regénybeli iránya
Szempontok *A falu jegyzője* értelmezéséhez 505

Z. KOVÁCS ZOLTÁN
Korsó és díszedény
„Irányzatosság" és irónia *A falu jegyzője* értelmezésében 530

NAGY MIKLÓS
Az írói névadás Jókai késői regényeiben 554

NYILASY BALÁZS
Arany János verses epikájáról 563

CSORBA DÁVID
A Martonfalvi-tanítványok és a református pietizmus
szellemi horizontja 576

DOBOS ISTVÁN
A szöveg történetisége – a történelem textualitása
Az újhistorizmus 594

LENGYEL ANDRÁS
József Attila *önlét* terminusáról 611

Szemle

KECSKÉS ANDRÁS
Közköltészet 1. Mulattatók
Régi Magyar Költők Tára XVIII. század IV. 624

RÓNAY LÁSZLÓ
Szigeti Lajos Sándor: *(De)formáció és (de)mitologizáció* 632

TAKÁCS JUDIT
Műfajok összjátéka
Nyilasy Balázs: *A konzervatív-modern költő*
Arany János verses epikája 636

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Debreczeni Attila

„Tudós hazafiság"
(Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában)

1. A Haza mint közösségi szimbólum

a) patriotizmus

Az 1780-as évek magyar irodalmában feltűnik egy különös alak, a tudós Hazafi, aki egy csapásra elfogadottá válik széles körben.[1] A tudós Hazafi nem immanens narratív hang, hanem egyfajta azonosságtudat szimbóluma, s *nem annyira a textusokban magukban, mint inkább a paratextusokban képződik meg*. Szövegek implikált szerzője és olvasója[2] egyszerre, s mint ilyen, közösségképző erejű. A tudós Hazafiak közössége virtuális, s azért az, mert valójában közösség*tudat*ként létezik, teoretikus szövegekbe írva (mintegy paratextusként). A közösségi identitás a Haza fogalma körül képződik meg, s ilyen értelemben a patriotizmus egy fajtájaként írható le. A „patriotizmus nem egyéb, mint valamely erőteljes politikai közösségtudat kivetülése a politikai közösség területére oly módon, hogy a »haza« a politikai-etikai lojalitás és elkötelezettség emocionálisan színezett szimbólumává válik".[3] A haza mint egy közösségtudat szimbóluma fogalmilag elasztikus, s ebből következően „a hazafiság jellege és objektív funkciója annyiféle, ahány politikai tudatformával, ideológiával lép szimbiózisba".[4]

A XVIII. században kialakul a haza fogalmának egy olyan változata, amely már sokban megelőlegezi a tudós Hazafiak közösségtudatát: a hungarus hazafiság. „*Hungaruson* a XVII. század magyarországi polgára értendő, mégpedig a született magyar éppúgy, mint a német és a szlovák",[5] ennek az öntudatát fejezi ki az „Extra Hungariam non est vita" jelszava, amely a „kifelé zárt, befelé osztatlan Magyarország-képzet"-et foglalja magában.[6] A Hungarus-tudat egy szűk csoport közösségi tudatát jelenti, „a német és szlovák evangélikus értelmiségi réteg patriotizmusát és »feudális állampolgárságát«, amely a XVII. század közepe tájától fejlődött ki, virágkorát az 1690-es évektől 1770 tájáig élte, s értelmetlenné válva eltűnt, amikor a régi Magyarország népei a nemzeti fejlődés útjára léptek".[7] A „tudós Hazafiak" patriotizmusa e hungarus hazafiság örököse, amennyiben a közösségeszme, amelyhez ethosza, elkötelezettsége kapcsolja, az osztatlanság jegyeit viseli magán. Magyarnyelvűsége viszont már újabb megosztó erővonalat képez, olyat, amely

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

gyökeresen mássá teszi a józsefi kor[8] res publica litterariáját a hungarusok közösségtudatától, patriotizmusától. E váltásban Bessenyei öröksége is jelentős szerepet játszott.

„Tudgya Exc.ád, hogy az Országok nem tsak karddal 's fegyveres erővel, hanem egyszer-'s-mind pennával 's ésszel szereztetnek, kormányoztatnak, és tartatnak fenn. Ez nem egyébként, hanem a' Nemzeti Literatúrának, az az, a' Tudományoknak hazai nyelven való virágoztatása által, mehet leg-könnyebben 's leg-tsalhatatlanabbúl végbe. (Mivel-hogy: soha eggy egész Nemzet idegen nyelven tudományra, közönséges világosságra, 's bőltsességre nem juthat.) A' nemzeti nyelvnek el-hagyatásával, el-hagyattatnak a' nemzeti erkőltsök, szokások, – a' Nemzetnek egész tulajdona, meg-külömböztető béllyege" – írta Batsányi Forgách Miklóshoz szóló nyílt levelében, 1790 nyarán, az országgyűlés nyelvi vitái alkalmával.[9] Nem nehéz ráismernünk ebben Bessenyei programírásainak gondolatmenetére, megfogalmazásaira.[10] Az utolsó mondat persze már más irányt szab a Bessenyeitől átvett logikának, ahogy arra Szauder József és Bíró Ferenc is nyomatékosan rámutatott.[11]

Bessenyei programírásai nagymértékben kötődnek a századközép literátusságának a nyelvről való eszmélkedéséhez.[12] A „tudós Hazafiak" aztán ezt a Bessenyei-programot alakítják tovább: átveszik elemeit és új kontextusba helyezik azokat, miként tette azt Bessenyei is az elődök örökségével. A nyelv szerepének a Batsányi-idézetben is szemlélhető átértelmezése mellett a másik legfontosabbnak tűnő átalakulást az egységes logika szétbomlásában véljük felfedezni. A kor sajtójában, alkalmi költészetében stb. nem a Bessenyei-röpiratok gondolat*meneteire*, hanem sokkal inkább gondolat*elemeire* ismerhetünk. Viszontláthatjuk a kard és penna kettősségére épülő *érvelés*t és az igaz nemesség toposzában rejlő *értékállítás*t; a kultúra elhagyatottságát panaszló *helyzetértékelés*t és ebből fakadóan a nemzethalál lehetőségében megtestesülő *fenyegetettség-élmény*t; a boldogabb nyugati nemzetek fejlődésében elénk vetülő *mintá*t és *kihívás*t; szorosan az irodalomra, tudományokra vonatkoztatva pedig a *fokozatosság* és a *hasznosság* követelményének a hangoztatását.

Az egységes logika szétbomlása azonban nem mutat rokonságot a századközepi sajátosságokkal, mert a gondolatelemek önálló létezése nem széttagoltságot jelent, továbbá nem is a Bessenyei-féle program érvénytelenedésére vezethető vissza. Sőt, az átértelmezések mellett (és azok útján) elevenebb és hatásosabb, mint valaha. Egyszerűen nincs szükség elismételni mindig a program egészét: az egyes, az adott vonatkozásban szükséges gondolatelemek újramondása vagy újraalkotása (mintegy szinekdochésen) megidézi és érvényesíti azt. A *tudós hazafiság beszédmódja* így sajátosan diffúz egységet képez, hiszen úgy fogalmazódhatnak meg sokszor egymástól jelentősen eltérő álláspontok is, hogy a közösségvállalás ethosza nem sérül. Az önálló életre kelt, de egy odaértett program részének tekintett gondolatelemekben képződik meg ugyanis az a beszédmód, amely a „tudós Hazafiak" virtuális közösségének identitást ad.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

b) beszédmód

A beszédmód fogalmát a cambridge-i eszmetörténészek fogalomhasználata szerint alkalmazzuk.[13] A *beszédmód* olyannyira elterjedt napjaink elméleti és történeti szakirodalmában, hogy jelentése – sokrétűsége és divatszerűsége folytán – elbizonytalanodott. A jelen munkában a *beszédmódot* és a *diskurzust* nem szinonimákként használjuk. A *diskurzust* az általunk olvasott és gyakran idézett szakirodalmak szóhasználata alapján diszciplínák, megközelítési módok értelemben alkalmazzuk (például filozófiatörténeti, retorikai, esztétikai, antropológiai stb. diskurzus). Amikor azonban a cambridge-i eszmetörténeti iskola fogalomhasználatát követjük, *beszédmódot* mondunk.

„A politikai beszédmód nem csupán fogalmakat, »szótárat« jelent, hanem viszonylag állandó témákat is, mintákat, amelyekhez viszonyít e nyelv használója, érveléseket és értékeket, továbbá előfeltevéseket és hiteket, amelyek lehetővé teszik az érveléseket."[14] A beszédmód eme értelmezése szerint „nem a nagy életművek tükrében kell megérteni egy adott történelmi korszakot és annak problématárát, hanem épp a jelentéktelen tucatirodalom felhasználásával lehet a korabeli beszédmódot helyesen rekonstruálni."[15] Noha a konstrukció helyességének mércéje nyilvánvalóan nehezen rögzíthető, s a beszédmód eme fogalma is könnyen önálló életre kelhet mint ágens,[16] mindazonáltal úgy tűnik, a *tudós hazafiság* leginkább beszédmódként értelmezve nyílik meg számunkra,[17] akárcsak együttélése a patriotizmus más típusaival.

Ha a józsefi kor patriotizmus vonatkozásában releváns szövegeinek közönségképzetét és olvasásmódját vizsgáljuk, akkor a tudós Hazafiak közösségének mint az átalakuló irodalmi műveltség létmódjának megértéséhez juthatunk közelebb, a szövegekben létező közösségtudat mibenlétéről azonban keveset tudhatunk meg. A politikai beszédmódok segítségével a szövegeknek éppen eme identitásképzése tűnik leírhatónak. S noha a cambridge-i beszédmód-fogalom inkább a hosszú időtartamok (longue durée)[18] megragadásának eszköze, a beszédmódok egymásmellettisége éppen egy adott időpillanat diffúz egységére vethet fényt. A kor általánosan használt beszédmódjai ugyanis a haza más és más fogalmát foglalják magukban. A szövegek hol ebben a beszédmódban, hol egy másikban szólalnak meg, s ennek megfelelően hol ilyen, hol meg amolyan identitást nyilvánítanak meg a haza szimbólumának értelmezésében.

A fentiek értelmében a tudós Hazafiak közösségének identitása a józsefi korban két kontextusban vizsgálható és vizsgálandó. A műveltség és irodalom kontextusában a közösség identitástudatát a *tudós hazafiság* beszédmódja építi fel, önmagával egységesen. Minthogy ez azonban csak speciális esete a politikai patriotizmusnak, s nem is képzelhető el annak tágabb kontextusa nélkül. A társbeszédmódok azonban különböző nemzet-fogalmakat és identitás-változatokat rejtenek magukban, így a Haza szimbóluma a politika tágabb kontextusában sajátos diffúz egységet alkot, amolyan inkonzisztens konzisztenciaként jellemezhető.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

2. Témák és érvelések katalógusa

a) érvelés és értékállítás

Kard és penna kettőssége mint modernizációs séma lett a tudós hazafiság beszédmódjának része. A vitézi és a költői létezés egyéni dilemmája ugyan sok korabeli katona-írónál felmerül,[19] de igazi jelentőségre a nemzet felemelésének alternatíváiként tesznek szert, ahogy azt Bessenyeinél és nyomában Batsányinál is láttuk. E kettőség úgy ad lehetőséget a tudományok és az irodalom preferálására, hogy közben nem szükséges megtagadni a vitézi erényeket sem. Ez részben a mellérendeléssel érhető el, részben pedig a múlt–jövő viszonylat nézőpontjával. Báróczi Sándor 1790-es *A védelmeztetett magyar nyelv* című röpiratában is ezt olvashatjuk: „Eleink, mind fegyverviselők lévén, gyermekei is szüléjeknek példáját követték, és mindnyájan vitézek voltanak: a következendő később időkben pedig béjővén, a napnyugoti nemzetekkel való kommunikáció által, közinkbe is valamennyire a litteratura és mesterség, látjuk az előhozott példákból, hogy azok kik reá adták magokat, mennyire vitték ebben is progresszusokat."[20]

A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1789-es tudósítása is lényegében ezt a viszonylatot rögzíti kard és penna között: „Ha meg tekéntjük, hogy annyi jeles Hazánkfiai össze vetett erővel iparkodnak a tudományoknak Hazai Nyelvünkön való gyarapításán, [...] lehetetlen, hogy az érzékeny Hazafinak szívét az öröm el ne fogja. E' nemes példa minket is fel gyulasztott képzelvén ezen idő szakaszszát egy ollyan szerentsés Epokának, mellyben Magyar Nemzetünk fénnyét s magával született erejét mind kardjával, mind pennájával meg mutathatja."[21] Hasonlókat olvashatunk Kovács Ferenc és Bertits Ferenc *Mindenes Gyűjtemény*-beli cikkeiben is és még a kor sok más verses és prózai szövegében, s nem csak magyar nyelven.[22]

A tudományosság mint a nemzet felemelésének a modern korban adekvát útja előtérbe állítja az egyéni érdemek problematikáját is, hiszen a tanultság, a nemzetért való cselekvés individuális erkölcsössége nem vezethető le az ősök érdemeiből. A *vera nobilitas* középkor vége óta elevenen élő toposza[23] így nyer aktualitást a századvégen, s lesz meghatározó értékké a tudós hazafiság beszédmódjában. Batsányi már 1785-ös műve, *A' Magyaroknak vitézsége* előbeszédében azt mondja a címzett Orczy Istvánról, hogy annak „nagyra született nemes szive nem fö rendü vérböl lett származásával, nem Eleitöl költsönezett fényességgel, hanem valóságos érdemekkel kiván ékeskedni, tündökleni. Tudgya, melly üres semmi légyen a' büszke nevezet érdem nelkül, olly világban, mellyben a' valoságot az árnyéktól, és az igaz érdemet meg kezdik választani a' külsö máztól."[24]

Kreskay Imre *Magyar Museum*ban közölt versének címébe emelte e toposzt, s a két versszakos mű ellentétező szerkezete is (megengedő s nem szembeállító hangnemben ugyan) ezt nyilvánítja meg: „BÓLDOG, ki Eleit, / Érdemes

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

őseit, / Messze fel-számlálhattya; / Hogy Haza' hasznára, / 'S Nemzettyek' javára / Éltek, meg-mutathattya: // De bóldogabb ennél, / Kit szegény tűzhelynél / Üstökös Attya nevelt; / Még-is érdemiért, / Sok jó erkőltsiért, / Hazája nagyra emelt."[25] Péczeli József, mint azt Bíró Ferenc részletesen kimutatta,[26] *Haszonnal mulattató meséi*ben, a *Mindenes Gyűjtemény* cikkeiben és másutt is sokszor él ezzel a toposszal. Az e szemléletének alapvonását képező gondolatot epigrammatikus tömörséggel fogalmazza meg nagy hatású Voltaire-fordítása, a *Henriás* Ajánló Verseiben: „Ha Királyt a' Virtus, nem a' vak sors tenne / Sok Jobbágy Királlyá, sok Úr szolga lenne."[27] A megfogalmazás sokkal kiélezettebb, mint Kreskay versében, nyoma sincs a megengedő, egyeztető irányultságnak. Leginkább mégis ugyanazt a toposzt használják, különbségeik annak értelmezési tartományán belül helyezkednek el.

b) helyzetértékelés és fenyegetettség-élmény

Se szeri, se száma azoknak a megnyilatkozásoknak, amelyek az irodalom, a tudományok korabeli állapotának sanyarúságát panaszolják. A panaszok és kesergések megegyeznek a helyzetet kiváltó okok felsorolásában is: a külföld-majmoló módizás, a bezárkózó műveletlenség, a „nagyok" támogatásának hiánya és a közönség fejletlensége stb. mind a tudományok elhagyatottságát eredményezi. „Nem tagadom én azt, hogy a' jó magyar könyvnek szüke ne vólna; de korán sem azért, mintha nem vólna a' magyar Tudósoknak könyv irásra való talentumok, avagy mintha ök restesek vólnának. Éppen nem, ellenkezőt mutat a' mai tapasztalás, mivel a' miólta az irigység elkezdette kedves nyelvünket üldözni, azólta több jó magyar munka jött napfényre, mint annakelőtte való száz esztendőben. Nem a' magyar Tudósoknak kell a' magyar tudományok' miveletlenségének okait tulajdonitani, hanem inkább nemzetünk anyai nyelvéhez való fagyos indulattyának."[28] Egy mecénási felajánlás kapcsán pedig a következő szerkesztői kifakadást olvashatjuk a *Mindenes Gyűjtemény*ben: „százaknak sőt ezereknek kellene a' két Hazában illyen nemes szivü Hazafijaknak támadni; de sokan, nem hogy virágozni kezdett Literáturánkat tehetségek szerint bóldogitanák, sőt inkább tsupa irigységből a' leg-jobb szándékot el-nyomni igyekezik".[29]

A korabeli helyzet megítélésében nagy szerepet kapott a formálisnak, külsődlegesnek ítélt hazafiság bírálata. Egy korabeli újságcikk például nem kis keserűséggel állapítja meg, hogy egy ismert úrnak „vitéz Öltözete olly pompás, hogy olly kettőnek az árrán, könnyen fel lehetne eggy Tudós Társaságot állítani. – Tsupán a' *Tsákója negyvenkét ezer* Forintra betsűltetik."[30] Egy nyitrai követ beszédében pedig indulatosan szólítja meg a ruha által magyarkodókat: „Tetétől fogva talpig Magyar Köntösbe öltöztök; Kalpagot, 's tsákós Süveget tesztek Fejetekbe, 's jó széles fringyia Kardot köttök óldalatokra. – E' még mind tsak Külseje a' Magyarságnak, 's mind ezek által, tsupán a' Nemzeti Viseletnek szeretetét teszitek nyilvánvalóvá. – Engemet, 's velem

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

eggyütt sok értelmes Magyarokat a' mi illet: távól légyen, hogy ezen Magatok' viselését ótsárolnánk; egyedül tsak a' vólna kívánságunk, hogy a' Magyarságot ne annyira a' Ruhában, mintsem a' valóságos *Magyar Szívben*, és *Nyelvben* helyheztetnétek."[31] A megfogalmazásokban százados érvek és nemzetkarakterológiai toposzok köszönnek vissza ismét.[32]

Ez a helyzet a magyar nyelv és vele együtt a nemzet pusztulását eredményezheti, ha nem tesznek ellene gyorsan és hathatósan mindazok, akiknek erre tehetsége vagy/és lehetősége van. A nemzethalál gondolata tehát szervesen következett a korabeli helyzetértékelésből, Herder jóslata utóbb csak a tekintély erejével nyomatékosította ezt a víziót.[33] Pétzeli József írja egy *Mindenes Gyűjtemény*-beli cikkében: „minden erőnkből támogassuk dülő félen lévő nyelvünket; mert külömben egynehány száz esztendők mulva, tsak ugy fognak a' Historiák emlékezni rólunk, mint a' Celtákról, vagy Sarmatákról, hogy azok is éltek valaha."[34] Bíró Ferenc, miután idéz számos hasonló megfogalmazást, Kazinczy *Orpheus*ára nézve így fogalmaz: „Az Orpheus első négy közleménye a nemzethalál lehetőségével való számotvetés gondolati keretében áll. Kazinczy közli a veszélyt felemlegető és ellene tenni akaró báró, Prónay László hozzá intézett írását, ezt megelőzően pedig Pálffy kancellárnak Péczeli Józsefhez intézett s a prédikátor Henriade-fordítását magasztaló francia nyelvű levelét, hogy »azok, akik csüggedni kezdenek, vegyenek vigasztalást«. Mivel e félelem szavait elsősorban Péczeli szólaltatta meg, Kazinczynak a komáromi prédikátorhoz 1789. október 23-án kelt levele (Kaz. Lev. I. 522.) félreérthetetlenné teszi a szerkesztői megfontolást: »Érti az úr miért tettem ezt [ti. Helvetius írását a tudományok terjesztéséről] és a Pálffy és Prónay levelét elől.«"[35]

Mindez persze bizakodó hangvételben és felszólító modalitásban is elhangozhatott adott helyzetben. Ilyen helyzet volt például az, mikor 1789–1790 fordulóján II. József ígéretet tett, hogy a török háború végeztével országgyűlést fog tartani. E hírre, továbbá arra, hogy József rendelete magyar nyelven készült, a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1790. január elsejei számának nyitó cikke szinte himnikus hangú örvendezésbe fordul, egy gondolatmenetbe fogva számos korabeli ideologémát: „Hol vólnánk most, ha Nemzetünk eleitől fogva a' maga saját nyelvének pallérozására adta vólna magát, mint tselekedték hajdan a' Görögök, a' Rómaiak, ezek a' mindenhai Mustrák; azután az Anglusok, és Frantziák, közelebb pedig a' Németek, Olaszok, Oroszok és Spanyolok. [...] Alig lehet meg fogni, hogy a' Magyar Nemzet annyira buzgott Hazájáért: még is szűlött Nyelvét, ezt a Hazai szeretetnek kútfejét, más nyelvért meg vetette. Az idegen el nyomta vólt az örököst. – De meg szánta az Ég haldoklani kezdett Nyelvünket, támasztott Hazánknak e' mi időnkben olly Fiakat, kik gyönyörüségeknek tartják vagyonokat, vagy más tehettségeket fel áldozni, tsak hogy Nyelveket, újj, és jobb életre hozhassák, és ez által ditsőségek Egét a' régi fénynél még ragyogóbbá derithessék."[36]

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

c) minta és kihívás

A tudós hazafiak beszédmódjának egyik állandó eleme, mint azt már az eddigiekben is láttuk, hogy a „napnyugoti" nemzeteket jelöli ki viszonyítási pontként. Az általuk bejárt út, a „pallérozódásban" és „csinosodásban" elért eredményeik mintaként tekintendők az olyan még csak most nekilóduló nemzetek számára, mint a magyar is. A *Magyar Museum* Bévezetésében Batsányi (s ebben gondolatilag megegyezik vele Kazinczy első változata is) a régibb idők akadályainak több oldalas felsorolása után így kiált fel: „bóldog isten! mire nem mehettünk vólna! mennyire nem külömböznék állapotunk mostani sorsunktól! – De ne gondollyunk erre; majd véres könybe borúlnak ismét ortzáink! Mit használ úgy-is, a' lehetetlenségről álmadoznunk? – Lássuk inkább, mire mehetnénk még mostani erőnkkel. Lássuk a' mái tudós Nemzeteket, mitsoda eszközök által jutottak ők arra a' magasságra, a' holott most vagynak; és kövessük mí-is, a' mennyire környűl-állásaink engedik, nyomdokikat."[37] Ezt követően hosszan ecseteli a nyugati nemzetek példáját, külön kiemelve az akadémiák, a kritika és a sajtó szerepét.

E gondolat már Bod Péter és Teleki Ádám műveiben is feltűnik, a „tudós Hazafiak"-nak pedig ez az egyik legkedveltebb fordulata. A nem igazán jó hírrel emlegetett Szaitz Mária Leó azt írta 1788-as *Kis magyar frázeológyiá*ja előszavában, hogy „ébredjünk-fel hosszas álmunkból, 's azon emberkedjünk, hogy nyelvünk előmozdításában 's fel-magasztalásában más Nemzeteket kövessünk, vagy meg is előzzünk"; az egyáltalán nem emlegetett Kiss József kéziratban maradt 1791-es beszédében felteszi a költői kérdést, hogy „mi lehet nékünk Magyaroknak világosabb Tükörünk a Frantziáknál, Németeknél? a kik [...] a magok Anyai-nyelveknek bé hozásával, 's ki-pallérozásával annyira jöttek az ő Országjokban"; a kevéssé magyaros hangzású nevet viselő Franciscus Rosenbacher pedig grammatika tankönyvében a magyar nyelv oktatását „egyébb Evrópai pallérozott Nemzetek' példájára" hivatkozva szorgalmazza.[38]

A mintakövetés adekvát útja a fordítás: „Vallyon, mikor érjük hát el azt a' bóldog időt, hogy az idegen nyelveket nem értő Magyar Hazafi-is a' magáén olvashasson, magának mindenféle Tudományt szerezhessen? – Isteni Tudományt; Edgyházi, Világi Törvényeket és Történeteket; Orvosi, Bőltselkedési, és Hadi Tudományokat elegendőképpen tanúlhasson? – Ugyan ez a' fontos tzél, mellyet már Íróink hová hamarébb el-érni, olly dítséretesen törekednek. Így tettek más Nemzetek-is elsőben; edgyik a' másiktól kőltsönözte tudománnyát, nyelvére fordította; magáévá tette. Miért nem kellene mínékünk-is így tselekednünk, míg magunk-is viszontag remekeket adhatnánk?" – írja Batsányi *Magyar Musa*-beli tanulmányában.[39] Hasonlóképpen nyilatkozik Révai Miklós is ugyanebben az évben: „akár mi nehéz legyen a' fordítás állapatja, bizonyos a' még is, hogy valakik nagyobb tekélletességre törekedtek az írásbann, mind fordításokban kezdték leg először is magokat

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

gyakorolni".[40] A gondolatmenet száz és száz alakot öltve fordul elő a korban, ami nem is csoda, hiszen antik közhelyről van szó, amelyet a német fordításelméleti viták is előszeretettel újítottak fel,[41] s amelyet a korabeli mintakövető modernizációk hívtak segítségül ideológiájuk megalapozásához.

A mintakövetés ugyanakkor vetélkedésként is értelmeződik, mintegy kompenzáció gyanánt. Ebben az esetben természetszerűen nem annyira az elért (szerény) eredmények hangsúlyozódnak, hanem inkább a lehetőségek, a távlatok. A vetélkedés leggyakoribb terepe az összehasonlítás. Az a tény, hogy a magyar nyelv alkalmas a görög mintájú időmértékes verselésre, míg a nyugatiak nem, az egyik leggyakrabban hangoztatott érvvé vált akkor, mikor a nyugati nemzetek és nyelvek kihívásával való szembenézésre került a hangsúly.[42] Hasonló érvelés más vonatkozásban is elhangzott: „nints eggy Nyelv is Európában, melly a' 'Sidóval jobban meg-eggyezne, mint a' Magyar Nyelv [...] minden szónak hosszúsága vagy rövidsége, olly tökélletesen meg van mérettetve, hogy e' részbe Nyelvünk minden Európai nyelveket fellyülhalad."[43] Az ilyen típusú vetélkedés mellett azonban a legképtelenebb érvek is felmerültek. Szajbély Mihály hívja fel a figyelmet Decsy Sámuel büszke megállapítására, mely szerint: „Egy nemzet sints a' kerek ég alatt, a' melly tzifrábban 's rettenetesebben tudna a' Magyarnál káromkodni."[44]

d) fokozatosság és hasznosság

A leggyakoribb azonban minden vetélkedés ellenére is a helyzettel való, szerénységre intő számvetés, s a nyugati nemzetek követésének ajánlása. A pallérozódás hosszú út végigjárásaként jelenik meg a tudós hazafiság beszédmódjában. Ezen az úton a fokozatosság elvét betartva lehet és kell járni: „mindenkor a' Poézis vólt minden szép mesterségek közűl leg-első, melly a' Népeket vadságokból ki-vetkeztetvén, a' mélyebb Tudományoknak el-fogadására alkalmatosakká tette."[45] A *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői lapjuk céljait illetően úgy fogalmaznak, hogy „mi egéssz igyekezettel kívánjuk mind azt elkövetni, valami édes Nemzetünket általán fogva a' hasznossan gyönyörködtető olvasáshoz mind inkább inkább hozzá édesgetheti, és ez által, eggy részről ugyan született nyelvének szeretetére, betsüllésére, 's tanúlására hathatóssabban fel-serkentheti; más részről pedig, a' pallérozott Nemzetek boldogságában hova tovább bizonyossabban részeltetheti".[46]

„Nagy János versekbe foglalta Faludi prózai Gracian-fordítását, majd eljárását azzal indokolta, hogy a verses forma megkönnyíti a művet alkotó maximák értelmének felfogását és emlékezetbe vésését.[47] *A' nevelők* című színdarab 1790-es pozsonyi bemutatóját a következő lelkes bevezető szavak előzték meg: »Fel-nyittatott azon régen kivántt út, melly leg-tökélletessebb vezér nemzetünknek pallérozására, 's világosíttására, azon út, melly nemes érzékenységeket tsepegtet a' szívekbe és észre vétetlenül némelly kedves édességgel tanitja az erköltsöket [...].«[48] Diénes Sámuel úgy vélekedett Huszti

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

András *Ó és Ujj Dácia* című, általa újrakiadott könyvéhez írt bevezetőjében, hogy az olyan könyvek által, »[...] a' mellyek nem tsak az hogy az olvasásra kellemetesek, hanem leg előbb is szükségesek és hasznosak [...]«, a tudományok megismeréséhez vezető út könnyebbé és rövidebbé tehető.[49] Mándi Sámuel abban reménykedett *Szivet sebhető Római Mesékben tett próba* című regényfordításainak elején, hogy a nemzet »[...] az illyen kedvet indító mesés történeteknek olvasásával a' jobb könyveknek olvasásához apródonként hozzá szokik.«"[50]

Az antik közhely a német populáris esztétika (például Sulzer) nyomán is széles körben terjedt a XVIII. század végén, s vált a tudós hazafiság beszédmódjának egyik meghatározó elemévé. A fokozatosság elvének az összefonódása a hasznosság elvével az irodalomfogalmat tekintve hagyományosnak mondható, nemigen lép ki a *litterae* kereteiből, noha nem is tölti ki azt, s így lehetőséget ad új fogalmi elemek megjelenésére is. A magasabb tudományokhoz vezető, a nehéz utat megédesítő, s ily módon haszonelvűen felfogott Poézis igen könnyen képes volt önállósodni, s a hasznosság végső célkitűzését ugyan fel nem adva, de egyre inkább magában a megédesítésben, az édességben lelni fel önnön valódi értelmét. A tudós hazafiság ideologikus természetű beszédmódja azonban ehhez csak eszmei keretet nyújtott.

3. Magyarnyelvűség

a) nyelvfelfogás-változatok

„A' nemzeti nyelvnek el-hagyatásával, el-hagyattatnak a' nemzeti erkőltsök, szokások, – a' Nemzetnek egész tulajdona, meg-külömböztető béllyege" – idéztük Batsányit, megjegyezvén, hogy e gondolata jelentősen eltér Bessenyei felfogásától. A nyelv létének a nemzet létével való azonosítása a tudós hazafiak beszédmódjának legáltalánosabban használt ideologikus közhelye, számtalanszor előfordul önmagában és más vonatkozásban egyaránt, ahogy azt a fentiekben is láthattuk. Ebben az összefüggésben nyelv, nemzet és tudományok szinte szinonimákként használatosak, megteremtve azt a sajátos összefüggést, melyet Bíró Ferenc úgy fogalmazott meg, hogy a „nemzet mintegy a nyelvben inkarnálódik, a nyelv viszont az irodalomban, a nyelv a nemzet létét jelzi, az irodalom pedig a nemzet nagylétét jelezheti – a nyelv az irodalom által hódíthat, önmagában viszont a végső menedék, ha elvész, elveszett a nemzet".[51] Ez az elgondolás azonban nem érvényteleníti a nyelv Bessenyei-féle felfogását, sőt, más nézeteknek is teret enged.

A nyelvfelfogás az irodalom szempontjából azonban nem tekinthető monolitnak, különféle változatok tűnnek fel, amelyek egymásba játszanak ugyan, de mégis igen eltérő karakterűek. „A szóban forgó bő fél évszázad során – mint Bíró Ferenc írja – ebből a szempontból négy variáns tűnik élesen a szemünkbe. Megjelenik a magyar nyelv mint az irodalom művelése szem-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

pontjából meglévő *adottságok* terepe, természetesen korábban is ismert, de elhanyagolt, esetleg korábban is felhasznált, de inkább csak alkalomszerűen felhasznált tulajdonságai kerülnek most az érdeklődés homlokterébe. Ekkor válik tudatossá, hogy a nyelv az emberek, nemcsak a tudósok és a politika irányítói, hanem az ország lakosai közötti kommunikáció legfőbb *eszköze*, az a körülmény tehát, hogy a közös nyelv a tudományok széles körű terjesztésének a vehikuluma. Ugyancsak ennek az időszaknak az irodalmárai fedezik fel és hirdetik igen nagy hangerővel, hogy a nemzeti nyelv – *jel*, az illető nemzet megkülönböztető vonása és létének bizonyítéka, ám a nemzet nyelve elsősorban az irodalom révén nyerhet igazán tartós, kiterjedt és más nemzetek számára is hiteles életet. Végül már e kor íróinak tudatában is megjelenik a nyelv mind az irodalomnak, mind a gondolatok és érzelmek kifejezésének az adott pillanatban ugyan készültlen, de lehetőségekben gazdag, a fejlesztés, az alakítás számára nyitott, anyagszerű *közegeként*."[52] A nyelv mint adottság, eszköz, jel és közeg válik tehát fontossá az irodalom számára, ezen vonatkozásai képeznek sajátos kontextust értelmezéséhez.

„Fontos megjegyezni, hogy a nemzeti nyelvnek e négy – s mint jól látható: az irodalom világával egyaránt szoros kapcsolatban lévő – aspektusa nem egymást kizáró, egymás rovására érvényesülő és egymást érvénytelenítő mozzanat: ezek a vonatkozások nemcsak képesek az együttélésre, de lényegében egyidejűleg vannak jelen a kor szellemi életében. Arról azonban nincs szó, hogy ez az egyidejűség feltétlen érvényű és teljes egyidejűséget jelentene. E fél évszázad során az említett változatok feltűnésük időpontja, hangsúlyos és reflexiókkal kísért jelenlétük időszaka szerint is különböznek egymástól. Az iménti felsorolás sorrendje voltaképpen annak sorrendje is, ahogy e variánsok feltűnnek és egyben annak, hogy jelenlétük súlya és reflektáltsága változik az időben."[53] A „józsefi kor" az az időszak, amikor e változatok egyaránt hangsúlyosan vannak jelen, a Bíró Ferenc által említett dominanciák, mint maga is említi, nagyobb időszakaszra, mintegy fél évszázadra nézve tekinthetők érvényesnek.

Az együttélés, egyidejűség persze e hosszabb periódusban is nyilvánvaló (ezt újabban Szajbély Mihály és Margócsy István példákkal illusztrálva emelte ki[54]), de korántsem olyan erősséggel, ahogyan azt az 1780-as, 1790-es évek fordulójának időszakában tapasztalhatjuk. Ekkor ugyanis éppen azt tartjuk a nyelvfelfogás egyik fő sajátosságának, hogy az egyes változatok egymás mellett szabadon lebegve önálló érvelések, gondolatmenetek alapját képezik, s egymással tetszés szerint társulnak. Más és más körben érvényesek, referenciájuk azonban feltűnően közös: a latin nyelv.

b) a latin mint referencia

Amikor a magyar nyelv *adottságai* hangsúlyozódnak, az érvelés mindig verstani körben mozog. Felszabadító erejű és mozgosító hatású volt az a felisme-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

rés, hogy a magyar nyelv eredendő adottságaiból kifolyólag alkalmas a görög és latin nyelv mércéje szerinti időmértékes verselés megvalósítására. A versújítók által terjesztett (és egyben alkalmazott) tétel nyomós érvként szolgált a magyar nyelv és kultúra műveletlenségét firtató nyugati, elsősorban német bírálatokkal szemben, egyben a visszavágás lehetőségét is kínálva, hiszen a bírálók nyelve erre alkalmatlan volt. A latin nyelv ebben az összefüggésben mércéül szolgált, mércéül, melynek a magyar is megfelel.

Mércéül szolgált a latin a nyelv eszközként való felfogásában is, csakhogy itt éppen a meg nem felelés volt az alapvető élmény. A magyar nyelv mint a tudományok *eszköze* még képtelen volt ebbéli funkcióját betölteni, hiszen a latin hosszú időn át a magyar nyelv és a műveltség közé ékelődött, s így gátolta annak kimunkálódását. A századközép eszmélkedése és Bessenyei programos gondolkodása után általános követelménnyé vált, hogy a tudományosság, a műveltség nyelve a magyar legyen, ennek megvalósítása azonban a rohamos előrehaladás ellenére is csak hosszú távú célként volt megfogalmazható.

A magyar nyelv mint a nemzeti lét *jele* elsősorban közjogi-politikai összefüggésrendszerben tűnik fel az 1780-as, 1790-es évek fordulójának államnyelvi harcaiban. A latin nyelvet a németre cserélő józsefi nyelvrendelet után az alternatíva a latin visszaállítása vagy a németnek a magyarral való helyettesítése volt. A birodalmi nyelvként funkcionáló német fenyegetettséget jelentett a magyarra nézve, a hagyományos latin pedig kötöttséget: mindkettőtől elszakadva kellett a magyar államnyelvi alkalmasságát bizonyítani.

A magyar nyelvnek *közegként* való értelmezése az irodalom sajátos világának összefüggésrendszerében fogan meg s lesz értelmezhető. A kifejezés, kifejezhetőség kérdése a nyelv művészi felhasználásával kapcsolatos, s mint ilyen, megint egészen eltérő változatot mutat az eddigiekhez képest. Az antikvitás klasszikus szerzőinek művei révén e vonatkozásban is mércéül szolgál a latin nyelv, gazdagságával, kifejezőerejével, árnyaltságával, nem véletlen, hogy a fordításprogram egyik fő iránya a legjelentősebb antik szerzők és művek magyarul való megszólaltatása. Mindazonáltal a latin nyelv pozíciója éppen az irodalom sajátos területén a leggyengébb, merthogy a modern nyugati irodalmak mintája kezdettől meghatározóbb szerepet töltött be az irodalmi kifejezés formálásában.

A négy nyelvfelfogás-változat tehát négy önálló, egymással össze nem függő vonatkozási rendszerben helyezkedik el, viszont mindegyikben ott szerepel a latin mint mérce. „A nemzeti nyelv elismertetéséért vívott harcot elsősorban a latin nyelvvel szemben kellett győzelemre vinni. Így volt ez Európa valamennyi országában, csupán a társadalmi és gazdasági viszonyok eltérő fejlődésének következtében a váltás időpontja tért el egymástól. [...] Abból, hogy az anyanyelvnek a latinnal szemben való jogaiba iktatása Európa különböző országaiban lényegét tekintve azonos módon, de különböző

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

időpontokban játszódott le, logikusan következett, hogy a fejletlenebb nemzetek a maguk harcának megvívásakor már az előttük járók példájára is hivatkozhattak. A klasszikus hivatkozási alap természetesen a göröggel szemben magát önállósított latin nyelv példája volt, de emellett a hazai szerzőknél sűrűn találkozunk az angol, még inkább francia és német fejlődésre való hivatkozással is."[55]

A „nyugoti nemzetek" mintája tehát szervesen összefügg a latin nyelv mintájával, mintegy annak analógiáját mutatja, a latin azonban az államéletben és a tudományosságban elfoglalt helyénél és szerepénél fogva ezeknél jóval meghatározóbb jelentőségű volt. A nyelvfejlesztési törekvések célja legáltalánosabban véve az volt, hogy „a magyar nyelvet a latin szintjére hozzák, s arra tegyék alkalmassá, amire a latin egyébként, konvencionálisan, generálisan alkalmas. Megítélésem szerint *ennek* a megfelelési igénynek a nevében (legyen az írott, irodalmi magyar nyelv olyan, mint a latin) születik a század utolsó harmadának hatalmas fordítás-irodalma (latinból és nem latinból) [...] avégett, hogy versengés képében a magyar nyelv bebizonyíthassa egyenrangúságát, teljes jogú és teljes körű kiképzettségét."[56]

Margócsy István a fenti gondolatmenetet végül egy más összefüggésbe fordítja át: „S e kiképzettség aztán, mely a nyelv, úgymond, természet adta *képességén* alapul, épp azáltal, hogy a széles körben elfogadott kulturális értékek körében biztosítja az egyenrangúságot, a nyelvet hordozó, használó, teremtő, a nyelv által meghatározott közösségre, azaz a nemzet fogalmára is visszahat: a nemzetnek mint önálló, nyelvvel is rendelkező, nyelv által (is) konstituálódó szubsztanciának a létjogosultságát erősíti meg újra."[57] A *nyelv nemzetet konstituáló* jellegzetességénél vagyunk tehát, ami Bíró Ferenc gondolatmenetének is premisszája: az értelmiségnek a „nyelvért vívott küzdelme a nemesség feudális nemzetfogalmával szemben egy nyelvi alapon elgondolt, tehát egységesítő nemzetfogalmat állít szembe".[58]

c) racionalista nyelvszemlélet

A nyelv és a nemzet azonosítása[59] a nemzethalál fenyegető lehetőségének összefüggésében történik meg a tudós hazafiság beszédmódjában. A herderi jóslat e gondolatnak nem forrása, csak megerősítése. Herder nyelvszemlélete egyébként is alapvetően eltérő, s éppen ez az egyik fő különbség, amely a tudós hazafiság beszédmódjának nyelvet a nemzettel azonosító szemléletét elválasztja a Herderétől. Ez utóbbi ugyanis organikusságot feltételez, ami a nyelv empirikus felfogásával függ össze: a gondolat nem választható el a nyelvtől, így minden egy nyelvet beszélő közösség másként, nyelvében adott módon látja a világot. A racionalista nyelvszemlélet ezzel szemben univerzalisztikus és elsőrendűen kommunikatív célzatú.[60]

Első pillantásra úgy tűnhet, nyelv és nemzet azonosítása az empirista nyelvszemlélet jegyében történik a tudós hazafiság beszédmódjában is. „Ha

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a' Deák Nyelvet vesszük-elő, úgy örökösen bé-zárjuk a' Tudományok el-terjedése előtt az útat. Egészen a' Rhetoricáig, az az életünknek tsak-nem fele részéig azt a' nyomorúltt konyhai deákságot tanúlnánk egyedűl, a' melyet ekkoráig Oskoláinkban és Oskoláinkon kívűl hallottunk, 's nem lessz időnk Valóságoknak tanúlására."[61] Ezt a gondolatot fogalmazta már meg a *Magyar Museum*hoz írott előbeszédében is: „Ezen [ti. a latin nyelven] irattatván az akkori közönséges szokás szerint, Törvényeink, ez rendeltetvén Köz-dolgaink folytatására, elfelejtkeztűnk Anya-nyelvünkről, s ennek tanúlására fordíttottuk legszebb esztendeinket."[62] Batsányi, mikor átdolgozta ezt a szöveget, majdnem szó szerint átvette e részt, majd a következőket fűzte hozzá: „Iffiaink húsz, harmintz esztendős korokban, alig mentek tovább a' *Rhetoricánál*, az az, nem tanúltak egyebet *Deák szónál;* és így mikor, anyai nyelven tanúlván, 's elmélkedve okoskodván, már tudományra juthattak vólna, akkor kezdették először hallani, miként kellessék *gondolkodni*."[63] E részt pedig mintha Kazinczy először idézett szövege mondaná újra.

Decsy Sámuel is Kazinczyhoz hasonlóan fogalmaz a *Pannóniai Fénik*szben: „Első gyermekségünktől fogva ember korunkig egy hólt nyelvnek tanulásával kínzottuk elméinket, tsak azért, hogy a' valóságos tudományoknak értésére alkalmatosak lehessünk. Ha mi azt az időt, mellyet a' déák nyelvnek tanúlására vesztegettünk, a valóságos tudományoknak gyakorlásában töltöttük vólna-el, sokkal hasznosabb tagjai lehettünk vólna a' köz-társaságnak."[64] Hasonlókat olvashatunk Grigely József és egy ismeretlen tudósító levelében is, amelyeket a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* szerkesztői tettek közzé lapjukban.[65]

Ha azonban figyelembe vesszük a kontextust, nem is annyira az empirista nyelvszemlélet érvrendszerét és logikáját látjuk működni a szövegekben. Valójában a műveltség, még szorosabban véve az oktatás nyelveként esik szó a magyarról, s mint ilyen áll ez szemben a latinnal. Az a praktikus követelmény hangsúlyozódik, hogy célszerűbb és könnyebb az anyanyelven szerezni az ismereteket, mint a latinon, mert így nincs szükség közvetítő nyelvre, amit ugyancsak tanulni kell – a megszerzendő ismeretek azonban latinul és magyarul is ugyanazok. Báróczi Sándor egyértelműen így fogalmazott nagy hatású röpiratában, a *Védelmeztetett magyar nyelv*ben,[66] mikor arra az ellenvetésre felelt meg, hogy a latin a tudományok nyelve, a magyar erre még készületlen: „ha mi is el nem kezdjük, semmire sem fogunk benne menni, hanem örökké bőcsőben maradunk. Eleint, míg füleink hozzá nem szoknak, rendesnek fog tetszeni, mint valami új módi öltözet: de valamint szintén ehhez szemeink, úgy amahhoz füleink hozzászokván",[67] a különbség eltűnik latin és magyar nyelv között.

Nincs szó a nyelv és gondolat elválaszthatatlanságáról, sőt, a nyelv „öltözet", amelyet meg lehet szokni. Nem a mással össze nem mérhető nemzeti-individuum jelentkezik tehát a latin nyelv elleni érvelésben az 1790 körüli

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

időszakban, sokkal inkább a racionalista nyelvszemlélet kommunikatív karakterét látjuk itt érvényesülni, csakúgy, mint abban, hogy a nyugati nyelvek mintaként szolgálnak a „csinosodni kezdő" magyar számára. Ugyanez a sajátosság figyelhető meg a fordítási viták érvelésében is. Szajbély Mihály a XVIII. század első felének európai vitáira nézve állapítja meg, de a magyar századvégre is érvényesen, hogy „eltérő normák szerint ugyan, de lehetségesnek tartották tökéletes fordítás létrehozását".[68] Ez pedig csakis az univerzalisztikus, racionalista nyelvszemlélet alapján lehetséges.[69] Nyelv és nemzet azonosítása tehát, úgy tűnik, a racionalista nyelvszemlélet jegyében történik meg a tudós hazafiság beszédmódjában.

d) kontrasztivitás

Van azonban a korabeli nyelvszemléletnek egy olyan vonása is, amely sem a racionalista, sem az empirista nyelvszemlélet felől nem értelmezhető igazán. A *kontrasztivitás* identifikációs ereje meglehetősen eltérő vonásokat mutat mindattól, amit az eddigiekben láttunk, a latin nem referenciaként és a nyugoti nyelvek nem mintaként értelmeződnek, hanem egyértelműen ellenséges oppozícióban. „Ha a' Magyar Nyelvet hozzuk-bé, állani fogunk: ha a' Deák Nyelv hozatik-vissza, később vagy elébb el-öl az idegenek özöne, 's Nemzetünk korts-zürzavar lessz" – írja Kazinczy az *Orpheus*ban, a Fáy Ágoston beszédéhez fűzött kommentárjában.[70] A soknemzetiségű állam ténye addig éppen a latin mint államnyelv evidenciáját vonta maga után a közgondolkodásban. A fenti érvelés megfordítja a dolgot: a latin visszahozatalával a magyar nyelv nemzetet megtartó ereje sérülne, s így felmorzsolnák az idegenek.

A kor államnyelvi harcai kapcsán igen élesen vetődött fel ez a probléma. A *védelmeztetett magyar nyelv*ről szóló recenziójában írja Batsányi, hogy „eggyik Európai Országnak sints olly nagy szüksége egy *Nemzeti Nyelvre*, mint a' Magyar Birodalomnak; mivel-hogy eggyik sints olly temérdek sokféle nyelven 's hiti-valláson lévő népekből öszve-alkotva",[71] majd Forgách Miklóshoz szóló nyílt levelében így fogalmaz: „Ha egyszer sok-féle, szép, tudós Könyveink lesznek; ha Nyelvünknek illendő betse lészen: majd önként fogják azt még az Idegen-Országbéliek-is tanúlni. Általláttyák majd a' Horvátok 's Tótok is, hogy tanátsosabb, egy kőltséges hóltt nyelv helyett azon Nemzetnek élő nyelvét tanúlniok, 's űgyöket rajta folytatniok, mellynek koronája 's védelme alatt bátorságos, szabad életet élnek."[72]

Az önmeghatározás tehát jellegzetesen *kontrasztív*,[73] s itt nem pusztán a latinnal való szembesülés a lényeges immár: a magyar nyelv „idegen maszlag" általi veszélyeztetettsége, az „elkorcsosulás" réme válik az egyik fő elemmé. A nyelv nem organizmus, mely individuummá tesz a többi nemzet között, hanem zárt rendszer, amely elválaszt azoktól;[74] annak eszköze, hogy megrajzolhatóak legyenek egy új közösség határvonalai. A nyelv *közös használata* a definitív elem (miként az *Encyclopédia* szócikkében is), nem maga a nyelv

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mint kulturális önelv.[75] A viszony persze könnyen megfordulhat, s utóbb egyértelműen meg is fordul, e perspektíva azonban nem fedheti el azt a sajátosságot, hogy a józsefi korban a nyelv, s tágabban véve az etnokulturális hagyomány egésze még nem így funkcionált, noha egy új közösségtudat megképzésének az eszköze volt, s e közösségtudat a politikai és etnokulturális határvonalak egybeesése mentén kezdett elkülönülni.[76]

1 Vö. minderről dolgozatunkat: *Integráció és elkülönülés az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmában*, Tiszatáj 2001. (sajtó alatt).

2 Paul RICOEUR, *A szöveg világa és az olvasó világa = Narratívák 2.*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1998, 28. Az implikált szerző és olvasó kategóriái Wolfgang Isertől származnak, Ricoeur azonban az eredeti implicit helyett az implikált fogalmát tartja kifejezőbbnek (lásd *i. m.*, 13. lábjegyzet). Iser előbb prózatörténeti műve zárófejezeteként adta közre olvasásfenomenológiai megközelítésének összefoglalását (*The Implied Reader*, London, 1980, 274–294., a német eredeti 1972-ben jelent meg), majd önálló könyvet szentelt a kérdéskörnek (*The Act of Reading*, London, 1980, a német eredeti 1976-ban jelent meg). Ezek között lényegi pontokon szövegszerű átfedések is vannak („the literary work has two poles, which we might call the artistic and the esthetic: the artistic refers to the text created by the author, and the esthetic to the realization accomplished by the reader", 274., illetve 21.).

3 SZŰCS Jenő, *A nemzet historikuma és a történetszemlélet nemzeti látószöge* = Uő, *Nemzet és történelem*, Bp., 1974, 72., vö. 112–114. „A politikai haza eredendően: eszme. Ezen az eszmén kezdetben viszonylag szűk intellektuális réteg: politikusok, írók, jogászok, történetírók, filozófusok, a nemzeti öntudat »propagandistái« dolgoztak, formálták ki azt szónoklatokban és közjogi elméletekben, a nemzet múltjáról, helyéről és hivatásáról alkotott teóriákban és költeményekben, politikai pamfletekben és nemzeti himnuszokban". (SZŰCS Jenő, *i. m.*, 115.)

4 *I. m.*, 116.

5 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., 1969, 83.

6 *I. m.*, 85., lásd előtte részletesebben: 83–84.

7 *I. m.*, 100.

8 Lásd dolgozatunkat: *Egy korszak kijelölése = In honorem Tamás Attila*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, 2000, 65–79.

9 = *Batsányi János összes művei*, kiad. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, Bp., 1960, II, 201. (BJÖM).

10 Vö. NÉMEDI Lajos, *Bessenyei György utóéletéről = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, Bp., 1974, 733–763., főleg: 739–750., 752–760.

11 Vö. SZAUDER József, *Bessenyei és a fiatal Batsányi* = Uő, *Az estve és Az álom*, Bp., 1970, 123–135.; BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1994, 348–350.

12 BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., 1960, 247–252.; TARNAI Andor, *Az egyházi értelmiség laicizálódása = A magyar kritika évszázadai*, Bp., 1981, I, 188–195. (Lásd utána a szemelvényeket is: 196–247.); BÍRÓ Ferenc, *i. m.*, 25–29.; SZAJBÉLY Mihály, *Az anyanyelv helye a 18. századi magyar felvilágosodás haszonelvű világszemléletében* = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XXV., Szeged, 1988, 39–56.

13 Megjegyzendő azonban, hogy a cambridge-i eszmetörténészek maguk élénken tiltakoznak az ilyen egységesítő besorolás ellen (munkásságuk áttekintő értékelését lásd HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, Bp., 1997, 287–305., valamint KONTLER László, *Az állam rejtelmei*, Bp., 1997, 13–28., a 20. oldal jegyzetében részletes bibliográfiával). John G. A. Pocock „a beszédmód kifejezés következő munkadefinícióját adta meg: »olyasmit jelent, mint beszéd, irodalom és általában közösségi

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

megnyilvánulás (public utterance), de belefér valamennyi elmélet is, és különböző kontextusokban kerülhet fölhasználásra, amelyekkel különböző módokon kerülhet kapcsolatba.« Bár e definíciószerűség második fele nem tűnik túlzottan megvilágosító erejűnek, a magyarázatból kitűnik, hogy valami olyasmire gondol Pocock, ami szinte teljesen megegyezik a skinneri felfogással: »e megközelítés előnye az, hogy lehetővé teszi számunkra, hogy úgy írjuk meg egy intellektuális tevékenység történetét, mint olyan cselekvések történetét, melyeket különböző emberek egymástól eltérő körülmények között hajtottak végre.«" (HORKAY HÖRCHER Ferenc, *i. m.*, 298.)

14 TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején*, ItK, 1998, 668. Az idézet így folytatódik: „Az eszmetörténész kutatása arra irányul, hogy megértse és elbeszélhetővé tegye, mit jelentettek az egyes fogalmak használóik és befogadóik számára; hogyan, milyen »logika« szerint keveredtek a használat során az egyes politikai beszédmódok »szótárai«, hogyan rendeződnek időnként át e »szótárak«; milyen »vitához« szólnak hozzá a szövegek, amikor egyes témákat érintenek vagy érvelési módokat választanak; mit jelentettek a minták, hogyan tűnnek el vagy fel a politika nyelvében; hogyan reflektáltak e szótárhasználatokra mint szótárhasználatokra, mintákra mint mintákra maguk a beszélők és a szövegek kortárs befogadói." (Uo.)

15 HORKAY HÖRCHER Ferenc, *i. m.*, 301.

16 Vö. TAKÁTS József, *Antropológia és irodalomtörténet-írás*, BUKSZ, 1999, 42.

17 Más szakirodalmi háttérrel, de az itt alkalmazotthoz nagyon sokban hasonló megközelítéssel vizsgálódik RÁKAI Orsolya, amikor a „retorikai kód" Roland Barthes-i kategóriájából indul ki; példái, elemzései részben egyeznek az itteniekkel, részben kiegészítik ezeket (*Az eleven kép. A nemzet és a nyelv kongruenciájának néhány kérdése a XVIII–XIX. század fordulóján = Mesterek, Tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, Bp., 1999, 203–223.).

18 E fogalmat a mentalitástörténet tette népszerűvé (vö. Jacques LE GOFF, *A mentalitástörténet problémái*, Világosság, 1976, 11. sz., 683–690. Anthony KRAUSE, *Az Annales befejezetlen kalandja*, BUKSZ, 1994, tél, 460–465.

19 Vö. EGYED Emese, *Kard és penna. Magyar írók dilemmái a felvilágosodás idején* = Uő, *Kard és penna*, Bp., 1998, 26–48.

20 BÁRÓCZI Sándor, *A védelmeztetett magyar nyelv*, kiad. SZIGETHY Gábor, Bp., 1984, 60.

21 Idézi KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*, Bp., 1970, 338.

22 Lásd Mindenes Gyűjtemény (MindGy.) 1790. III. Negyed, 394–410., főleg 399. skk.; 1790. IV. Negyed, 173–176. Kovachich Márton György német nyelvű folyóiratának, a *Merkur von Ungarn*nak az előbeszédében is szerepel e gondolatmenet (vö. KÓKAY György, *A nemzeti fejlődés és az európai integráció kérdései a XVIII. század végi magyar irodalomban = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 248–249.).

23 Vö. erről TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...*, Bp., 1969, 82–86.; BÍRÓ Ferenc, *i. m.*, 88.

24 BJÖM II, 10.; vö. TARNAI Andor, *i. m.*, 86.

25 Magyar Museum (MM.) II, 1., 17.

26 *Péczeli József*, ItK, 1965, 421–429.

27 PÉCZELI József, *Henriás*, kiad. VÖRÖS Imre, Bp., 1996, 43.; vö. BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József, i. m.*, 429.

28 DECSY Sámuel, *Pannóniai Fénix*, Bécs, 1790, 111–112.

29 MindGy. 1790. III. Negyed, 199.

30 Hadi és Más Nevezetes Történetek, (HMNT) 1790. III. szakasz, 109.

31 HMNT 1790. II. szakasz, 223. Sok hasonló megnyilatkozást olvashatunk még a korabeli hasábokon: például uo., 292.; 672.; Magyar Kurir, 1790, II. kötet, 1090.

32 TARNAI Andor például idézi Báthori Mihály református prédikátor *Hangos trombita* című művét, amelyben kora nemeseit bírálja: „A' ti idötökben majd el pusztul a' Fejérvári szép collegium. Nintsen a' templomoknak, Scholáknak épitésére, tudós Professorok tartására pénzetek, de vagyon a' perémes köntösre, tobzodasra, paripákra és egyeb hiában valo piperere." (*I. m.*, 88.)

33 Vö. BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma, i. m.*, 127–128.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

34 MindGy. 1789. II. Negyed, 63. E rész visszhangzik utóbb Csokonai Orczy-Kohárylevelében (*Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Levelezés*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1999, 69–70.).

35 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, *i. m.*, 128.

36 HMNT 1790. II. szakasz, 2–3.; vö. „Ha Mátyás Király' idejében tsak husz Hazafijak éltek vólna ollyak, a' milyenek ma számosan vagynak, kik t. i. Anyai nyelvek' pallérozására egész erejekkel törekednek; ugy talán a' Magyar Literatura leg-virágzóbb vólna ma Európában." (MindGy. 1789. I. Negyed, 28.)

37 BJÖM II, 93.; vö. 440–443.

38 Mindezt (és további példákat) lásd BENKŐ Loránd, *i. m.*, 250. skk.

39 BJÖM II, 463–464.

40 Idézi SZAJBÉLY Mihály, *Fordításelméleti meggondolások a 18. század második felének magyar irodalmában*, It, 1983, 139.

41 Lásd erről SZAJBÉLY Mihály, uo.

42 Vö. minderről KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története*, Bp., 1991, 130–145.

43 MindGy. 1791. V. Negyed, 41.

44 DECSY Sámuel, *i. m.*, 48., vö. SZAJBÉLY Mihály: *„Idzadnak a magyar tollak". Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., 2001, 24. (Itt mondok köszönetet a szerzőnek, hogy munkáját már kéziratban használhattam.)

45 BJÖM II, 95.

46 HMNT 1789, I. szakasz, 281–282.

47 *Udvari Kátó, vagy is Grátzián Boldizsárnak Faludi Ferentz által magyarra fordított CCC maximái, mellyeket alagyás versekbe foglalt Nagy János*, Győr, 1790.

48 *A' nevelők*, Pozsony, 1790.

49 Bécs, 1791.

50 Pozsony, 1786. Mindezeket SZAJBÉLY Mihály idézi (*„Idzadnak a magyar tollak"*, *i. m.*, 32.).

51 BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom*, ItK, 1984, 571.; vö. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, *i. m.*, 133. Újabban lásd *A „tudományok", a nemzeti nyelv és az eredetiség*, Palócföld, 1995, 479–485.

52 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, *i. m.*, 125.

53 *I. m.*, 125–126.

54 Lásd SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a magyar tollak"*, *i. m.*, 15–31., valamint MARGÓCSY István, *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében = Folytonosság vagy fordulat? i. m.*, 255–257.

55 SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a magyar tollak"*, *i. m.*, 26–27.

56 MARGÓCSY István, *i. m.*, 258.

57 Uo.

58 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, *i. m.*, 134.

59 Vö. erre nézve a korábban mondottakat, valamint RÁKAI Orsolya tanulmányát (*I. m.*, 203–223.).

60 Minderről lásd CSETRI Lajos, *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, Bp., 1974, 229–279., főleg 231–253.; KELEMEN János, *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*, Bp., 1990, főleg: 83–191., 232–240.; S. VARGA Pál, *Nemzetiség és nyelvszemlélet a magyar romantika irodalmában*, Kézirat.

61 Kazinczy kommentárja Fáy Ágoston beszédéhez (Orpheus I, 2., 153–154.)

62 BJÖM II, 441.

63 BJÖM II, 92.

64 DECSY Sámuel, *i. m.*, 86.

65 HMNT 1790. II. szakasz, 427–431.; 1791. IV. szakasz, 191–193.

66 Hatásáról lásd BJÖM II, 508–510.

67 BÁRÓCZI, *i. m.*, 26.

68 SZAJBÉLY Mihály, *Fordításelméleti...*, It, 1983, 157.

69 Csetri Lajos az empirizmus hatásáról is említést tesz a szabad fordítás hívei esetében, de később e hatásokat csak szórványosaknak mondja (*I. m.*, 249.).

70 Lásd Orpheus I, 2., 160–161.

71 BJÖM II, 210.

72 BJÖM II, 203. A Mindenes Gyűjtemény cikkében is azt olvashatjuk, hogy „abban áll a' Nemzet' ditsősége, [...] hogy a' mi nyelvünk légyen a' maga Hazájában az első, 's a' mi Literáturánkat ne tsak meg-esmérjék, hanem betsüljék is az idegen Nemzetek." (1790. IV. Negyed, 47.)

73 Vö. John ARMSTRONG, *Nations before Nationalism*, The University of North Carolina Press, 1982, 5.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

74 A jelenség éppen ezért nem értelmezhető az empirikus, illetve racionalista nyelvszemlélet fogalmi kettősségében, hiszen a kontrasztivitás nemcsak az empirikus nyelvszemlélettől, hanem a racionalistától is idegen: ennek instrumentalizmusa magában foglalja azt a premisszát, hogy a nyelvek között nincsen lényegi különbség.

75 „L'idée de nation apparaît donc comme indépendente de la langue, s'est au contraire la langue qui reçoit sa légitimité de la nation. [itt hosszabb idézet következik az Encyclopédiából] Le problème est celui de la légitimité: une langue ne mérite ce nom que si elle – ou ses émanations dialectales – est parlée par l'ensemble de la nation. 'Une langue est la totalité des usages propres à une nation, pour exprimer ses pensées par la voix', dit le même article. *C'est la nation qui définit ici la langue, et non l'inverse*". (Anne-Marie Mercier FAIVRE, *La nation par la langue: philologie, nationalisme et nation dans l'Europe du dix-huitième siècle = Nations and nationalisms: France, Britain, Ireland and the eighteenth-century context*, ed. Michael O'DEA and Kevin WHELAN, Oxford, 1995, 170., saját kiemelésünk.)

76 Ezen összefüggéseket részletesen vizsgálom *Nemzet és identitás a XVIII. század végének magyar irodalmában* című dolgozatomban (ItK, 2001, sajtó alatt). Ez az utalás is jelzi, hogy *a jelen tanulmány egy nagyobb munka egyik fejezete.*

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

TAXNER-TÓTH ERNŐ

A mitikus folyó regénybeli iránya
Szempontok *A falu jegyzője* értelmezéséhez[1]

Irányregény?

Megjelenése óta vitatott, irányregény-e – illetve miért az – *A falu jegyzője?* Ennek fordulatait a szakirodalom alapos ismeretével, a regényszövegre összpontosítva, a dekonstrukciós módszer szellemében foglalta össze Devescovi Balázs.[2] Szellemes és találó kérdései között némileg elsikkad, hogy már a kortárs Erdélyi János[3] tisztábban látta a kérdést, mint bárki más, amikor rámutatott a regényszervező tényezők és közéleti mondanivaló ellenmondásos viszonyára. A regény legfőbb értékét a róla szólók többsége abban látta, hogy „közel hozta [...] az irodalmat az élethez";[4] illetve, hogy „nemcsak egy szép könyv, hanem egy jó tett is".[5] E „tett" „eszmeiségét" fejtegeti monográfiájában Sőtér István,[6] miközben a marxista realizmus-elméletet alkalmazza. Wéber Antal[7] elemzése sem vitatja ezt az álláspontot, de új szempontokkal gazdagítja, és a reformkori irodalmi gondolkodás középpontjában álló írói *küldetéstudat* meghatározó szerepét hangsúlyozza.

A küldetéstudattal megszólaló elbeszélőnek ismernie kell a befogadók érdeklődését, a közvéleményt izgató kérdéseket, hogy ezekből építhesse föl a szövegből következő tanító-nevelő hatást és közben szórakoztató módon kösse le figyelmét. A homéroszi énekes, a mindenkori tanító és a hívei lelki vezetésére vállalkozó pap közös törekvése, hogy – jórészt, de nem kizárólag a múltból vett – példázataival elősegítse közönségének helytállását, érvényesülését a mindennapi életben, illetve erősítse a közösség szempontjából fontos erkölcsi értékek tudatosítását. A tudományos és filozófiai irodalom tanítása ugyanúgy a befogadáshoz megfelelő előképzettséggel rendelkezőkhöz szól, ahogy az esztétikai értékrendbe illeszkedő irodalomé. A nyomdatermékek vásárlókörének kiszélesedésével elsősorban az „új"-ról szóló tudósítások kerültek a figyelem előterébe, egy ponton túl azonban föltételezhetővé vált bizonyos irodalmi hagyományok és jellegzetes magatartásminták, erkölcsi értékrendet zavaró társadalmi jelenségek közismertsége. Rabelais és Cervantes óta erre épül számos regény beszélőjének közérthető játéka a föltételezésekkel és hiányokkal.

Eötvös itt alkalmazott ironikus beszédmódjának egyik szellemi előzménye Fielding *Joseph Andrews és barátja, Mr. Abraham Adams kalandjai* című regénye

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lehetett. Adams tiszteletes a maga naiv hitével, a keresztény tanítás betartásának eltökélt szándékával csetlik-botlik a világban (akárcsak Tengelyi), és minduntalan beleütközik abba, hogy a társadalom nem eszményeinek szellemében működik, hogy a képmutatás, a hamisság elnyomja a jó szándékot. Hiányzik belőle Vándory bölcs szkepticizmusa, annál erősebben nyugtalanítja a maga igazságába vetett hite. Mellette az ifjú, helyét kereső, kalandokba sodródó Andrewst abban a mitológiai helyzetben ismerjük meg, amikor a bibliai Józsefhez hasonlóan találkozik a maga Putifárnéjával, s a tisztaság eszményétől vezetve utasítja el szinte öntudatlanul anyagi gondjai megoldását – az idősebb és érzéki vágytól vezetett asszony vagyonával együtt. A XIX. századi közízlés az érzékiségnek – Fielding számára még természetes – megjelenítését persze nem tűrte, de annál jobban méltányolta a tudatában élő hagyomány parodizálását és saját társadalmi tapasztalatainak szatirikus újraírását. Azzal a beszélőben és befogadóban együttesen élő céllal, illetve várakozással, hogy a történet a szánalom és könyörtelenség, az önzetlen segítő szándék és önző mohóság, a jó és rossz közti választás általános kérdéseire utaljon.

Ahogy Fielding, úgy Eötvös is ezt az igényt elégíti ki a maga alkotta szabályok között, mégpedig a magasabb állásúak alacsony gondolkodását és viselkedését emelve ki,[8] amit Kölcsey a komédia szervező elvének ítélt.[9] *A falu jegyzőjé*nek szövege sajátosan vetíti egymásra a beszélő közvetlenül kifejezett erkölcsi-nevelő szándékát és jól ismert irodalmi közhelyek újraírását. E közhelyek elemeit részben a politikai beszédből veszi, részben népszerű olvasmányokból (életképek, „régi" és romantikus lovagregények, betyártörténetek), valamint hatásos színművekből (érzékenyjátékok, népszínművek[10]).

Az írói szándék igen határozott, már a történet elején megismerkedünk vele: „én mindig legalább tízezer olvasót képzelek hátam mögött, kik történetem tekervényes útjain lépésről lépésre követnek" – mondja.[11] Eötvös minden jel szerint jól ismerte lehetséges olvasóit, akik részben azon az érzékeny irodalmon nevelkedtek, mint ő, akiket a kor rémdrámái és kalandregényei szórakoztattak; akikről tudta, hogy le kell kötni figyelmüket, föl kell kelteni szánalmukat, meg kell őket könnyeztetnie ahhoz, hogy tudatosítsa bennük: ők is felelősek a körülöttük elkövetett igazságtalanságokért, felelősek a szegénységért, elmaradottságért és nyomorúságért; s mindezen nekik kell változtatniok. S mivel egy nyelvet beszélnek, mivel azonos világban élnek (amit jól ismernek), mivel e világban érdekeik találkoznak, megnevezhető az elérhető cél is: Magyarország átalakítása, a hazai viszonyok alapvető megváltoztatása. A negyvenes évek közepén, amikor a regény szövege fölépült, úgy látszott, hogy sem Széchenyinek, sem Kossuthnak (azaz sem a kormánnyal való együttműködési szándékból, sem az alkotmányos „sáncok" védelméből kiindulva) e cél el nem érhető, Eötvös mást javasolt: az emberi igazság érvényesítésének útját. Kétségtelen, hozzá hasonló módon akarták a kor költői is

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

megrendíteni az olvasót, fölébreszteni érzelmeit, célokra vezetni gondolkodását, s ezzel a cselekvés politikája felé terelni. *A falu jegyzőjé*nek írója – angol példák nyomán – úgy gondolta, hogy a folytatásos regény huzamosabb ideig fenntartja a feszült érdeklődést, és ezzel erősíti a beszélő hatásának mélységét, gazdagítja érvrendszerét. Megállapodott kiadójával, hogy műve nyolc, egyenként nyolc-nyolc íves füzetben jelenik meg. Mégpedig első részlete 1845. március elején, az utolsó november 9-én. Ez a nálunk új módszer fölcsigázta a vásárló-olvasók érdeklődését, s a korabeli visszajelzések szerint valóban várták a következő részleteket. A történet elbeszélőjének tehát gondoskodnia kellett róla, hogy mindig maradjon nyitott kérdés, mindig legyen meglepetés; s a regény végkimenetele (a két fiatal pár házassága, Tengelyi kiés megszabadulása) megfeleljen a várakozásnak.[12]

Az *Életképek*[13] már az első füzetet lelkesen üdvözölte: „Legelső, mi ez új regény, irodalmunk e nagyra becsülendő nyeresége felől tanulságot tesz, miszerint t. i. az a nagyközönségnek az olvasásban csupán mulatságot kereső része előtt is nagy kedvességet nyerend..." – olvassuk a folyóirat 1845. március 15-i számában. Érdekes észrevétele, hogy miután Peti elfogásánál a szerző nevetségessé tette Nyúzóékat, az olvasó csalódik, amikor azt tapasztalja, hogy a cigány tényleg a „zsivány" cimborája.[14] (Az ismertető persze nem tudhatta a folytatást, amelyben Viola inkább áldozat, mint bűnöző.) Miután (még a folytatásos megjelenés évében) Hartleben három kötetben kiadta a regényt, ugyanez a szerző (más álnéven) az *Irodalmi Őr*ben írt róla igényesebb formában.[15] Hazucha Ferenc, aki a Vas Andor, majd Kelmenfy László álnév mögé rejtőzött, külön kiemelte, hogy a „regény a Tisza partján, egyikén amaz ismeretes halmokon kezdődik, melyek az alföldi síkságot elborítják". Az átolvasott nyolc ív végére jutva az *Életképek* mellékleteként megjelenő *Irodalmi Őr* műismertetője fenntartja elismerő véleményét. Megállapítja: „Nem tekinthetjük e regényt, a' nélkül, hogy hazánk és állapotaink képe ne lebegjen előttünk, mellyeknek a' megyei életben mutatkozó árnyoldalait fösti..." Részletesen elemzi a jellemeket, s dicséri a leírásokat: „legérdekesebb elmefuttatásai közé tartoznak a Tisza s a tiszai táj leírásai..." Azt mondja, az erkölcsi tanulsággal nem foglalkozik, mert az nem rossz, hiszen végül az „öregek" (Réty és Nyúzó) helyét a „jó reményt" kínáló fiatalok foglalják el. „Ha (és pedig így van) a regény czélja az életet és az embert ismertetni, a magyar irányregényé pedig a magyar életet és magyar embert ismertetni, nem zárhatom be ismertetésemet, a' nélkül, hogy meg ne mondjam: miszerint szerző e részben teljesen megfelelt feladatának..." (Csak a nyelv ellen emelt kifogást, ami azért érdekes, mert ez Erdélyi bírálatában megismétlődik, és Csengeryt indulatos tiltakozásra készteti.[16])

Erdélyi János vette észre,[17] hogy „Tengelyi élete minden ellene szőtt cselszövények ellenére nem tartozik a boldogtalanok közé; munkás volt ez viharos élete első felében, mindazonáltal feleségének szeretete, a másodikban lá-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nyának boldogsága olyan fénypontok, melyekért az egypár havi fogságot sok ember szívesen elszenvedné".[18] Amennyiben a szerző politikai szatírát ír, mondja Erdélyi, ha „bevallott célját valóban el akarja érni, ha képzelődése keresztül nem tör azon a hálón, melylyel a közélet a centralisáló bajnoka a költőt befogta, ha regénye csakugyan tőr akar lenni, a megyei szerkezet keblébe döfendő, akkor Tengelyinek el kellett volna vesznie, Nyúzónak közakarattal országgyűlési követnek küldetnie, hol ő, a gyakorlati ember, ki üres theoriákkal nem bíbelődik, a bűntető eljárás elrendezésénél bizonyosan[19] főszerepet játszik, stb. Keniházy (így!) született másodalispán, Rétyné halála szükségtelen, Ákos pedig kijózanodik, s oda hagyva kedves Vilmáját kamarássá s Nyúzó követtársává lesz."[20]

Erdélyi egykorú kritikájából nem derül ki, hogy a regény szövege vagy Eötvös más nyilatkozatai alapján állítja: „Ő a megyei rendszer elleni polémiát regényformába akarta önteni, végcélja nem a költészeti hatás volt, hanem a politicai; s azért gazdag képzelmei mellé oda akarta állítani a rideg logicát, hogy annak röptét az előre kiszabott pályáról eltérni ne engedje; szóval, szerző azt kívánja, hogy költeménye ne tekintessék költeménynek, hanem politicai röpiratnak." Erdélyi – Hazuchával szemben – arra az álláspontra helyezkedett, hogy az „iránykölteszet, nem költészet többé", de Eötvös művében a „művész győzött a polemizáló journalista felett": tehát költői alkotás született. „B. Eötvös József korsót kezde készíteni, melyből keze alatt gyönyörű díszedény lett, érdemes arra, hogy a művészet templomában a músák oltárára tétessék, mert kedvesebb áldozatot nem hozott hazánkban ez istennőnek az 1845-dik év."[21] Kérdés csak az, nem éppen a „művészet temploma" és a „músák oltára" azok a célok-e, amelyeket Eötvös részben korszerűtlennek, részben a regény lehetőségeitől idegennek érzett? Ez egyébként rávilágít arra is, miért idegenkedik a posztmodern elemzés a küldetéstudattól, miért téveszti össze (nem csekély gúnnyal) Devescovi Balázs Eötvös „szívét" a szövegbe kétségtelenül igen erősen érvényesülő érzelmi hatással.

Pedig Erdélyi kiváló logikával mutatott rá arra, hogy a politikai célú szatíra milyen fejleményeket kívánna; ellentétben azzal, hogy a regényben győz a jó, és méltó büntetést szenved a *rossz*, miközben a szenvedés, az áldozat és a szeretet meghatja a befogadót. Erdélyi azt is föltételezi, hogy más megoldás drámaibb lenne, katarzis- (megtisztulás-) élményt váltana ki az olvasóból. „Ha azonban szerző így fejezi be regényét, az olvasó undorral zárta volna be a könyvet, mint bármely francia regényt, bosszankodva, hogy érzelmeit a szerző színpadra vonja."[22] Erdélyi kiváló fölismeréséhez, hogy a magányos olvasó másként fogadja be az írott szöveget, mint a színházi néző a színpadi megjelenítés hatása alatt közösen átélt élményt, legföljebb annyit tehetünk hozzá, hogy a folytatásokban megjelenő regény olvasója, ha csalódik az elbeszélésben – vagy bosszankodik azon –, meg sem veszi az utolsó kötetet. Márpedig *A falu jegyzője* sikert aratott. És ezért készült.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A színházban megrendüléshez szokott közönség olvasta a regényt, s a negyvenes években (a sajtó szigorúbb cenzúrája miatt) különösen fogékony volt a politikai küldetéstudatból fakadó költészetre. Egyaránt bizonyítják ezt Vörösmarty közvetlenül politizáló versei és Petőfi sikere, ami *A XIX. század költőiből*, majd az *Apostol*ba foglalt váteszi szerepfölfogás elfogadásába torkollik. *A falu jegyzőjé*ből sem hiányzik a küldetéstudatból fakadó „irány", de azt ne keressük se a sokfelé ágazó történetben, se a jellemekben, se a sokat emlegetett „valóság ábrázolásában".[23] Sőt a beszélő gyakori „kiszólásaiban", részletes magyarázataiban, fejtegetéseiben sem. A szövegben nyoma sincs a centralizmus mellett szóló érvrendszernek, amelyet Eötvös politikai cikkeiben világosan kifejtett. A regényíró érdeklődésének középpontjában az emberi létezés, az emberi világ ellentmondásai állnak. Az „irány" abban az allegóriában rejlik, amely a befogadóban alakul ki a beszélő által irányított érzelmi hullámzás hatása alatt. Ez hozza közel, ez teszi személyes üggyé az előzőleg (és nem csak Eötvös írásaiból) megismert társadalmi gondokat. Mindenekelőtt a vérlázító igazságtalanságokat.

A késői olvasó csak az emberi gyarlóságok ismeretében értheti Csengery Antal baráti indulatait, melyekkel a *Pesti Hírlap* hasábjain „kivédi" Erdélyi bírálatát. A „Fővárosi újdonságok" című rovatban üdvözli a *Szépirodalmi Szemle* indulását, első számát, noha „rosszalja az úgynevezett irányregényt" vitató álláspontot. Németes alapossága miatt marasztalja el *A falu jegyzője* kritikusát: „Mert ha például felállítjuk, hogy a regénynek politikával foglalkozni nem lehet, ez azt teszi, hogy a regénynek nem szabad az embert feltüntetni a szociális intézetek közt. Mi ezt nem tartjuk. [...] Mi nem tartjuk a művészetet az élettől valami egészen különvált s annyira fölötte álló dolognak, hogy vele erkölcsi vagy társadalmi viszonyok' felvilágosítására élni szabad ne legyen; sőt erősen hisszük, hogy a' ki munkáiban a' költői leírás és művészi formán kívül még egyéb czélt magának ki nem tűz, nem érdemli meg, hogy művésznek tartassék."[24] Lényegében ez az a gondolatmenet, amelynek alapján később a különböző elemzők az irányregény-elméletet igazolják.

Csengery két számmal később újból kifogásolja a pedáns kritikát, s megállapítja: „...olly korban, mint a miénk, midőn az emberi nem eszméi mintegy forradalomban vannak, midőn az, mi századokig kétségbevonhatatlan igazságnak tartatott, kérdés alá vétetik, midőn minden osztály megtámadva hiszi rég elfoglalt helyzetét, vagy sorsa javításain iparkodik egész erővel, midőn az egész társaságot egy nagy tengerként mozgásban látjuk; s vagy vésznek vagy dagálynak közeledését sejdítjük, melyben az egész emelkedni fog: ily korban, bocsássanak meg a Szemle kiadói, de a művész nem maradhat, szelíd képzelmei körébe visszavonulva, közömbös az általános mozgalomra nézve, mellyet maga körül szemlél; nem főleg olly hazában, mint a miénk, mely természetes kifejlődésében hátramaradva, újjászületésének nagy munkájában egyetlen fiának közreműködését sem nélkülözheti. Illy korról, illy viszonyok

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

között írja a Falu jegyzőjének derék írója, hogy" a közgondolkodásra akart hatni.[25] A bonyolult (végig nem idézett) körmondat olvasója talán nem csodálkozik, hogy a *Pesti Hírlap* szerkesztője megvédi Eötvös regényének nyelvét is, legföljebb azon az érvén lepődhet meg, hogy ezt a népiességre hivatkozva teszi.[26] A *Szépirodalmi Szemle* nem is hagyta ezt szó nélkül, mire Csengery még egyszer tollat ragadott, hogy Eötvössel együtt újságja nyelvét is megvédje. Emellett ismét hitet tesz az irányregény eszméje mellett: „Német eszmének mondtuk s mondjuk jelenleg is azt, mintha a regény önmagában, önmagának volna czélja."[27] Ez az érv egyébként azt is sugallja, hogy a „centralisták" körmondatai követik a magyar hagyományt, s Erdélyi nyelve „németes".[28]

Gyulai Pál emlékbeszéde nem hozott lényeges fordulatot a mű és életmű értékelésében.[29] Nyomában indult Sőtér István, aki (sok évvel később) azt mondja: „*A falu jegyzője* polemikus mű, amely Eötvös politikai programját szolgálja."[30] Részletes és számos érdekes megfigyelést tartalmazó elemzése magas színvonalon, de a kor szellemében igyekszik elhelyezni a művet a marxista értékrendben. Véleménye szerint: „*A falu jegyzőjé*be publicisztikai, közéleti célzatú lapokat illeszt az író, melyeken hol szónoki hévvel, hol jogászi érveléssel a feudális állapotok tarthatatlanságát bizonyítja." Ezért a mű „kétségtelenül a politikai regények sorába tartozik", lényegében a centralista elképzeléseket népszerűsíti, s legfontosabb üzenete a megyerendszer kíméletlen kritikája.[31] Wéber Antal figyelemre méltóan egészítette ki Sőtér egyoldalú értékelését. Dickens „*Vázlataira*" hivatkozva emelte ki az életképek szerepét a regény szövetében, amit az író ellenpontozó szerkesztéssel erősít föl.[32] A „realizmus" megközelítésében is eltér fölfogása a politikai időszerűsítés szándékától: „A külvilág realitás elveinek ugyanis e korban, napjaink népszerű terminusával élve, magas fokú információs értéke volt" – írja, majd így folytatja: – „A valóság minden oldalú megismerése utáni igény – a polgári fejlődésből következő – fokozódása olyan helyzetben következik be, amikor egyes társadalmi rétegekre még egyfajta mozdulatlanság, helyesebben szólva helyhez kötöttség volt jellemző."[33] Érdekes megjegyzéseket tesz Eötvös „emberbarátságának" (filantróp szemléletének) verseivel is szemléltetett következményére. Eszerint „egyáltalában nem törekszik arra – bár a részvétet és együttérzést sugárzó fejezetekben számos emelkedett líraisággal átszőtt részlet található –, hogy elsősorban impressziókkal, jól megfogalmazott jelzőkkel megrakott mondataival hasson."[34] Fenyő István *A centralisták* című könyvében a politikai gondolkodástörténet keretében tárgyalja *A falu jegyzőjé*t, a „valóság" bonyolultságát emeli ki a regény világképének elemzésében, majd a befejező képsor harmóniájára hívja föl a figyelmet: „az alföldi rónaság képének életre keltése kifejezetten prózaköltemménnyé emelkedik. A vágyott szabadság és élethit költői jelképévé, a végtelenség érzésének tolmácsolásává, a küzdőképesség megújulásának foglalatává."[35]

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Kulin Ferenc már 1984-ben vitatta Sőtér fejtegetéseinek néhány elemét, mert véleménye szerint „Eötvös épp arról győzi meg olvasóját, hogy a jövőt formáló új erő, a közéleti funkciót vállaló, európai műveltségű értelmiség a régi struktúrán belül is képes szervezni és szerveződni az erkölcsi Rosszal és a politikai reakcióval szemben".[36] Úgy látja, hogy ennek reményét nem a tapasztalatok, nem az „író utópisztikus" programja, hanem az esztétikum igazolja. Talán éppen azzal, hogy a „re-akció" nem a hatalom céltudatos törekvését jelenti, hanem a szövegvilágot uraló tehetetlenség érvényesülését. Ebben az összefüggésben figyelemre méltó az, amit Kulin (egy másik tanulmányban) a regénybeli időről ír, ami „itt teljesen mentes a történelem előrehaladó mozgásától, s szűk körben mozog: napok, hetek, hónapok vagy az egész élet körében. A napok itt nem napok, az évek nem évek, az élet nem élet. Napról napra ugyanazok a cselekvésformák, ugyanazok a beszélgetési témák, ugyanazok a szavak ismétlődnek." Bahtyint idézi: „A köznapiságba zárt élet ciklusideje ez. [...] Ez az idő sűrű, nyúlós, úgyszólván belemászik a térbe..."[37]

Kulin kiemeli a „térbeli behatároltságot" és azt, hogy „az nem úgy ábrázolja a történéseket, mint az adott világrend alapjait kikezdő folytonos változás mozzanatait, hanem az Egyensúly felbillenésének és helyreállításának, tehát a parxisban[38] folyton sérülő-bomló struktúra permanens önkorrekciójának kétütemű mozgását, a regény cselekménye nem a visszafordíthatatlan történelmi időben, hanem – nevezzük így: – a vármegye-lét állandóságában játszódik. Mivel a konfliktusnak az adott téridőben kell kibontakoznia és megoldódnia, mert a Jövőre utalás éppúgy kétségbe vonná ennek a létszerkezetnek az immanenciáját,[39] mint az országos politika (a Bécshez való viszony, a nemzeti-nemzetiségi probléma stb.) kérdéseinek bevonása a műbe."[40] Ez a gondolatmenet Bahtyin regénytipológiájából indul ki, akit Kulin úgy idéz, hogy hozzáteszi: amíg a szövegbeli „idő ki nem mozdul önmagából, amíg azok közül, akik ebben a nyúlós-ragadós köznapiságban élnek, ki nem lép valaki egy más ritmusú és más léptékű világba, s nem *tudja meg*, hogy ennek a kollektív izoláltságnak az örökkévalósága csak illúzió, s hogy élnek közöttünk olyanok, akik lélekben ama másik világ polgárai, s ilyenként alkalmasak lennének arra, hogy megmutassák a kiutat ebből az embertelen körforgásból – mindaddig senkiről nem mondhatjuk, hogy felelős lenne közösségéért és önmagáért."[41] Ebből a logikából az következik, hogy föltételezésével ellentétben Tengelyi sem lehet „főhőse" a regénynek, de erre nincs is szükség, hiszen nem a regény „hőseinek" kell kilépniök a „vármegye-lét" idő és tér keretéből, hanem a befogadótól várható, hogy a történet fölkelti bennük ezt a szándékot.

De ha nem szembesítjük is a befogadói szemponttal Kulin gondolatmenetét, „önkorrekciót" hiába keresünk a regény szövegvilágában. A fölborult egyensúly nem áll helyre. Az a – bizonytalan távlatú – helyzet, amelynek az

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ára Vándory jóságának a haldokló üveges zsidóra tett hatása és Viola önfeláldozása, új és lényegében más – lehet.[42] Abban ugyanis Erdélyinek tökéletesen igaza volt, hogy az igazság elvének fölülkerekedése sem az adott tér, sem az adott idő jellegében nem rejlik benne. Ákos, Kálmán, Etelka vagy Vilma még hosszú ideig belesimulnának az adott feltételrendszerbe, ha a véletlenszerű leleplezések nem változtatnák meg a feltételeket, ha Rétyné nem szánná el magát az öngyilkosságra és Viola a Tengelyi-iratokkal bizonyított vallomás kedvéért nem követne el erőszakot feleségének tartozó hűségén. A beszélő szándékait – esztétikai elvek helyett – a folytatásos regény és közönségének a viszonya határozza meg. Fenn kellett tartani az érdeklődést, a várakozást, föl lehetett ébreszteni a szánalmat és a fölháborodást, végül azonban nem lehetett megengedni, hogy rossz érzés maradjon a befogadóban; hogy másként akarja befejezni a történetet. Nem művészi és nem (csak) üzleti okból, hanem azért sem, mert e lezárt és megoldott képlet keretében szabadon érvényesülnek a befogadó érzelmi válaszai, az adott körülmények között keresi az azoknak megfelelő „jobb", „igazabb" figurák lehetőségeit, s így nem jut a változtatás szükségességének belátásáig. Ez az a siker, amelyre nem csupán az írónak, de még inkább a politikai gondolkodónak szüksége van. Így lehetett ez a kíméletlen szatíra a centralista eszméket elutasító – vagy az iránt nem érdeklődő – olvasók körében sikeres regény.

Flaubert-nél ez másként jelentkezik, de a Gogol- és Turgenyev-művek szövegvilágára Bahtyin okkal hivatkozik. Bovaryné ugyanis kitör az „én"-jét elnyeléssel fenyegető zárt világból, ha korábban nem, öngyilkosságával. Eötvösnél pedig először Viola gyilkos tette mozdítja ki megszokott keretéből az időt, aztán az iratrablás bűntényе, az újabb gyilkosság, a nyomozások, végül az üveges zsidó leleplező vallomása és az önfeláldozás tanúbizonysága oda nem illő mozgásokat indít el. A regény szövegvilágában a hűség, a szeretet, a hála, a becsületérzés elvont eszményből cselekményszervező tényezővé válik, s megbontja a köznapiság falát. Az emberek alkalmazkodnak életük feltételrendszeréhez, de éppen a történet erkölcsi mélypontján, az igazságszolgáltatás megcsúfolását szemléltető „bírósági" tárgyalás napján tudatosítja a beszélő, hogy az egyik nap nem olyan, mint a másik. A közéleti kötelesség teljesítésére szánt napot a bíróság minden tagja meg akarja rövidíteni, a saját hasznát szolgáló idő kedvéért. A természet ugyan körforgásban működik, de a termést be kell takarítani, s ha ennek eljön az ideje, akkor cselekedni kell. Noha itt néhány zsák krumpli tétje áll szemben egy ember életével (és az önzés az igazsággal), a zömmel mezőgazdaságból élő korabeli befogadó számára e cselekvési kényszer átvitt értelme világos üzenet lehetett.

*A falu jegyzőjé*nek szereplői nem úgy élnek, ahogy más körülmények között élhetnének, de élnek (meg is halnak). Az idő nem áll, nem forog körben, hanem lassan folyik, mint a békés Tisza. Annyira, hogy van, ami elromlik (a Réty-kastély kertje, dísztava, a selyemhernyó-ügy, az egykori útépítő

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szándék); s megjelennek – átültethetetlen formában – új európai eszmék is. A „modernizációnak" idegen példákat követő szelleme a hazai közegben éppen olyan nevetségessé válik, mint a rossz „hagyomány". Tengelyi és Vándory – heidelbergi tanulmányaikkal együtt – ősi keresztény értékeket képviselnek, ahogy arra már első párbeszédük fölhívja a figyelmet. Tengelyi családi hátterének hosszú kifejtése egyrészt *A karthausi*ból már ismert anyátlanság-élményt, az ebből következő érzelmi kielégületlenséget és a természetes védő-nevelő szerepe hiányát szólaltatja meg. Apja, akinek magatartását, gondolkodását egy egészen más világ alakította ki, mint amelyben a fia él, mindent megtett, hogy Jónását boldognak tudja: „Egyetlen nevelési elve azon meggyőződés vala, hogy miután az, ki meleg szerelmet nem érez keblében, sem valódi boldogságra, sem valami nagynak a kivitelére nem képes..."[43] A regény világában három különböző idősík jelenik meg: a múlt (Tengelyi Ézsaiás életének kora, amiről keveset tudunk meg, csak azt, hogy a lelkész elviselhetőnek találta), a jelen és a jövő (amit az jelez, hogy Ákos és Kálmán már nem külföldre, hanem Pestre ment tanulni).

Tengelyi Ézsaiás tiszteletes úr fiába oltotta szigorú erkölcsi elveit, vallásos hitét, s a régi példák fényében[44] megtanította „az anyagi világ csudálatos rendében Teremtőjét bámulni".[45] Jónás apja saját parókiáján képzelte el fia életét, ahogy ezt a történelem logikája sugallta. Abban a reményben, hogy az idő mozdulatlan marad. A magányos gyermek beleélte magát egy álomvilágba: „Határtalan lelkesülés minden jó s nemesért, minden alávalóságnak lángoló gyűlölése, rokonszenv minden szenvedés iránt, bátorság mindig s mindenütt, hol igazságtalanság ellen fel kelle lépni, de egyszersmind azon elvbeli szigor, mely néha maga igazságtalansághoz vezet: egyszóval mindazon tulajdonságok, melyek Utópiában Jónást a polgárok legerényesbikévé, magas civilizációnk közepett pedig tűrhetetlen, vagy legalábbis oly emberré teszik, kit kerülni szoktak."[46] A beszélő előlegezett ítéletét most figyelmen kívül hagyva, fordítsuk figyelmünket arra, hogy a folyó folyik,[47] az apa meghal, fia jól akarja teljesíteni kívánságát, teológiát tanul, föltámad nyugtalansága, világot akar látni, Heidelbergbe megy. Hogy innen – elégedetlenségen kívül – mit hoz haza, azt nem tudjuk meg. Annyi bizonyos, hogy a Heidelbergben megismert Réty Sámuel biztatására választotta Taksony vármegyét. S az más, mint az utópiák világa. Merész, majd egyre szerényebb álmai azért nem valósíthatók meg, mert nem olyannak látja a világot, amilyen, hanem amilyennek szeretné. Vándory „lelkészi" tevékenysége viszont lassan és korlátozott körben célt ér: az üveges zsidó gondolkodását, világképét sikerül megváltoztatnia, s ezzel elérhetővé teszi az igazságot, leleplezhetővé a gazságot.

A napi politikára mindig bizonyos távlatból tekintő Eötvösnek a centralizmus olyan megoldási javaslata, ami a magyar társadalom működésének rossz gyakorlatán segíthetne. De nem látott benne oly biztos sikerhez vezető

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

megoldást, mint Petőfi a forradalomban, már csak azért sem, mert mérlegelő-elemző világszemléletétől minden utópia idegen volt. Ennek kézenfekvő oka egyrészt, hogy sem olvasmányai, sem külföldi utjai során szerzett tapasztalatai nem mutattak a magyarságnak követhető példát. Talán elsőnek ismerte föl nálunk, hogy mindaz, amit az iskolákban a görög demokráciáról és a római köztársaságról, az utóbbi emberének közösségi erényeiről tanítottak, a XIX. század viszonyai között nem mindenre ad megoldást. Ehhez persze az antik egyenlőségre hivatkozó francia forradalom rémtetteitől való (kortársainak döntő többségével közös) irtózása is hozzájárulhatott, hiszen a véres terror éppen azt tagadta, ami számra a legfontosabb volt: a keresztény szeretet, jóság, megértés parancsát és az emberi élet szentségét. Mivel pedig semmitől nem féltette jobban hazáját, mint az érték- és önpusztító lázadástól (amiről majd a *Magyarország 1514-ben* című regényében ír); mivel sem Széchenyi, sem Kossuth útját nem látta sikerre vezetőnek, más megoldást keresett.

Tapasztalatai alapján nem tudta elképzelni, hogy a rokoni és érdekkapcsolatok révén összefonódott, a családi-baráti szálakból összeszőtt megyerendszeren belül érdemi változások alulról fölépíthetők legyenek. Viszont úgy gondolta, meg lehet találni azt a kisebb számú, jól képzett, a közjó és közboldogság eszméjének elkötelezett szakembert, akik fölülről ki tudják építeni a működőképes polgári Magyarország létrehozásában megjelölt célhoz szükséges közigazgatást és igazságszolgáltatását. A centralista elvekről azonban szó sem esik a regényben, amelynek szövegvilágában az igazság hiánya, a jellemek eltorzulása, az emberi lét feltételrendszerének képtelen ellentmondásai a befogadóból akarják kikényszeríteni az elítélő véleményt. És ennek alapján a változtatáshoz szükséges tetteket. *A falu jegyzője* elsősorban a műveltebb nemességhez szól, s noha inkább a nőolvasókat szólítja meg, célzott közönsége az a réteg, amelyik politikai szerepvállalásra késztethető. Olyan időpontban, amikor Bécs fő törekvése a főispánok és főispáni helytartók hatalmának megerősítése, azaz a megyei önkormányzatok korlátozása volt. „A cél Magyarország egysége – nemzeti érdek s érzelmek tekintetében, az eszköz törvényhozásunk" írta a regény megjelenése előtt 1844. július 28-án Szalay Lászlónak. Ennek az egységnek a létrehozása végett úgy akarta a nemesség kiváltságait megszüntetni, mint Kölcsey: azaz az érdekegyesítés szellemében, a megőrzött alkotmányos szabadságjogok kiterjesztésével. Ezért különleges fontosságú Tengelyi és a főispán beszélgetésében egyetértésük a helyzet fölháborító tényezőin. Csakhogy a kormány képviselője hiába látja a megyei élet torzulásait, saját önző érdekeitől vezetve nem tesz ellene – és fölötteseinek nem tolmácsol ebből semmit. Kiábrándultságával, megalkuvásával a rendszer része.

A nemzeti érdek Béccsel szembeni védelme ezért is alapvető. Noha Eötvös (különösen 48 utáni írásaiban) a Habsburg-ellenes magyar különállást nem tekintette olyan egyértelmű célnak és lehetőségnek, mint Kossuth. A biroda-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lomhoz tartozás előnyeit európai távlatból másoknál világosabban látta, s fölvetette a nem-magyarok fokozott jogfosztottságát is. Amikor a főispán azzal érvel, hogy sok magyar paraszt „a világ akármely földmívelő osztályával a jólétre nézve kiállja az öszvehasonlítást"; Tengelyi így válaszol:[48] „nem laknak-e e magyar parasztokon kívül mások is országunk határai között, kik nem kevésbé hontársaink, kik nem kevésbé igényelhetik figyelmünket? Nézzen excellenciád e megye orosz népességére. Rongyosan éhségtől beesett, halvány arcokkal látjuk e szerencsétleneket harminc faluban, s mi történt e faj jobblétéért s fölvilágosításáért? Mi történt, hogy e népet nemzetünkhöz kössük, hogy belőlük magyarokat, hogy belőlük e hon hív polgárait neveljük?"[49] Ahogy azt *Szegénység Írlandban* című munkája bizonyítja, észrevette a gyarmati-szellemű hatalomgyakorlás elszegényítő következményeit is.

*A falu jegyzőjé*ben az igazi „irány" nem a centralizmus (ami időleges és vitatható hatékonyságú politikai megoldás, s amire aligha gondolnánk, ha máshol nem olvasunk róla) népszerűsítése, hanem az, aminek szolgálatára hivatott: *az igazság elvének érvényesítése* az emberi kapcsolatrendszerekben. És ez az „irány" (az eszményi igazság keresésének iránya) a szabályozatlan folyók módjára kanyargó mondottakban, a nem mindig pontosan illeszkedő történetelemekben mindvégig a legkövetkezetesebben érvényesül. A cselekmény elindításául szolgáló bűn, ami első pillanatban alaptalannak látszó gyanú formájában jelenik meg, kiválthatná a félelem alóli fölszabadító nevetést, de rögtön többszörösen a visszájára fordul. Akiknek az igazságot kellene szolgálniok, nem szolgálják azt, hanem a hamisan értelmezett törvényesség nevében uralkodnak; de akit vádolnak, az sem egészen ártatlan. Aztán a kis számú ártatlanok egyike kerül börtönbe, s egy valódi bűnös őszinte vallomása, továbbá egy másik önkéntes áldozata menti fel az alaptalan vád alól. A kaland és a nyomozás csak mellékszál. Középpontban az igazság elvének érvényesülési lehetősége áll. Ami pedig Eötvös írói ars poeticáját – vagy inkább: ars narraticáját – illeti, a kérdésre nem találunk egyértelmű választ. Inkább azt a küzdelmet érzékeljük, amelyet a beszélő a figyelem fenntartásáért és a befogadók meggyőzéséért kifejtett.

Beszélő és beszédmód

A realizmus kérdése nem kerülhető meg, hiszen másfélszáz esztendő szakirodalma használta e fogalmat. Kétségtelen, Eötvös regényében nem az ideál, nem valami eszményi világ jelenik meg. Akkor a „reált" látjuk, a valóságos Magyarország az, amit szövegében fölidéz? E kérdéssel már Erdélyi János is küszködött, noha még úgy érezte, meg kell védenie az író-művészt a politizálás vádjától. A realizmus fogalmával – sok kiváló irodalomtörténésszel együtt – Northrop Frye is zavarban van. Szerinte a „valószerű művészet ilyen reakciót vált ki: »Hogyan hasonlít ez arra, amit ismerünk!«"[50] Azzal, amit Goethe „Élet"-nek nevez, s amit Csengery dicsér, ugyancsak bajban

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

van: „Amikor például belenézünk egy Dickens-regénybe, azonnali reakciónk, s ezt a szokást melengeti minden általunk ismert kritika, hogy az »élettel« hasonlítsuk össze, akár a mi életünkkel, akár Dickens kortársainak az életével. Akkor aztán olyan jellemekkel találkozunk, mint Heep vagy Quilp, s mivel sem mi, sem a Viktória korban élők nem ütköztek soha olyasmibe, ami valamennyire is »hasonlított« ezekhez a furcsa szörnyetegekhez, a módszer azonnal fölmondja a szolgálatot."[51] Valami hasonlóra kell gondolnunk, amikor Nyúzó Pál képét látjuk *A falu jegyzőjé*ben: „Már maga külseje rémüléssel tölté el, s pedig nem csak a vétkest, hanem az ártatlant is. Csontos szikár termete, a redős arcz, melynek mord kifejezését sötét szakálla, s hosszú, lelógó bajsza még inkább nevelék, zöld villogó szemei, melyek Istentől nem csak hogy lássanak, hanem hogy sértsenek is, látszanak teremtve; hozzá a rövid szárú pipa, mely nélkül angaricalis[52] gyűléseken kívül a szolgabírót még senki nem látta, s mely e szerint mintegy testének tagjai közé tartozék; s a rikácsoló hang, mely minden vallatásnál vagy más törvénykezési eljárásnál az egész falut rémülésbe hozá, oly egészet képezének, mitől a járásban – gazembereket kivéve – mindenki remegett; s főkép ki őt kocsijában látá, kénytelen vala megvallani: hogy az igazság sehol rettenetesebb alakban nem lépe föl."[53] A pipa ugyan, a korabeli nemes urakat ábrázoló képeken valóban, mintha testük része volna, az összkép mégis Deák „állatorvosi" lovát juttatja eszünkbe,[54] amivel még senki nem találkozott.

Frye – Dickensről – írja: „A gyakorlatban nem nehéz megkülönböztetni az ironikus *hangnemet*, mely az alsó szintű mimetikus módban, illetve az ezt megelőző módokban találhatunk meg, magának az ironikus műnek a *struktúrájától*. Amikor például Dickens iróniát alkalmaz, az olvasót is invitálja, hogy vegyen részt benne, mert föltételezheti a normalitásnak bizonyos közös mércéit a szerző és olvasó között. Az ilyen feltételezések egy meglehetősen népszerű mód ismertetőjegyei. Mint Dickens példája mutatja, a távolság a komoly és népszerű fikció között kisebb az alsó szintű mimezisben, mint az ironikus irodalomban. A viszonylag állandó társadalmi normák elfogadása szorosan kapcsolódik azzal a tartózkodással, amely az ironikus fikcióhoz mérten az alsó szintű mimezist jellemzi. Az alsó szintű mimetikus ábrázolásban a jellemek rendszerint úgy tűnnek fel, ahogyan mások szemével láthatók: teljes öltözetben, s mind fizikai létük, mind belső monológjaik nagy része gondosan el van távolítva."[55] Az idézet a komikus fikciós módról szóló fejezetből való, s érdemes kiegészíteni azzal, hogy utalunk Dickens olyan képtelenül groteszk szereplőire is, mint Mrs. Gamp (a *Martin Chuzzlewit*ben), Mr. Micawber (a *David Copperfield*ben). S idézhetünk egy jellegzetes mondatot a *Pickwick Klub*ból, mert azt Eötvös akár olvashatta is: „Az első fénysugár, mely bevilágít a homályba, és vakító ragyogással oszlatja szét a halhatatlan Pickwick úr közéleti pályafutására látszólag boruló ködöt – az első fénysugár a Pickwick Klub tudományos összejöveteléről fölvett jegyzőkönyv átolvasá-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

sa nyomán gyullad ki előttünk. A Pickwick Klub hátrahagyott iratainak sajtó alá rendezője büszkén és boldogan adja most az olvasó kezébe az alábbi jegyzőkönyvet, (amiben Pickwick úr »gigászi elméjét« ugyan nem látjuk, de őt magát igen, amint beszédét mondja, s) emelkedett helyzetében láthatóvá vált feszes térdnadrágja és a bokavédője: ezek a ruhadarabok fel sem tüntek volna senkinek, ha akármilyen hétköznapi ember viseli őket, minthogy azonban Pickwick úr lábát ékesítették – vagyis inkább, ha szabad magunkat így kifejeznünk: minthogy Pickwick úr lába ékesítette őket –, hát áhitatos tiszteletet parancsoltak."[56] A kortársak éppen úgy nem ütköztek Pickwick úrba, ahogy Nyúzó sem önmagát, hanem a megfélemlítés eszméjét képviseli az iróniára épülő szerkezetben.

Eötvös hasonlóan ironikus beszédmódot használ. Hangsúlya nem a történet valódiságán, igazán megtörténtségén, valószerűségén van: hanem a beszélő *személyes hitelén*, amit a befogadó visszaigazol. Következik ez egyrészt tanító alapállásából, másrészt abból, hogy a történetet nem helyezi idegen, különös, történelmi közegbe, ehelyett az azonosulás érzését akarja kiváltani. Azt a módszert is használja, amelyet Thackeray a *Hiúság vásárá*ban: az eszményített igazság és az érzelmi gazdagság (érzékenység) sokkal fontosabb a beszélőnek, mint a dolgok valódisága. Azaz a romantikus ideál segítségével idézi föl a befogadóban a regényben karikaturisztikusan megjelenített hazai világot. Szövege sokkal inkább alkalmas arra, hogy a befogadásesztétika szempontjai szerint vizsgáljuk, mint hogy a realizmus rendszerébe akarjuk illeszteni.

Az „itt" érzését a Tisza és a táblabíró mítoszok váltják ki. Már a táj- és helyszínleírás is gyakran utal olyasmire, „amit fül nem hallott, a szem meg nem járá",[57] pedig egyes elemeivel mindenki találkozott. Nézzük példának Nyúzó szobáját: „Az ágy, mely a szoba egyik szögletében állt, nem lehete keskenyebb; egy hozzá mind barna színre, mind keskenységre, mind arra nézve hasonló szekrény, hogy reá is ruhák, írások, kalap s bot, szóval minden, minek egyéb helye nem volt, halomra hányatott; egy kis asztal, az ablakok egyikében; négy bőrszék s egy lábnyi szélességű pamlag nem igen akadályozhatták a vendég mozdulatait; s maga a nagy asztal annyi különféle dolgokra használtaték – a vendégek nagy része Garacson közönségesen rajta ül, – hogy a helyet, melyet elfoglal, tökéletesen meg is érdemli, mit nem mindenkiről mondhatunk el hazánkban. De ha a szabad mozoghatás magyar embernek Nyúzó szobájában jól esett, főkép korunkban, hol Pestet utánozva, faluhelyen is bútorok oly össze-vissza rakatnak, hogy köztük botlás nélkül elmenni majdnem lehetetlen, mi ezen élvezet ahhoz képest, hogy belépve mindenki látá, miként itt azt teheti, mihez éppen kedve van? Ádám és Éva akkor érezék először, hogy édeni boldogságuk elveszett, mikor szégyenleni kezdék magokat egymás előtt; öltözetről gondoskodtak..."[58] Ezt a szégyent kívánja kiváltani, amikor eltúlozza az igénytelenséget. Tudatosan elveti a „realista"

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

regényekben részletezett polgári ízlést, s az ellentétét viszi a képbe. Az ésszerűtlenségig nyomatékosított kényelmetlenséget kell belátni, s ez Rousseau (kifordított) hatása. Mintha Nyúzó annak kényszerű belátása miatt lenne igénytelen, hogy a „fejlődés" során föltámadt igényeket a társadalom soha nem tudja kielégíteni;[59] noha a befogadó maga erre vágyik.

A beszélő mindvégig kívülről tekint a fölidézett világra. Nézőpontja azonban változik. Fő törekvése, hogy az ősi történetmondó „énekes" tanító-nevelő szerepében idézze föl azokat a torz jelenségeket, amelyeket a korabeli ember saját tapasztalatából, de másként ismert, s amelyek az itteni beállításban egyszerre nevetségesek és ijesztőek. A beszélőn gyakran úrrá lesz a szónok, ilyenkor a szöveg erősen retorizált, arra az érzelmi hatásra törekszik, amellyel a politikus vagy a prédikátor föl tudja kelteni a befogadóban a fölháborodást. Néha (ugyancsak iróniába foglalt) költői hajlama is fölbukkan, mint például Etelka bemutatásakor: „Ily szőke haj s fekete szem, ily szabályos vonások leírására tenta és papíros vajmi szegényes eszközök. [...] Ha havasról szólok, melynek csúcsát a nap sugárai pirosra festik, míg aljok tiszta fehéren csillog, s nem találhatod az egymásba folyó színek határait, talán legjobb képét adom, s mégis hideg bérc, a mozdulatlan jéghalom eszedbe fogja juttatni a nyájas hölgy piruló arcait, sötét szemének ragyogó tekéntetét, a piros ajkak mosolyát, egyszóval a lelket, mely szép orcáin elédbe sugárzik..."[60]

A regényírót meglepően sokszor háttérbe szorítja a vígjátékíró, aki néhol a korabeli bűnügyi drámák jellegzetes elemeiből építkezik. A regény elejéről később idézett rész az alaphanghoz, a befejező sorok a szónok szerepéhez köthetők. Jellemezésül sokat beszélteti a szereplőket: gondolhatunk itt akár Vándory és Tengelyi érzelmesen moralista szónoklatszerű megszólalásaira, akár Nyúzó vagy Kenyházy káromkodások formálta, parancshoz szokott tömör megnyilvánulásaira, akár a megyei urak latin jogi kifejezésekkel terhelt nyelvére, akár az aljas Macskaházy beszédébe illesztett református szólamokra.[61] Nyúzó szellemi fölényét a nála is durvább és műveletlenebb Kenyházyval szemben azzal érzékelteti, hogy az utóbbi szinte egyáltalában nem szólaltatja meg, ha mégis, legföljebb tőmondatok erejéig. Felindult állapotában (különösen, amikor Tengelyi letartóztatásakor az alispán korlátozni szeretné durvaságát) a főbírót is elragadja a megyei szónokok nyelvi lendülete, s fölényeskedő beszédének gúnyolódó alaphangját a korlátlan hatalom tudata határozza meg.

A beszélő szívesen használja az elhallgatás eszközét, amikor például *nem* idézi föl a Réty és fia között Tengelyi letartóztatásakor lezajlott vitát, csak az eredményét összegezi. (Ebben ugyanis aligha lehetne más érv és hang, mint amivel Vilma feleségül vételi szándékának megvitatásakor már találkoztunk.) Egészen különleges nyelvi réteg az öreg Jánosé, amiben a népmesék *miles gloriosus*-ának, hetvenkedő katonájának, Háry Jánosának, a – sokat

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tapasztalt – egyszerű veteránnak sajátos világképe tükröződik. Gondolkodásában a dicsőség eszméje, s a kötelességteljesítés beidegződött szabályai jelennek meg. A beszédmód gyakran visszavezethető a világirodalmi hagyomány – meghökkentően sokféle – epikai példaihoz.

A vígjátéki hang a harminckilenc fejezetből álló regény második részében (különösen a huszonharmadiktól) János „huszár" és a hősszerelmes Kislaky Kálmán szövetkezése után erősödik föl. Ez uralja a leitatási kísérletet, majd a szöktetési jelenetet. Ebből a szempontból a regény csúcspontja a Macskaházy meggyilkolását követő nyomozás – Nyúzó és Kenyházy pálinkás reggelijével, majd a hiú szakáccsal, a vele mindig ellenkező szakácsnővel és Ferkóval, a libériás kocsissal, aki azok közé az emberek közé tartozik, „kik mindent, mi kötelességökhöz nem tartozik, határtalan buzgósággal teljesítenek".[62] (A befogadó talán észre sem veszi, hogy Eötvös elfelejtette: ha Rétynének libériás kocsisa van, ami illik hozzá, akkor a történet elején nem lehetett szüksége Violára mint a lovak megbízható hajtójára.) Rétyné és Ákos – immár bűnügyi tartalommal is telített – összecsapása végén a mostoha a korra jellemző gyalázkodása bőszíti tettlegességig a fiatal férfit. (A tiltás szerint a vagyontalan Vilma azért sem vehető feleségül, mert „erkölcstelen személy, olyan, ki házasságod előtt ringyód volt".[63]) A sok véletlen kihallgatással a bűnügyi szál is korabeli színpadi művekben népszerű fogással kezdődik, majd Macskaházy és Rétyné összecsapásával, amelyben a korabeli melodrámák jellegzetes szitokszava („Kígyó" – minősíti a zsarolás pillanatában Rétyné Macskaházyt) is elhangzik. E szálat zárja az alispánné öngyilkossága: a „kiigyam a méregpoharat vagy ne" ugyancsak teátrális jelenete. Amikor színpadi hatásokkal találkozunk, a beszélő helyzete is megváltozik, közelebb kerül az eseményekhez, a hatásos jelenetek mintha szemünk láttára mennének végbe.

A beszélő nézőpontjának váltogatása, a közeli és távolabbi képek egymásra építése, a késleltetés technikája, az utólagos magyarázatok, a történet nehezen indokolható hosszas kitérői, fontos döntések belső indítékainak lebegtetése, mind arra szolgál, hogy megmozgassa és állásfoglalásra bírja a befogadó tudatát. Így akarja kialakítani azt az irányt, ahová a regény végén el kellene jutnia, hogy határozottan állást foglaljon Magyarország átalakításának, megreformálásának alapvető kérdésében. A fogalom Hegel történelem-fölfogásához vezethető vissza. Eszerint ugyanis – szemben a görögségnek az idő körben forgására vonatkozó elképzelésével – a célelvű történelem „halad", az emberiség szüntelenül fejlődik, s eljuthat a jelennél jobb állapotba. Ezt keresi a regény beszélője, illetve ennek keresésére akarja rávezetni befogadóit az irodalmi és a politikai beszéd váltogatásával.

Eötvös *A falu jegyzőjé*nek a megjelenési évében ezeket írta Szalaynak: „A zsurnalizmussal járó keserűségek csak akkor válnak tűrhetőkké, ha arról, hogy fáradalmaink hasznosak, kétség nem lehet, azaz mikor a journal (újság)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

pártot képvisel, mely által eszméit életbe léptetheti. Nekünk nemcsak hogy pártunk nincs, sőt individualitásunknál fogva nem is lehet soha..."[64] A beszélő következetesen széles látókörű, nagy összefüggésekben gondolkodó, a világ ellentmondásaira a figyelmet fölhívó tanítóként – azaz határozott jellemű és fölfogású individuumként – szólal meg a regényben. Mintha éppen abban látná a regény lehetőségét, hogy az újságírás sikeréhez szükséges pártot ezzel az eszközzel teremtse meg, így hozzon létre – érzelmi úton – együtt gondolkodó közösséget.

Az érzékeny ember eszményét képviseli Tengelyi, Vándory, Viola, Zsuzsi, Liptákné, Peti cigány, majd Vilma, Ákos, Etelka és Kálmán. Ez a kor hívja föl a figyelmet arra, hogy a közmegegyezésen alapuló társadalmi értékrend gyakran nem érvényesül, ezért nemcsak a rend határát átlépő kalandor, de a tilalmas utakra lépő bűnöző is válthat ki rokonszenvet.[65] Eötvös olyan befogadó közönséggel számol, amely elégedetlen sorsával, amelyet már megváltoztathatónak érez, s jól tudja, hogy a hatást egyrészt figyelmének lekötésével, a kalandok és titokleleplezések izgalmával, másrészt érzelmi hatásokkal érheti el. Ezt a közönséget Magyarországon a szórakoztató és a szépirodalom mellett a politikai reformok igényének a harmincas évektől egyre szélesebb körben terjedő eszméi is erősen befolyásolták. Ebből kerültek ki (az egyáltalában nem csak irodalmi remekműveket játszó) magyar színházak nézői, az irodalmi lapok és a politikai újságok – köztük Kossuth, majd a centralisták *Pesti Hírlap*jának – olvasói. Nem kellett tehát a regény politikai „irányzatosságának" elveit, céljait a regényhősök szájába adni vagy a gyakran „közbeszóló" beszélővel kifejtetni. Ezt a XX. századi olvasó okkal hiányolja, hiszen a szöveg utalásainak megértéséhez ismerni kell a magyar történelmet. (Ezért értették félre Eötvöst már a leegyszerűsített és sikeres korabeli angol fordítás kritikusai, s ez tette lehetővé a XX. században politikai célokat szolgáló – a szerző szándékaitól idegen – értelmezéseket is.) Az egykori magyar olvasó nyilván fölháborodott az igazságtalanságokon, azok okain, s noha tudta, az író a szatíra eszközeit is használja, fölismerte a tűrhetetlen emberi magatartások és a fenntarthatatlan viszonyok közti okozati összefüggéseket. Azaz közelebb jutott ahhoz, hogy belássa a változtatás szükségességét, illetve megerősödjék ebbéli szándékában. Az irány nyilvánvalóan az, amit Krisztus hirdet, amikor azt mondta: „Én vagyok az út, az igazság és az élet." A szeretet, a könyörület, az önfeláldozás eszméje vezet Eötvös szerint is az igazsághoz. Az igazság pedig az emberi élet legfontosabb rendező elve. Szolgálata a köz vezetőinek alapvető kötelessége.

A Tisza-mítosz

Nehéz, de talán nem is szükséges eldönteni, hogy szimbolikus vagy allegorikus jelleget tulajdonítsunk-e *A falu jegyzőjé*nek történetét bevezető helyszínnek. Annyi bizonyos, hogy az értő olvasó, a figyelmes befogadó fölfogását e

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szöveg alapvetően befolyásolja. Már az első szó („Aki") közösséget hivatott teremteni beszélő és befogadó között, hiszen közös tapasztalatokra, közös élményekre hivatkozik. Az olvasó-befogadó, „Aki" – tételezi föl a beszélő – ismeri a leírt világot, vagy ismerni akarja, mert hasonló tapasztalatokat szerzett Magyarország más részén, az a beszélő nézőpontjával azonosulva személyes kapcsolatba kerül a következő történettel. Könnyen összefüggésbe hozhatja a bevezető tájleírást korábbi olvasmányaival is, azaz a mai tudomány nyelvén a szövegköziséggel (intertextualitással). A regény bonyolult fölépítésű összetett mondatai úgy kanyarognak,[66] mint a szabályozatlan Tisza. Ki-kicsapnak az indító tagmondat által vájt mederből, amelyről ráadásul nem is mindig dönthetjük el, hogy az lenne a főmeder. A mellékágak sokasága látszólag elvonja az olvasó figyelmét a szövegben fölvett szál logikájának követésétől. Valójában a beszélő biztos abban, hogy az ötletszerűen közbevetett tagmondatok ironikus és önironikus megjegyzéseit a befogadó oda vetíti vissza, ahová utalnak. A cselekmény ezért is lassan folydogál, közben azonban az utalások sora a hiányérzet és a fölháborodás kiváltását szolgálja. S mivel mindez nem a leírt szövegben, hanem a befogadó tudatában jön létre, összetett hatása elmélyül.

Miközben a cselekmény nem egy „folyót" mutat be, hanem legalább hármat (de talán többet is),[67] a mítosz megértése összeköti ezeket a különböző jellegű történeteket, s központi szervező elvvé változtatja a hiány érzetét. Közben a beszélőnek arra is van gondja, hogy rejtélyekkel és utalásokkal, megszakításokkal és késleltetéssel a különböző történetek iránti figyelmet fölkeltse; izgalomérzést váltson ki a befogadóból. A szakirodalom figyelmét sem kerülte el a regényt bevezető tájleírás, de általában csak a hazai elmaradottságról szóló üzenetként fogták föl. Olvasata valójában ennél sokkal összetettebb. A Tisza megidézett képéhez tartozik a partját járó utazó is, aki azonban az epika három meghatározó elemével marad adósunk: mozgása érzékelhetetlen (alig halad), nincs mit megfigyelnie és személytelen. (A későbbiekben semmit nem hallunk róla, az „Aki" szerepe mindössze a Tiszára vonatkozik.)

A regény egyik alaptétele: „Csak a múlt azon egyetlen kulcs, mely által az egyes emberekben látszólag létező ellentétek megérthetők. Mint a folyónál, úgy többnyire az embereknél is nem annyira természetük, hanem inkább azon út, melyen átfutottak, határoz jellemükről."[68] A közös magyar múltban elődeink közösen megtett útja a Tiszához kapcsolódik, az időtlenül itt folyó (mozgó, változó) vízhez. Az *Ossián* és a *Niebelung-monda* nyomán Eötvös korára (amikor az antik irodalom alapos ismerete az általános műveltséghez tartozott) általánossá vált a nemzeti mítoszok iránti érdeklődés.[69] Régi – természeti gazdagságunkra utaló – magyar monda szerint a Tiszának csak a fele víz, mert a fele hal. Ez lehet a kezdete a hazai mitológiában a Tisza megkülönböztetett fontosságának. Ahogy az egyiptomiaknak a Nílus, a germánoknak a Rajna, úgy a magyaroknak a Tisza a szent folyója.[70] Northrop Frye föl-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

fogásában a források és folyóvizek szimbolikája az ártatlanság világára utal,[71] ami itt az emberek mulasztásából válik zűrzavarossá és romlottá. A négy folyó már az Édenkert része volt, az elvesztett Paradicsomé; a víz pedig „az emberi élet alatti létszinthez tartozik. [...] Ezért a lélek rendszerint vízen kel át vagy vízbe süllyed a halál pillanatában."[72] A víz egyszerre lehet az élet és halál vize,[73] s *A falu jegyzőjé*nek szereplői a folyó partján élnek. Amikor a Viola mentésére siető Zsuzsi, Peti és István gulyás útját a víz keresztezi, nem tudnak rajta átkelni. Ez a halált hozza magával, ha nem is az üldözöttét, de őt is végveszélybe sodorja.

Az ősi folyóisten mítoszának hazai fölidézéséhez a Duna nem volt alkalmas, hiszen idegenben ered és idegen földön folyik tovább. A Tisza viszont (akkor) magyar földön eredt, magyar földön ömlött a Duna európai vízrendszerében. Azaz a mi folyónk lehetett. A hun rokonság tudatának XIX. századi elmélyüléséhez jelentősen hozzájárult Horvát István[74] figyelmeztetése titokzatos keleti származásunkra. Noha Jordanes félreérthető megjegyzése nem utal egyetlen megnevezett folyóra sem, a magyar eredetmondában korán megjelenik, hogy Attila király hármas koporsóját a Tisza mélyére rejtették-temették. Ott rejlik tehát a mi ősi dicsőségünk, ott a mi gazdagságunk és a mi nagyságunk titka. Az Attila-őshöz visszanyúló mítosz ugyanis egyrészt a honfoglalást hivatott igazolni (jogos tulajdonunkat foglaltuk vissza),[75] másrészt világhódító képességeink bizonyítása. Harmadik tanulsága pedig az Attila halálával kezdődött a végzetes testvérharc, amelynek következtében a világverő hunokat elsöpörte a sokat emlegetett nemzethalál.[76] A Tisza titkának föltalálása tehát azt is ígérné, hogy a koporsó (és a „kincs") visszaadja birtokosának azt a varázserőt, amely a nemzeti egység megteremtéséhez szükséges.

Eötvösnél persze minderről szó sem esik: a korabeli befogadó tudata ruházza föl a folyót a mítoszi „áthallással". Az az ellentmondás viszont Eötvös nézőpontjának a tengelyében áll: hogy miközben a táj képe a tehetetlen mozdulatlanságot sugallja, a Tisza – ha lassan is, de – föltartóztathatatlanul folyik. Mondhatjuk: halad. S ahogy már a görögök tudták, kétszer nem léphetünk ugyanabba a folyóba, Eötvös a szüntelen változást jelképező Tisza megszemélyesítésében a magyar világot jellemző tehetetlenséget idézi olvasója emlékezetébe – egyúttal előlegezve a regény fő tételét: miszerint a *beletörődés szelleme* tartja fönn a „rosszat". A „veritas" magasabb rendű értelmében vett igazság (az emberi gyengeségek viszonyai között) a betartott és betartatott, előírt és bennünk élő (erkölcsi) törvényekkel biztosítható. Ott azonban, ez az eszme meg sem jelenhet, ahol az igazságszolgáltatás működésképtelen, s ezzel szükségszerűen hiányzik a törvényes rend, ezért többé-kevésbé mindenki törvénytelenségekre, jogtalanságokra, bűnökre, de legalább mulasztásokra vagy áldozat-szerepre kényszerített. Az olvasónak (befogadónak), akinek majd meg kell fejteni ezt az üzenetet, e tájhoz kötődése, gondjainak ahhoz

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kapcsolása adja az indító lökést. Mégpedig úgy, hogy a szöveg közvetve utal a korábbi költők (Orczy, Bessenyei, Gvadányi) Tisza-képére és a kortárs Petőfi tájverseire. A magyar Alföld, a Tisza vidéke ekkor (egyidejűleg Széchenyi jórészt e vidék javát szolgáló folyószabályozási terveivel) válik a sajátos magyar mítosz részévé, amelyet majd újrafogalmaz Nagy Ignác és Kuthy Lajos, végül pedig – még nagyobb erővel és főleg sikerrel – Jókai.[77]

Tegyük még hozzá a Rousseau óta élő, és a romantikában sajátos szerepet játszó természet iránti érdeklődést, ami a mai befogadó tudatában másként jelenik meg, mint a XIX. század elején. A korabeli olvasó nyilván észlelte, hogy még a legelmaradottabb magyar vidéken sincs már ősállapotú természet, s az adott táj leírása nem csábít „visszatérésre", az ember teremtette mesterséges (kultúr-) világból való kilépésre. Igaz, a szövegben megjelenik a természetben élő ember mitikus jelképe, a „pásztor", akit itt „a kislaki gulyás" személyesít meg, s akiknek életformája nem illeszkedik a kor társadalmába. Annyira, hogy magától értetődő kapcsolatban áll a polgárosulás előtti magántulajdont védelmező, az érvényes törvényekkel szembeszálló legendás (és szinte minden író képzeletét megmozgató) betyárvilággal. A pásztorok között nyer(ne) menedéket a törvénytelenségek elkövetésébe hajszolt Viola, de a társadalomban már megvan az a képesség, hogy utánanyúljon a figyelmén kívül álló „rideg", magányos életformát vállalók világába is. (Igaz, a regény logikájának megfelelően ez sem működik másként, csak ha valaki emberi együttérzéstől vezetve az igazság keresésére indul.[78]) Éppen az lesz a regény fő kérdése (a XIX. század haladásba vetett hitének megfelelően), hogyan lehet ezt a világot az emberi szellem segítségével jobban lakhatóvá, a szabadság, egyenlőség, testvériség és jólét eszméjének megfelelővé változtatni. A mitikus magyar „puszta" annak a világnak távlatos háttere, amelyben az ott élők nem tudtak mást (többet, jobbat) létrehozni, mint az álmos, fülledt, bezárt Porvárt, a sivár Tiszarétet, Garacs görbe utcáit, ahol már az építkezések zűrzavara és hanyagsága miatt is lehetetlen az „egyenes út" (persze átvitt értelemben is).

A Tisza-partján találkozunk a regény főbb szereplőivel. Itt bontakoznak ki az első konfliktusok, s ez a pásztorkodó, alig lakott táj rejthetné el a rokonszenvessé tett áldozat-bűnöst, Violát. Ebből azonban nehéz lenne „népbarát" érveket kihallani, hiszen Viola, Zsuzsi, Peti cigány, a „szabad" gulyások és János „huszár" kivételével[79] nincs a regényben „népi" szereplő, aki az igazság mellé állna. A parasztok, ha nem egészen önkéntes döntések alapján is, de tevékenyen részt vesznek a „jó" üldözésében, akár életüket áldozzák Nyúzó parancsára. Lesújtó véleményét Eötvös már az első lapon megfogalmazza, ahol bemutatja, hogy a jobbágyság is lusta, nemtörődöm. Rosszul művelt szántóföldjein a paraszt „tengerijét és búzáját Isten után csak az őrzi meg, hogy a lopás is némi fáradságba kerül..."[80] A gondok nem abból következnek, hogy valaki milyen helyet foglal el a társadalomban, hanem az álta-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lános tétlenségből. Mintha az itt lakók – tevékeny élet helyett – sorvadó akarattal, kényszerpályákon megrekedve várnának állandóan külső csodákra.

Tisza-parti erdőben játszódik a groteszk bűnügyi történet drámai csúcspontja is: itt fogják el különös körülmények között Violát. A fák közé rejtett kunyhóban a bajban is másra (Tengelyire és irataira) gondoló férfi biztonságban érzi magát, az árulás veszélye „igazi" betyártársának, a világlátott „obsitos" katonának jut az eszébe. A hűséges kislaki gulyás, István akaratlanul lesz barátja és pártfogoltja árulója, mert nem tudja, hogy Czifra már nem tartozik a betyárok bandájához: Nyúzó megvásárolta. Pedig mintha István (a „pásztor") lenne a regény egyik legbiztosabb pontja: mentes az anyagi gondoktól, kívül él az adott társadalom keretein. A puszta legendás szabadságához azonban az is hozzátartozik, amire a beszélő csak utal: a betyárvilággal való kapcsolata, lopott („bitang") jószágok befogadása. Peti cigányt az előítéletek a falu szélére „száműzték", s a község látókörén kívüli kovácsműhelyében mindenkit (legyen akár a törvény üldözöttje) kiszolgál. Miközben Viola nyugodtan ábrándozik, az írott törvénnyel nem sokat törődő István gulyás már olyan – hamis – iratokról is gondoskodott, amelyekkel más megyében új életet kezdhet. Valóságos versenyfutás indul meg az áldozat felé – akiben egyedül itt merül föl „bűnös" gondolatként az, hogy bosszút álljon azokon, akik balsorsáért felelősek.[81] Egyfelől a „rosszak", Macskaházy és Nyúzó hajtatnak önkínzó sebességgel Viola rejtekhelye felé, másfelől – a gulyás kocsiján – a három „jó": Zsuzsi, a hű feleség, és a két barát (István és Peti). A természet azonban közbelép: köd ereszkedik a tájra, megnő a víz: elnyeléssel fenyeget, s a rét kocsival járhatatlan vizeslappá változik. A mentőcsapat útja megakad. A gulyás elátkozza a Tiszát, Peti cigány fölmenti: nem felelős a posványért. Ezt is a gátépítő urak számlájára írja, akik miatt a Rákér „egészen nekibolondult".[82] Közben Macskaházy és Nyúzó zavartalanul célba ér.[83]

Mint Amerika őserdei, olyan a vízparti tölgyes. S abban is hasonló a XIX. század eleji legendárium szerint korlátlannak tartott lehetőségek Új világához, hogy a magyar földesurak nem hasznosítják. Mivel a fának Magyarországon nincs ára, panaszolja a beszélő, az erdő is haszontalan. (Legföljebb sertéskondákat makkoltatnak benne, ha termést hoz a fa.) A fa akkor válna értékké, ha a föllendülő gazdaság meg tudná fizetni az árát, s megépítenék a szállításához nélkülözhetetlen utakat. Ez a gondolatmenet sincs leírva, ezt „az üres helyet" is a befogadónak kell saját tapasztalatai és ismeretei alapján kitöltenie. A mítoszhoz hozzátartozik e magasba mutató királyi kép: a Tisza két partján „hatalmas tölgyek emelik koronáikat, nem ápolva emberek által, de a természet egész pompájában emelve sudaraikat az ég felé, melyeket nem fejsze, hanem csak az idő vagy a Tisza döntenek meg".[84]

„Ha boszorkány szemmel bírnánk, kik – mint jámbor apáink hitték – éjtszaka mint nappal mérföldekre láttak, s ha a téren, melyen történetünk játszódik, valamely magasabb hely volna található, most valóban ritka dolog-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nak lehetnénk tanúi."[85] Láthatnánk, hogy úri hintó és egy könnyű parasztszekér versenyez egy ember életéért. A „boszorkányszem" a démoni világhoz tartozik, amit kiegészít a beszélő megválaszolatlan kérdése: „Kit nevezhetni bátornak?"[86] „Van egy neme a merészségnek mindenkiben" – állapítja meg különböző példák alapján a beszélő. A kérdés csak az, mi a tettek célja. „Hisz az erényeket úgy értelmezi mindenikünk, hogy magát az erényesek sorából ki ne zárja; mindenki oly képet mutat magának, mely mellett megélhessen."[87] Tudjuk, Nyúzó gyáva, lusta, de zsarolható. Macskaházy számító alattomosságából már nem hiányzik minden merészség. Nagy nyereményre játszik, s mire az éjszakai kocsizásra kényszerül, már túl sokat kockáztatott ahhoz, hogy a veszteséget félvállról vehesse. (A főbíró még hozzá képest is hitvány ember.) Nem csupán kicsinyes bosszúvágy és hiúság, hanem fontos érdeke fűződik Viola elhallgattatásához. Merésznek kell lennie, hogy bűnét megvalósítsa: megszerezze Violától Vándory iratait.

Ez az éjszakai hajsza, és végső eredménye: Viola foglyul ejtése, az általa őrzött iratok megszerzése, a regény vízválasztója. Mint egy tanmesében: a bűnösök üldözik a bűnt – az erény (és törvényesség) álruhájában. Csak a lovagregény hagyományából átvett merészség-kultusz bűnözőket fölmagasztosító eleme marad el.[88] A beszélő ingerülten elhatárolja magát attól a betyárromantikától, amivel a történet érintkezik; aminek keretében a „regényíróknak egy idő óta szokása bájló színekkel festeni a vétket." A „vétek minden nemeinek nyájasan mosolygó képei készíttetnek a jámbor közönség számára, oly szépek, oly csábítók, hogy szinte bámulni lehet, miként nem találkozunk többen, kik e képek utánzását tűzik ki maguknak célul."[89] Pedig – írja –, „ha valaha az oly regényesnek festett zsiványéletet közelebbről látnánk, melyek között e kalandok játszatnak, e hősöknek egész aljasságát [...] a kép egészen más volna".[90] Be is mutatja ezt a világot, amiben Viola idegen, s ami a rablóból lett pandúron, Czifrán keresztül Nyúzóhoz kapcsolódik. Csak annyit tart meg a rabló-romantikából, amennyire szüksége van a kalandregényhez. Látjuk „e hősöknek egész aljasságát, kiknek bátorsága nem más, mint akasztófától félelem..."[91]

Figyelemre méltó a Vándory-iratok ellopására fölbérelt betyárból pandúrrá változott Czifra végzetes szerepe. Hitvány figura ez a szentvilmosi nemes, akiről István gulyás úgy tudja, betyár, Viola társa, de aki már áruló szolgája a Hatalomnak. Ennek ellenére részese a Vándory-iratok lopási kísérletének, majd ő „végzi ki" a menedékhelyéről – Tengelyi megmentésére – önként visszatérő „bűnöst" is. A „regényesnek festett" zsiványélet: éhség, mocsok, nyomorúság. A tapasztalt betyár (hosszú szolgálat után leszerelt „vén" katona), Rácz figyelmezteti a biztonságról álmodozó, érzelmeit és szomorúságát szabadon engedő Violát: „a veszedelem akkor üt ki, mikor az ember legkevésbé gondolja".[92] A betyárokról a beszélőnek éppen olyan lesújtó véleménye van, mint a „hajtásukban" részt vevő parasztokról. Egyikük elszánt, éber és

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

könyörtelen, másikuk véletlenül és gyengeségből sodródott a társadalmon kívülre, hitvány, gyáva alak. Az ellopott iratokra vadászó urak bekerítik a zsiványokat, akik közül az utóbbit az ital vitte a bűn útjára, az előbbi háborús veteránként nem találta meg a helyét a békés társadalomban. A harmadik Viola, az egyetlen valódi áldozat. A gyenge jellem itt is fél, megadná magát, a két erős védekezik a gyáva támadókkal szemben.

A kunyhó ostroma, benne a nevetségesen gyáva Nyúzó hadvezéri szerepe, a hősi epika pazar paródiája. Ebben – akárcsak az *Iliász*ban – a nyers erőszak helyett a ravaszság hoz megoldást: a „ravasz" Macskaházy a kunyhó kilátás nélküli oldaláról egy pandúrral fölgyújtatja a faépítményt, így ejtik fogságba az önzetlen Violát, aki – ahelyett, hogy a halált vállalná, önzetlenül rohan Tengelyi iratait mentve – a szó szoros értelmében ellenségei karjába. (Míg Homérosnál a ravaszság erény, a regényben gyáva aljasság.) Csak a pandúrokat vezető (katonaviselt) „commissarius" bizonyul bátornak, jelentős része van abban, hogy a nagy létszámfölényben lévő ostromlók nem futnak el. (Kétszer meg is sebesül.) Miközben ez történik, Petőfivel mondhatnánk: a Tisza „csendesen ballagott". Pedig ebben a csendben is elöntött olyan területeket, amelyeket a helyszínt jól ismerők járhatónak tartottak.

A történet legvégén a regény a Tisza partján fejeződik be azután, hogy az író gondosan, ha nem túl bizakodóan is, elvarrta a szálait. Úgy, ahogy ezt a mítoszokra fogékony romantikában szokás. A beszélő által szervezett kereső-felfedező utazás visszatér kezdőpontjához. A mindennapiságot hangoztató szöveg itt himnikusan szárnyal. A „zöld rónaságot" dicséri: „Végtelenül, mint a tengernek árjai, terülsz el szemünk előtt, s nagyságodnak nincs látszó határa. [...] Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk! Reményzölden, de pusztán állsz, arra teremtve, hogy termékenységeddel áldást árasszál magad körül. [...] Boldog, ki e napot elérheti! boldog, ki legalább azon öntudattal vigasztalhatja magát, hogy minden tehetségével e szebb idő elkészítésén dolgozott."[93] Itt kapcsolódik a tájleírás az ars poeticához, amire az írói szerepfölfogásról szólva még vissza kell térnünk.

1 Szokatlan, hogy egy folyóirat szorosan egymás mellett közöl két tanulmányt egyazon regényről. Ugyanakkor nem a szerkesztőség eljárása szokatlan, hanem a dolgok alakulása: merő véletlen hozta úgy, hogy a két írás szerkesztőségbe érkezését mindössze napok választották el egymástól. Úgy gondoltuk, indokolatlan lett volna őket egymástól elválasztva közzétenni: a szerzők valamelyikét arra kényszeríteni, hogy másikuk munkáját már korábbi szakirodalomként figyelembe véve módosítsa saját szövegét – ami másfelől viszont azzal a meg nem érdemelt előnnyel járt volna számára, hogy tanulmánya „az utolsó szó" súlyának többletéhez jut. Hasonlóságaik és különbözéseik egymás mellett járulhatnak hozzá a tárgyalt műalkotás megismeréséhez. (A szerk.)

2 *Pompeji*, 1997/2–3, 212–244.

3 ERDÉLYI János, *A falu jegyzője*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, I, 22–27.

4 Csengery Antal Erdélyivel vitázó véleménye három részben jelent meg a Pesti Hírlap 1847-es évfolyamában (812., 814., 828. sz.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

5 GYULAI Pál, *Bírálatok* 1861–1903, Bp., 1912, 100–131. – Eötvös ugyanígy minősíti Széchenyi *Hitelét*.

6 SŐTÉR István írta *A magyar irodalom története* (III, Bp., 1965) Eötvös Józsefről szóló fejezetét (807–638.), miután 1953-ben megjelent monográfiája első, majd 1967-ben második kiadása.

7 WÉBER Antal, Eötvös: *A falu jegyzője = Irodalmi irányok távlatból*, Bp., 1974. – Olyan szemléletet mutat ki, amelyben „nem pusztán a művészi produktum minősége lebeg az alkotó szeme előtt, hanem ihletébe, írói magatartásába eleve belejátszik a literatúra szokványos elképzelését szélesebbre táró küldetéstudat". – 327.

8 Vö. Fielding híres előszavával a *Joseph Andrews* műfaji magyarázataként.

9 Sterne *Tristram Shandy* című regényében „a tréfával öszveolvadt szentimentalizmus a neheztelés igen eleven színével van felülöntve, ha lehetne mondani, bizonyos embergyűlöléshez hasonlító érzelem, mely akkor származik, midőn az erkölcsiség legtisztább fényében képzelt emberiséget tesszük a nevetséges világításban felállított emberi romlottság mértékévé, azaz, a természeti legnagyobb alacsonyságot a legmagasabb ideálhoz hasonlítjuk, mely által az még egyszer olyan mélyen látszik lesüllyedni. Ekkor a nevetségesnek és indítónak temérdek visszahatású ellentételéből, bizonyos általrázó érzelem támad fel..." (KÖM, I, 611.) – Eötvöstől persze távol áll az „embergyűlölet", és Sterne-nél nagyobb szerepet ad a politikai beszédnek.

10 Szigligeti Ede *Szökött katona* című népszínművét 1843-ban mutatta be a Pesti Magyar Színház.

11 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 50.

12 A regény sikerének bizonyítékaként idézi Fenyő István Ferenczi Zoltán adalékát: „fiatal korában hallotta egy idősebb hölgytől, hogy annak idején, a mű megjelenésekor, a regény füzetei kézről kézre jártak a falvakban, s egy alkalommal, amikor az egyik füzetet nővérével együtt éjjel olvasták, elfogyott a gyertyájuk. Ekkor úgy segítettek magukon, hogy egyikük folyton rakta a pozdorját a tűzre, másikuk pedig annak lobogó fényénél olvasta a regényt, míg azt el nem végezték." (FENYŐ, *A centralisták*, *i. m.*, 315.) – Jegyezzük meg: itt is felolvasásról hallunk.

13 VAS Andor (Hazucha Ferenc), *Életképek*, I, 346–348.

14 Életképek, 1845, 11. sz. 346–348.

15 KELMENFY László (Hazucha Ferenc), Irodalmi Őr, 1846, 97–108.

16 Irodalmi Őr, 1846, 10. és 11. sz., 97–108.

17 ERDÉLYI János, *A falu jegyzője*, Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, I, 22–27.

18 Az idézett kritika nem a füzetes, hanem a háromkötetes kiadásról szól, amelyet Eötvös 1865-ben átdolgozott, de még Gyulai Pál elemzése is az első kiadásra vonatkozik. (GYULAI Pál, *Újabb regények. Bírálatok 1861–1890*, Bp., 1911, 100–131.)

19 Eötvös tagja volt az ezen dolgozó bizottságnak.

20 Uo., 6. – Érdekes, hogy a „francia regény" a silányság mércéje. Valószínűleg az irodalomtörténetben számon nem tartott művekre, nem Balzac, Hugo, Chateubriand, Sand, Sue műveire vonatkozik.

21 ERDÉLYI János, *i. m.*

22 Uo.

23 Deák Ferenc szerint Eötvös Taksony megyéje „állatorvosi ló".

24 A Pesti Hírlap 1847-os évfolyamának 814. sz. (január 17.) névtelenül, a szerkesztő álláspontjaként jelent meg azon a napon, amelyen a lap József nádor halálát hírül adta.

25 Pesti Hírlap, 1847, 814. sz. (január 17.) – Érdekes, hogy az *Életképek* és az *Irodalmi Őr* ismertetőjével ellentétben Csengery mindig pontatlanul idézi a mű címét.

26 Nem mintha néhány kifejezés megértéséhez a mai olvasónak nem volna szüksége sajátos nyelvtörténeti ismeretekre. A regény elején például Viola arról panaszkodik, hogy a pandúrok „a hegedűt is rám akarják tenni". Meg kell néznünk valamelyik nyelvtörténeti szótárban, hogy tudjuk, „ez a hegedű" – nyakkaloda.

27 Pesti Hírlap, 1847, 828. sz. (február 11.) – A regény és Csengery nyelvi eszményének jellegzetességére WÉBER Antal hívja föl a figyelmet. Szerinte ez Kölcsey és Wesselényi „pneumatikus körmondatainak" a hatása, „ahogy Erdélyi János nevezte" e mondatszerkesztési gyakorlatot, s ezek „lehetnek ugyan

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

egy jellegzetes szónoki stílus alkotóelemei, de az elbeszélő próza eszméül már alkalmatlanabbak..." *I. m.*, 325.

28 E vita elemzésére nem vállalkozom.

29 FERENCZI Zoltán (*Báró Eötvös József*, Bp., 1903.) és VOINOVICH Géza (*Eötvös József*, Bp., 1903.) inkább életrajzi adatokkal járultak hozzá az író utóéletének gyarapításához.

30 SŐTÉR, *i. m.*, 159.

31 Uo., 146–158.

32 WÉBER, *i. m.*, 328. – A hivatkozott Dickens-mű: *Scetches by Boz*, London, 1836.

33 Uo., 331. – A „polgári" jelző akár elhagyható lenne: a „modernizáció" következményéről beszél.

34 Uo., 338.

35 FENYŐ, *i. m.*, 315–319.

36 KULIN Ferenc, *A publicista Eötvös radikalizálódása = Közelítések a reformkorhoz*, Bp., 1986, 207.

37 Mihail BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben* = Uő, *A szó esztétikája*, Bp., 1976, 300. Idézi: KULIN, *i. m.*, 168.

38 Magyarul: gyakorlatban.

39 Magyarul: bennrejlését.

40 KULIN, *i. m.*, 182.

41 Uo., 168.

42 Ahogy ezt Ákos pesti neveltetése, mint az idő változására vonatkozó utalás, jelzi.

43 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 40–41.

44 PLUTARKHOSZ *Párhuzamos életrajzaiból*, uo., I, 42–43.

45 Uo., I, 41.

46 Uo., I, 45.

47 Uo., I, 46. „...a folyó bármily nyugodtan haladva végül tengerhez jut..."

48 Miután fölhívta a főispán figyelmét, hogy útközben látnia kellett a „Rongyos födelű kunyhókat, a földeket félig parlagon, az embereket szomorúan körüljárva az utczákon vagy künn marhájok után." – Uo., I, 233.

49 Uo., I, 234.

50 Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, Bp., 1998, 117.

51 Uo., 115.

52 Angaria – 1. Robot, úrdolga; a jobbágy kötelező ingyenes munkája földesúr számára; 2. Hadviselő fél joga idegen államok vagyontárgyainak lefoglalására, főként járművek igénybevételére..." (BAKOS: *Idegen szavak szótára*, Bp., 1960.) Itt összetett értelemben szerepel: Viola robottehernek számító fuvarjának végrehajtására utal.

53 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 16.

54 DEVESCOVI Balázs idézi Deák Ferenc adomáját: „Ahhoz a lóhoz hasonlít ez a vármegye, a melyet az anatómia könyv czímlapján találunk. Keresztül kasul van húzva vonalakkal, s minden négyszög az állat egy bizonyos betegségét jelenti. Hát hiszen igaz, hogy megvannak mindazok a lóbetegségék, de olyan nincs a föld hátán; a melyben minden betegség együtt volna." *„A falu jegyzője" mondatairól (jellemeiről, cselekményeiről, etc.)* = Pompeji, 1997, 2–3, 214.

55 FRYE, *i. m.*, 47.

56 Charles DICKENS, *A Pickwick Klub*, Bp., 1961, 5–7.

57 Vörösmarty írta a *Tündérvölgy* második versszakában: „én is oly dalt mondék világ hallatára" [...] Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára,"

58 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 354–355.

59 Ma akár beleláthatjuk a „fogyasztói társadalom" szatíráját is.

60 *A falu jegyzője*, *i. m.*, I, 121.

61 Macskaházy nyelve ebből a szempontból külön tanulmány tárgya lehet az „igaz" kiforgatásának lehetőségére.

62 *A falu jegyzője*, *i. m.*, II, 222.

63 Uo., 135.

64 1845. november eleje.

65 Pl. FIELDING, *Jonathan Wild*, *Tom Jones*.

66 Roppant érdekesen és nagy anyagismerettel tárgyalja ezt DEVESCOVI Balázs *„A falu jegyzője" mondatairól (jellemeiről, cselekményeiről, etc.)* című tanulmányában. Pompeji, 1997/2–3, 212–244.

67 Amennyiben a folyót a cselekménnyel azonosítjuk, az egyszerre és elkülönülten Tengelyi és Viola története, valamint egy kitervelt, végrehajtott és leleplezett bűnügyé.

68 Uo., 34–35.

69 Ennek alapját az adta, hogy Homérosz és Vergilius műveinek alapos ismerete az általános műveltség alapjaihoz tartozott. A magyar őstörténetet – vitatott formában – kutató Horvát István az egyetemen kedves tanára volt. Horvát hatásáról pedig lásd GERE Zsolt tanulmányát: *„Hat gím jöve sebten elébe"*. ItK, 2000, 454–496.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

70 „Titok, mi tisztán született" – írta *A Rajna* cím versében a mítoszok szellemére ugyancsak fogékony Hölderlin, majd Keresztury Dezső fordításában így folytatja: „De hol van csak egy is, / ki életén át / szabad lehetne s szíve vágyát / önmaga tölthetné be, mint / jó magasokból jőve a Rajna, / s oly szent öblön születve, / boldogan, úgy mint ő?"

71 FRYE, *i. m.*, 132.

72 Uo. – Homérosz szerint Ókeanosz, a folyóisten mindennek az eredete. Szorosan hozzátartozik Tethüsz istennő és az ősnemzés befejezettsége, ami ha „nem maradt volna abba, világunknak nem lenne állandósága, nem volna kerek határa, és semmiféle keringés (források, folyók, tavak, tenger) nem térne vissza önmagába". (KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, Bp., 1977, 19.)

73 Eötvös *A falu jegyzőjé*nek írása előtt nem olvashatta Charles Dickens *Dombey és fia* című regényét. Mégis érdemes itt a mítosz nemzetközi ismertségének szemléltetésére idézni a „kis Paul" halálának leírását: „Milyen gyorsan rohan a folyó zöld nádas között Folyó! De már a tenger közel van nagyon. Hallom a hullámokat. Mindég ezt beszélték." Ezt – a halált.

74 Jelentőségére – más összefüggésben – érdekes tanulmányban hívja föl az újabb figyelmet GERE Zsolt, *„Hat gím jöve sebten elébe"*, ItK, 2000, 454–496.

75 A Réty nemzetség ügyvédjét először annak közlése végett említi a szöveg, hogy bármikor hitelesen tudja bizonyítani a család „ázsiai eredetét", ősi származását. (*A falu jegyzője, i. m.*, 3.)

76 Maradt mutatóba Csaba királyfi „árva népe", a székelyek.

77 Gondoljunk az *Egy magyar nábob* nyitó képére.

78 E „vállalkozó", János, az obsitos katona, akit Réty Ákos iránti hűsége vezet, a katonaéletből hozott találékonyság és a „népi" összetartozás érzetének fölhasználásával.

79 A kor hazai mitológiájának jellegzetes szereplői: a betyár, a pásztor, az obsitos katona, a cigány.

80 *A falu jegyzője, i. m.*, I, 1.

81 S aki bosszúra gondol, bosszú áldozata lesz, a beszélő keresztény logikája szerint.

82 *A falu jegyzője, i. m.*, I, 372–373.

83 Arról nem esik szó, hogy az ostromlók hogyan jutnak oda.

84 *A falu jegyzője, i. m.*, I, 375.

85 Uo., 363.

86 Uo., 366.

87 Uo., 367.

88 Vö. Michael FOUCAULT (*Felügyelet és büntetés – A börtön története*, Bp., 1990) nézeteivel és Eötvös regényírói hitvallásáról írottakkal.

89 Uo., I, 378.

90 Uo., I, 381.

91 Uo., I, 384.

92 Uo.

93 *A falu jegyzője, i. m.*, II, 444–445.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Z. Kovács Zoltán

Korsó és díszedény
„Irányzatosság" és irónia *A falu jegyzője* értelmezésében

„Hiába mondjátok nekünk, válasszátok külön a magányéletet a közélettől [...]. Írjatok úgy, hogy az elmondott mese ne legyen feltűnően magyar történet, tele a közélet lármájával, hogy tudja azt élvezni akármi nemzet szülötte is, egyszóval: ne írjatok mindig irányregényt. Nem lehet szót fogadnunk, lehetetlen az."[1] Jókai *Politikai divatok* című regényének előszava szerint a XIX. század közepén a magyar regényeket a közéletiség határozza meg. Az „irányregény" terminusának ilyen magától értetődő és általánosító használatát az ún. irányköltészeti vita" hozza magával (Kelmenfy 1846-os bírálatában *A falu jegyzőjé*t tartja az első magyar „irányregénynek"[2]). Ezt *A falu jegyzője* folytatásokban való megjelenése közben, 1845-ben robbantja ki a *Budapesti Híradó*nak (Eötvös József és a *Pesti Hírlap* állandó ellenfelének) a támadása, s a kritikusi csatározások még 1847-ben is folynak, ekkor már főként a mozgalmi elkötelezettségű *Életképek* és a teoretikusabb igényű *Magyar Szépirodalmi Szemle* között. Abban azonban mind az irodalom önelvűsége, mind pedig a közéleti feladatvállalás mellett érvelők egyetértenek, hogy *A falu jegyzője* „irányregényként" olvasandó. (Bár az „irányköltészeti vita" elválaszthatatlan Eötvös regényének megjelenésétől, maga az „irányzatosság" kifejezés, ha nem tévedek, egyetlenegyszer sem fordul elő *A falu jegyzőjé*ben.) A már idézett Kelmenfy szerint a „regény egy nyolcz kötetből álló vezérczik a' mostani »Pesti hirlap« elvei szerint, melly [...] közvetve a' centralisatio tanának szerez tanitványokat".[3] Pulszky Ferenc, a regény ajánlásának címzettje, így vezeti fel kritikáját: „Midőn báró Eötvös József ezen regény írásához fogott [...] ha tulajdon vallomása szerint kellene ítélnönk, más, sőt nézete szerint magasabb, czél lebegett szeme előtt, mint a költészeti; ő a megyei rendszer elleni polemiát regényformába akarta önteni, végczélja nem a költészeti hatás volt, hanem a politicai [...] szóval szerző azt kívánja, hogy költeménye ne tekintessék költeménynek, hanem politikai röpiratnak."[4]

Az alábbiakban *A falu jegyzője* befogadástörténetében meghatározó szerepet játszó „irányzatosság" tételéből indulunk ki, ennek keretei között vizsgálva a regény értelmezésének kérdéseit.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Fegyverkezés, jajveszékelés, gyógyulás

Eötvös a regény politikai célzatosságát és céljait érintő kifogások egy részére magában a regényben,[5] illetve a *Pesti Hírlap*ban[6] válaszol; később (1847-ben, szintén a *Pesti Hírlap*ban) pedig közvetettebb módon a Petőfi gyűjteményes verseiről írott „bírálatában".[7] Álláspontját azonban már egy évtizeddel előbb rögzíti, két Victor Hugo-tanulmányában. Az 1837-es *Victor Hugo mint drámai költő* szerint az írónak „nem kell megelégednie azzal, hogy nagy költővé válhatott, hanem még valami más, valami nemesebb után kell törekednie [...], [célja] az igazság terjesztése, a népnek oktatása s jobbítása".[8] Eötvösnek *A falu jegyzője* elbeszélője által is megismételt megjegyzéseit két kontextusban is elhelyezhetjük: a romantika 1830-tól egyre erőteljesebbé váló politikai irányultságának szorosabban vett történeti, illetve az irodalom mimetikus modellje legitimációjának inkább elméleti kontextusaiban.

Az irodalom eszközszerűsége a harmincas és negyvenes évek magyar irodalomfelfogásában a francia romantika mellett erőteljes impulzusokat kap a *Junges Deutschland* munkáitól. A csoportosulás magyar megfelelőjét (az úgynevezett „Ifjú Magyarország" mozgalmát) Kazinczy Gábor próbálja megszervezni, aki tervezett lapjának, a *Népbarát*nak egyik előszavában célul tűzi ki „tehetség szerint elmozdítgatni azon gátakat, mik eddig a literatura közelítését az élethez, s a kettő összeolvadását akadályozzák..."[9] E mozgalom nem elégszik meg az irodalom általában vett morális céljainak hangsúlyozásával, hanem közéleti szerepet vár el tőle: az irodalom, legalábbis a szándékok szerint, konkrét politikai célok elérésének eszköze lesz. Ennek következménye a regény műfajának kitüntetése; maga *A falu jegyzője* is felidézi egyszer az elhíresült, Blankenburgnál és a hegeli esztétikában is olvasható megállapítást: „A regények, mint mondják, korunk hőskölteményei..." (*Fj* XIV. 1:184.).[10] Ludolf Wienbarg (részben éppen az Erdélyi által lefordított és a *Junges Deutschland* számára alapműként szolgáló) *Esztétikai táborozások (Ästhetische Feldzüge)* című 1834-es munkája szerint „a próza szokott beszédünk és mintegy minden napi kenyerünk, rendeink prózában beszélnek, személyünket nyomósabban védhetjük prózában, mint versben [...] a próza ma fegyver, azt élesíteni kell".[11] (Bár Wienbarg „irányzatos" megjegyzéseinek felidézését ki kell egészíteni azzal, hogy Erdélyi a „táborozásoknak" nem véletlenül csak az első felét fordította le, a mű fennmaradó része ugyanis némileg eltérő irodalomfelfogást képvisel.[12]) Ahogy Szajbély Mihály fogalmaz a politikai irányultság e műfaji következményeiről, a *Junges Deutschland* „teoretikusai világosan látták, hogy az irodalom csak akkor válhat politikai célok elérésének eszközévé, ha mindenkit érintő problémákkal mindenki számára érthetően és érdeklődést keltően foglalkozik; erre a szerepre pedig a művészi próza tűnt számukra a legalkalmasabbnak".[13]

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Eötvös egy másik megjegyzése, az 1836-os Victor Hugo-tanulmányból (*A francia drámai literatúra és Victor Hugo*), egy a korszakon túlmutató kontextust is kijelöl *A falu jegyzője* körül zajló vita számára: „Nemcsak művészség a poézis, mint p. o. szobrászat vagy festészet; – a poézis szükség, egy jajkiáltása az emberi nemnek, mely jobb után vágyódik."[14] Az irodalomnak mint *jajkiáltásnak* két, egymással szemben álló megítélését fedezhetjük fel abban a módban, ahogy Platón és Arisztotelész vélekedett a mimézisről. Platón *Állam*a Eötvöshöz hasonlóan „jajveszékelésként" határozza meg a művészetet, ám ebben éppen a művészetek társadalmi haszontalanságát látja. Szókratész a látszatnak a valóban létezőtől háromszoros távolságban lévő látszataként ítél a műalkotásokról; ennek megfelelően a művészi utánzásban csak a felszínnel, a könnyen utánozható kedélyállapotok ábrázolásával találkozhatunk. A művész, Aszklépiosz valódi tanítványaival ellentétben, a gyógyítás helyett csak elfedi a bajt azzal, hogy megismétli annak tüneteit: „ha valami csapás ér bennünket, ne úgy viselkedjünk, mint a gyermekek, akik az ütés helyén tartva a kezüket, tehetetlenül jajveszékelnek, hanem mindig arra szoktassuk a lelkünket, hogy minél előbb a gyógyulás útjára lépjen, s igyekezzék azt, ami beteg és elesett, talpra állítani, s a siránkozást megszüntetni."[15]

A *jajveszékelés* metaforája Eötvösnél ezzel szemben éppen hogy az irodalom valóságra vonatkozó igényét hivatott igazolni. A művészet és az orvoslás pozitív azonosításának hagyománya legalább Arisztotelészre megy vissza, akinek *Politiká*ja szerint a mimézis által a lélek „gyógyulást és megtisztulást nyer".[16] (De Arisztotelész előtt már Gorgiásznál előkerül az irodalom és orvostudomány közti analógia.[17]) Katarzis és mimézis összekapcsolása szolgál alapul minden olyan elméletnek, amely a művön „kívüli" valóság ábrázolása (a „referenciális reprezentáció") révén az olvasóra gyakorolt hatásban látja az irodalmi mű feladatát. Ez az a közös alap, ami például az „irányzatosságot" elutasító Pulszky számára is elfogadhatóvá teszi *A falu jegyzőjé*t: a regény kiváltotta hatás szerinte nem megy túl az egyénben lejátszódó és egyéni hatókörű katarzison, vagyis a szerzői szándékkal ellentétben nem politikai következményekkel járó szatíra, „hanem az indulatok tisztítása lett az eredmény, egy nagyszerü tragoedia [...]. B. Eötvös József korsót kezdett készíteni, melyből keze alatt gyönyörű díszedény lett".[18] Az olvasás és a gyógyulás („tisztulás") összekapcsolása szempontjából nincs különbség Pulszky kritikája és *A falu jegyzője* elbeszélőjének az irányzatosságra vonatkozó kijelentései között. Ez nem jelenti azt, hogy el kéne tekinteni a lényeges eltérésektől, hiszen nyilvánvaló a közösségi hatékonyság és az egyéni tökéletesedés elvárásainak különbsége, s egyszerű azonosításuk parttalanná tenné az „irányzatosság" fogalmának vizsgálatát. A közvetlen, közéleti hatókörű befolyást megcélzó koncepciókat (ezeket nevezhetjük az 1840-es évek vitái alapján „irányzatosnak") azonban úgy is megközelíthetjük, mint az irodalmat *morális* szempontból igazoló elképzelés részhalmazát. (Ezen a „részhalmazon"

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

belül pedig csak változatot jelöl az, hogy a célként kitűzött igazságosabb társadalom reformok vagy forradalom által valósul-e meg.) Közös gyökerükre utal *A falu jegyzője* szerzőjének irodalmi pályája is. Erre a Kisfaludy Társaság közgyűlésein elmondott nyitóbeszédek irodalomfelfogása ugyanúgy jellemző, mint a közvetlen politikai intenció. Eötvös 1862-es beszéde szerint például az újabb kor irodalmában már „nem történhetik, hogy a vándorló minstrel énekénél föllelkesült vár lakói egyszerre felkössék fegyvereiket, hogy a keresztességben részt vegyenek, melyre az ének őket felszólította"; ehelyett „a szépirodalom a népek szellemi s erkölcsi kifejlődésére" hat.[19]

A falu jegyzője értelmezésének kérdését a következőképpen fogalmazhatjuk meg a fentiek alapján az „irányzatosság" keretében: miképpen lehetnek egy narratíva *jelei* a meggyógyítandó valóság *tüneteivé*, azaz milyen eszközökkel igyekszik a regény a „siránkozást" cselekvést kiváltó „jajkiáltássá" változtatni.

Leírás és elbeszélés
– az „irányzatosság" (ön)veszélyes következményei –

A *Mit tartunk az irányköltészetről* című, a *Magyar Szépirodalmi Szemlé*ben megjelent 1847-es szerkesztői nyilatkozat[20] azért kárhoztatja az „irányköltészetet", mert ábrázolásmódja túlságosan általános (céljai kizárják az egyediséget, helyette az értelmi-példázatos jelleg az uralkodó) és erkölcsi (az esztétikai normákat korlátozó) igazságfogalommal dolgozik. Ennek következményeként az olvasói aktivitásra nézve „fagyasztott állapotot idéz elő". Ha pedig az iránymű mégis hatást ér el, akkor ezt nem esztétikai eszközökkel teszi. Az elítélt eszközök a teljességgel hű *utánzás*, amely minden esztétikai értéket nélkülöző ábrázolás esetén is képes érzelmeket kiváltani (mint például a szenvedés utánzása a színpadon), valamint a didaktikusság, amely a szerzőnek az elbeszélést megszakító *reflexióit* jelenti („Föllépheti tehát a költő, mint föllép a lyrában, az epicában is saját személyében, csak hogy müvének fonalát e föllépéssel egészen meg ne szakitsa"). Közelítsünk az irányregény diskurzusához e kifogások részletezése felől.

A hatás kiváltásának eszközeire irányuló első kifogás szerint az irányzatos irodalom az *ismétlésre* épít. A kritika tárgyává tett valóságot irodalmi szövegként meg kell jeleníteni ahhoz, hogy világossá váljék megváltoztatásának szükségessége. E megjelenítés alapvető eszköze narratíva esetén a *leírás*. Bár a leírás nagy hagyományú retorikai fogalom,[21] a számunkra most fontos szempontból a strukturalista elemzések állították előtérbe. Roland Barthes, Philippe Hamon vagy Stephen Heath munkáiban a leírás a *realizmus* megkülönböztető jegyeként szerepel; ám itt rögtön egy kettősségre kell felhívnunk a figyelmet. Bár az elemzett szövegek mindegyiküknél a XIX. század közmegegyezés alapján realistának tartott művei, gondolatmenetük lényegé-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ben felszámolja a realizmus (stílus)történeti fogalmát. Roland Barthes több tanulmánya például a „valósághatásnak" (vagy talán inkább a „valószerűség hatásának") *(effet de réel)* eszközeként írja le a fogalmat.[22] Az olvasás során ez az illúzió a látszólag redundáns elemek halmozása, a történetmondás leíró szünetekkel való lassítása, a cselekmény minél teljesebb felfüggesztése révén jön létre.[23] Az eljárás szemiotikai alapja a jelölt és a referens radikális szembeállítása, a jelölt – Barthes kifejezésével élve – „formátlanná" tétele, melynek eredményeként az a látszat támad, hogy a jelölő közvetlenül a valóságot jelöli.

Barthes felfogása szakítást jelent a realizmus René Wellek képviselte felfogásával. Anélkül, hogy témánktól nagyon eltérnénk, a realizmus Wellek-féle „leírásából" szempontunkból azt kell kiemelni, hogy Wellek *The Concept of Realism in Literary Scholarship* című dolgozata is (a romantikára vonatkozó tanulmányaival megegyező módon) ragaszkodik a tárgyalt terminus korszakfogalomként való használatához; másrészt azonban hangsúlyozza, hogy a realizmus definiálása helyett ennek „leírására" vállalkozik. „A leírás" a romantikával szemben történik (a realizmus elutasítja a fantasztikus, a mesés, a szimbolikus és allegorikus ábrázolásmódokat, a lehetetlen és különleges jelenlétét).[24] E negatív „leírások" mellett egy pozitív definíciót is ad, mely szerint a realizmus „a kortárs társadalmi valóság objektív reprezentációja",[25] ám még mielőtt túlzott naivitással vádolnánk meg Welleket, ezt a meghatározást ki kell egészíteni azzal, hogy egyrészt maga Wellek is jelzi problematikusságát („semmitmondó és olyan kérdéseket vet fel, mint hogy mit is jelentenek az »objektív« és a »valóság« kifejezések"[26]), másrészt pedig olyan normaként kezeli, amely nem megvalósult irodalmi művekben, hanem egyes elméleti-kritikai deklarációkban, illetve elbeszélői megjegyzésekben lelhető fel (ez a magyarázat elemzésének „leíró" jellegére). Mégis, mintha Wellek a saját kijelentései kapcsán nem számolna azzal, amit a realista leírás kapcsán maga vet fel, s amit majd az említett strukturalista szerzők állítanak igazán reflektorfénybe: hogy a „leírás" mindig tartalmazza az „előírás" gesztusát is[27] (*„description" és „prescription"* feszültségét Wellek a realizmus karakterisztikus jegyének nevezi). Bár Szegedy-Maszák Mihály szerint azért is célszerű a realizmus fogalmának körbejárását Wellek tanulmányával kezdeni, mert az történeti megközelítése révén nem „előírásszerű", ugyanakkor ő is „erősen vitathatónak" tartja Welleknek éppen azokat a megjegyzéseit, amelyek a leginkább történetiek (vagyis amelyek a realizmust a romantika lezárulásaként láttatják).[28]

Visszatérve *A falu jegyzője* értelmezésének kérdéseihez, a leírás funkciójának meghatározása akkor segítheti elő a történeti vizsgálódást, ha összekapcsoljuk *A falu jegyzője* hagyománytörténetének megállapításaival. A leírás eljárásával azonosított realizmus kapcsán a strukturalista elemzések két paradoxonra hívják fel a figyelmet; mindkettő a „valószerűség hatására" irányu-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ló törekvés következetes végigvitelével azonos. Az első, narratológiai szempontból megfogalmazott paradoxon szerint a realizmus – a „minél több leírás, annál több realitás" elv alapján – végső soron a történet megszűnéséhez, *az eseménysor felfüggesztéséhez* vezetne. Philippe Hamon szerint a történet *„lexikográfiai tudataként"* aposztrofált leíró elemeket kitüntető „realista diskurzus alapvető tendenciája a narratívának, egyáltalán az elbeszélés minden formájának az elutasítása és lehetetlenné tétele".[29] René Wellek realizmus-tanulmányának konklúziója is úgy jellemzi a „realista" regényeket, mint a „realista" norma meghaladóit – hiszen a norma következetes megvalósítása felszámolná az irodalmat, ezt pusztán tényeket közlő újságírássá vagy tudományos leírások sorává téve.[30] Bár a XIX. századi regényirodalomnak nyilvánvalóan nem volt célja a narratív diskurzus eseményszintjének kiiktatása, itt inkább a felhasznált eljárások következményeiről, továbbgondolásáról van szó, s ez teszi e közelítéseket alkalmassá arra, hogy felhasználásra kerüljenek *A falu jegyzője* irányzatosságának értelmezésében. (Mieke Bal egyébként kimerítő érvelés keretében bizonyítja, hogy a hosszabb elbeszélő szövegekben az alárendelt leírások akkor is elbeszélő szerepűek, ha nem is cselekményesek; vagyis nem pusztán redundáns, illusztráló elemekről van szó.[31])

Az Erdélyi lapja által másodikként kifogásolt „irányzatos" eszköz az elbeszélői reflexiókban megjelenő (direkt) didaxis (Wellekkel: a nyílt „preskripció"). Ezzel függ össze a strukturalista megközelítés által feltárt második paradoxon, amely szerint a valóság hű megismétlése a valóság eltorzítása is egyben. A leírás ugyanis mindig egy ideológiai vagy politikai szándék keretében történik (a gyógyítás-analógiánál maradva: az irányzatos regény a fennálló valóságot mint a bajok *tüneteinek* együttesét ismétli meg). E szándékot a szelekció, a kiemelő szerepű ismétlések és a narrátori reflexiók hordozzák, melyek nyomán a valóság tablóvá, ideologikus világképpé merevedik – szemben a „tiszta" (referenciális) reprezentáció ideáljával. A szándék megvalósításának (a valóság gyógyításának) eszközei, retorikai eljárásai éket vernek a jelölő és a valóság közé. Ahogy Stephen Heath fogalmaz, nem a „konkrét valóság" válik olvashatóvá (és így kijavítandóvá), de maga a valóságábrázolás célja, eljárásai, a közvetítő séma intencionáltsága, vagyis a *„valóság politikuma"*.[32] E politikum jelenlétét kifogásolja Deák Ferenc is, amikor orvosi lóként" bélyegzi meg a regényt, vagy Toldy Ferenc, mikor „torzképet" lát *A falu jegyzője* tablójában: „bántó képét kapjuk a megyei visszaéléseknek, melynek ha minden egyes vonásai okmányilag bebizonyítható valóság valának is, így együtt torzképe a valónak".[33]

Ugyanakkor, maradva a *Szemle* második kifogásánál, ahogy Wellek is jelzi, a „realista" regények korántsem vádolhatók oly fokú naivitással, mint amilyet egyes értelmezőik tulajdonítanak nekik. Viktor Žmegač, aki regénytörténeti áttekintésében az „úgynevezett realizmust" pozitív jelentésű fogalommá igyekszik alakítani, úgy látja, hogy a „tükör jegyében" alkotott regények ese-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tében – a megtévesztő metafora ellenére – szó sincs a valóság megismétlésének illúziójáról. Ehelyett Žmegač „a valóság szenvedélyes irodalmi felfedezéséről" és egy olyan irodalom igényéről beszél Stendhal, Gogol vagy Balzac művei kapcsán, mely a tapasztalathoz való odafordulás egy eddigieknél erősebb (de nem problémamentes) formáját jelenti. A realizmus így értett fogalma pedig megfér saját korlátozottságának tudatával is; a realista regény nagyon is tisztában lehet azzal, hogy „a tényvilággal és a tapasztalattal szembeni elkötelezettségnek is megvannak a maga határai".[34] A tükör világa relatív megalapozottságú, amit kifejez a „szenvedélyes irodalmi felfedezők" szerkezet is, hangsúlyozva a reprezentált világ szubjektív aspektusait. Ebben a tekintetben rokonságot mutat Heath előbb idézett kijelentésével a „valóság politikumáról"; csak amíg Heath kijelentéseinek kontextusa erőteljesen leleplező (ez a barthes-i impulzusok mellett a Stern realizmus-könyvével való vitának is köszönhető[35]), addig Žmegač szerint a realista művek nem érvénytelenítik automatikusan saját törekvéseiket azzal, hogy számot vetnek e törekvések korlátaival. Ahogy Gogol-elemzésében bizonyítja, a tapasztalathoz való közelítésre *és* az elbeszélő mű autonómiájának megőrzésére éppen az elbeszélés tevékenységének témává tétele, *színrevitele* („inszcenírozása") ad lehetőséget.[36]

Miként számol *A falu jegyzőjé*nek recepciótörténete azokkal a veszélyekkel, amelyek akkor fenyegetik az „irányzatos" szándékot, ha politikai céljai megvalósítására a leírást kívánja eszközül használni? Abban az esetben, ha a politikai célok elérése érdekében keltett valóságillúzió túlságosan is jól sikerül, a regény tematikus szintje eltereli az olvasó figyelmét a diskurzus általános morális és konkrét politikai céljaitól (Erdélyivel szólva, a regény puszta utánzássá lesz). A leírások referenciális értelmezésének kizárólagossá válása a beteg társadalom gyógyulása, a tettként realizálódó olvasat szempontjából pusztán a mellékhatás felerősödését jelenti: gyógyítás helyett az irodalom, mint Platónnál, csak megismétli a betegség jeleit. E korrajzszerű olvasat jelenlétét Voinovich így írja le: „csak a rikító színezetet kell kissé vakítanunk, a költő kiváltságos túlzását kell némileg leszállítanunk s előttünk áll Magyarország a jelen század harmadik és negyedik tizedében".[37] Az esztétikai szublimáció eszerint visszafordítható folyamat, elválasztható egymástól cél és eszköz. Mindennek alapja Beöthy László szerint az, hogy bár Eötvös „elérte a határt, melyen túl a valót el nem torzíthatja céljai érdekében, de e határt át nem lépte soha, bármely magasztos volt az eszmény, mely e gúnyra lelkesítette".[38] A regénynek ugyanezen korhoz kötöttségére utal (recepciótörténeti megközelítésből) Hansági Ágnes tanulmánya is, amely szerint „az a véletlen[?] egybeesés ugyanis, hogy a regénynek az irodalom elevenként jelen lévő hagyományából való kiszorulása végső soron a teleologikus strukturáltságú nemzeti kánonok feloldódásának folyamatával nagyjából egy időben ment végbe, akár egy, a korábbi pragmatikus olvasatokat szentesítő gesztus

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

státusára is igényt tarthat".[39] Ha jól értem, Hansági nem állít kevesebbet, mint azt, hogy *A falu jegyzője* – megfelelően a korabeli recepció kifogásainak – leszűkíthető a korabeli viszonyok kritikájára, a regény a *Reform*ra. Sőt, kijelentését úgy is érthetjük, hogy *A falu jegyzőjé*ből mára nem maradt más, mint egy időszerűtlenné vált irodalom- (és valóság)felfogás dokumentuma.[40]

Még egy ezzel összefüggő és főként a kortárs recepcióban hangsúlyozott veszély fenyegeti az „irányzatos" regényt. Ez a fenyegetés akkor jelentkezik, amikor működik ugyan a morális-politikai intenció, ámde értékszempontjait tekintve önmaga ellen fordul: *A falu jegyzője* mást sugall, mint amit mondani akar. A korabeli kritikai visszhangok közül például a *Budapesti Híradó* a regény folytatásainak megjelenése közben arra figyelmezteti Eötvöst, hogy kinyilvánított szándékainak éppen az *ellenkezőjét* éri el regénye.[41] Toldy Ferenc is morálisan kifogásolhatónak tartja a regény értékszerkezetét, amikor így ír: „míg a fő érdek a társaság alsó rétegeinek jut, hol a bűn a szenvedő erény glóriájában mutattatik fel, a kiválóbb osztály mindvégig nevetségesnek s minden gyarlóság, sőt gazság képviselőjévé tétetik".[42] A XXXIII. fejezetben az elbeszélő válaszol is annak a „birálónak", aki szerint „martyri glóriában tüntetem fel az aljasságot" – újabb „didaxissal" (saját szóhasználatában: „eltéréssel") terhelve meg elbeszélését (*Fj 1950* 2:196.).

A lehető legteljesebb, leltárszerűvé merevülő reprodukció, a fabuláció hiánya megfosztaná az irodalmat attól a „popularitástól", amely a Victor Hugo-tanulmányok szerint képessé teszi arra, hogy politikai célokat közvetítsen; az irányzatosság túlságosan tolakodó (didaktikus) jelenléte pedig lehetetlenné tenné az olvasó számára, hogy valószerűként olvassa a regényt. A továbbiakban először azt vizsgáljuk meg, miért van szüksége mégis *A falu jegyzőjé*nek a leírások és a reflexiók kitérőire; majd arra térünk ki, hogy mennyiben indokoltak Erdélyinek az elbeszélő túlzott előtérbe nyomulását érintő kifogásai.

Az (ön)irónia és a fenséges
– a veszélyek kiküszöbölése –

Ha a regény eseménysorait a politikai szándék közvetítésének szempontjából tekintjük át, akkor azt látjuk, hogy a kritikusok által legnagyobbra értékelt vagy leginkább elítélt cselekményszál, a Viola sorsával foglalkozó, valamint az ezzel összefüggő egyéb „bűnügyi" történések egyúttal a legkevésbé alkalmasak az „irányzatos" cél megvalósítására – éppen, mert túlságosan is eseményesek, „populárisak". Ezt az ellentmondást leginkább talán Pulszky hangsúlyozza, aki szerint Tengelyi a regény történetének főszálaihoz (ezeket Pulszkynak Rétyné cselszövései és Viola története jelentik) csak mellékesen kapcsolódik, ám a regény ilyesfajta „gyengéit" feledteti Viola és felesége tragikus története.[43] A szerelmi szál azonban, ha nem is mellékes, de mégis meglehetősen kevés teret kap a regény egészéhez mérve.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A terjedelmi arányokat és az elbeszélő megjegyzéseinek irányultságát tekintve a „vármegyei" témájú eseménysoré az elsőség: idesorolhatók a tisztújítás előkészületei, maga a tisztújítás, a rögtönítélő bíróság ülése, Tengelyi raboskodása.[44] Ha azonban pusztán a Tengelyivel történt eseményekből akarnánk kihüvelyezni a regény irányzatos jelentését (Sőtér például a *cselekményben* megvalósultnak érzi az Eötvös által maga elé kitűzött célt[45]), akkor nem biztos, hogy a közéleti cselekvés mellett döntünk (márpedig az irányregény számára valószínűleg ez az elsőrendű cél). Amikor a Taksonyba érkező főispán találkozik Tengelyivel, mindketten látják a népboldogítás eszméje és a valóságos állapotok között tátongó szakadékot, ám egészen eltérő következtetésekre jutnak. „Nem csak a művész, de az is, ki a gyakorlati életre fordítja munkásságát, sokszor kénytelen lemondani legszebb eszméjéről, mert az anyag, melylyel dolgozik, nem alkalmas eszméjének megvalósítására", tartja a főispán. Vele szemben Tengelyi az eszme és a valóság minél tökéletesebb összeegyeztetésének imperatívuszához ragaszkodik, a két szféra összhangjának reménye nélkül (*Fj* XII. 1:178–179.). Tengelyit ennek alapján úgy látja az egyszerre „realista" és „megalkuvó" főispán, mint aki „Magyarországban sehová nem való" (*Fj* XII. 1:180.).

A narrátor a Tengelyivel való együttérzése mellett mindvégig jelzi a köztük lévő távolságot („helyenkint bizonyos halvány iróniával mutatja be", fogalmaz Sőtér[46]). Már a Tengelyi életéről tudósító II. fejezetben sem egyértelmű, hogy amikor a narrátor „felette kétséges tárgynak" nevezi Tengelyi ismertetett jellemvonásait, olvasóira bízva annak eldöntését, hogy ezek „hibái vagy jó tulajdonai" a jegyzőnek, akkor valódi tanácstalanságról, vagy pedig puszta ironizálásról van szó (*Fj* II. 1:58.). Negatív módon ugyan, de szintén a köztük lévő távolságra utal az a megjegyzése, amellyel a börtönviszonyok kritikájakor úgy igazolja az „eltérést", hogy azonosul Tengelyi nézőpontjával: „Azon szerencsés helyzetben vagyok, hogy nézeteim *e tárgyra nézve* hősöm nézeteitől nem különböznek, s a fönnebbiekben körülbelől azon gondolatok foglaltatnak, melyek Tengelyi lelkén a pillanatban, hová történetünk jutott, átvonultak" (*Fj* XXXIII. 2:209. Kiem. tőlem – Z. K. Z.). Hasonlóan kétséges a megítélése Tengelyi tisztújításon való megjelenésének is: erre nem a már támogatásra érdemtelennek bizonyult Bántornyi-párt megsegítése késztette, hanem az ellenkezés Rétyékkel. Tengelyi nagyon is tisztában van a megye közállapotaival, márpedig az elbeszélő megjegyzéseiből világosan kiderül, hogy Taksony „liberálisai" nem a „public dinner" megrendezésekor szakítottak a magasztos elvekkel, de előtte sem lehetett őket a „magasabb gondolkozásúnak rokonszenvére" méltónak nevezni (*Fj* XV. 1:211.). A tisztújításnak a hatalom megváltoztatása tekintetében voltaképpen nincs tétje (ezt jelzi a kétkulacsos Krivér alakja is: bárki győz, mindenképpen ő az alispán helyettese), a két párt egyformán alkalmatlan mind a Tengelyi képviselte morális, mind pedig a regénynek tulajdonított politikai elvek képvise-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

letére. A tisztújítás eseményeit (XV. fej.) érthetjük úgy, mint a fennálló vármegyei rendszer megreformálásának szükségességét bizonyító jelenetsort. Egyúttal azonban a Tengelyi-féle politika kudarcát, sőt e politika megvalósíthatatlanságát is példázhatja: az adott valóság győzedelmeskedik a fennkölt eszméken, Tengelyi csak „Utópiában" lehet a „polgárok legerényesebbike" (*Fj* II. 1:39.).

A regény tisztújítást megelőző részében mindkét tábor vezetőiről kiderül, hogy működésük alapjául elvek helyett egyéni érvényesülésük szolgál. Az elbeszélő hangneme nemcsak a Réty-párt (VII–VIII. fej.), de a „haladó párt" leírásakor (XI. fej.) is rendkívül szatirikus. Karvaly, Sáskay, Sóskúty vagy Bántornyi „James" Jakab portréja egyaránt anekdotába illően karikírozott. Hasonlóságukkal magyarázhatjuk, hogy a Bántornyit támogatók közül szinte csak Tengelyi és a Bántornyi fivérek jellemzését kapjuk, valamint Krivérét – de e szereplők közül is Tengelyi szakít pártjával (aztán a tisztújításon mégis mellettük *akar* szavazni), az utóbbi pedig mindkét fél sorait erősíti. A két párt értékek szerinti megkülönböztetésének esélyét tovább rontja a Rétyék táborához tartozó Kislaky család pozitív jellemzése (VIII. fej.), amely különösen Viola kiszabadításakor válik hangsúlyossá (XXII–XXIV. fej.). Kislaky Bálint „nejével együtt a magyar nemesség azon részéhez tartozott, mely, fájdalom! napjainkban mindinkább kihal, s minden hibái s gyöngeségei mellett legalább azért érdemli meg tiszteletünket, mert elődeink szokásait s nemzetiségét tisztán fenntartá, [...] sok, napjainkban szinte nevetségesnek látszó előítéletet, de velök azon hitet, mely nélkül nemzetiségünk nehéz harcai között soha fel nem tarthatta volna magát: *hogy a magyar soha eltünni nem fog e világról*" (*Fj* VIII. 1:112.). Bár Kislaky egészen más okból áll közel a narrátor szívéhez, mint Tengelyi, a politikát tekintve mégis ellentétesen szavaznak (szavaznának, ha Tengelyit engednék).

Hogy miként kell egy „irányregénynek" céljai szempontjából egyértelműen ábrázolnia a vármegyei politikát, s értékeik szempontjából világosan elkülönítenie egymástól az ott fellépő pártokat, azt *A régi jó táblabírák* írója, Jókai mutatja majd meg a *Kárpáthy Zoltán*ban; igaz, a „centralizált" ötvenes évekből visszatekintve.[47] A két tisztújítás egyezéseinél (előzetes viták, a tisztességtelen eszközökről való ellenzéki lemondás, e fogadalom kijátszása) jelentőségteljesebbek az eltérések. Jókai regényének elbeszélője egyértelműen elítéli a konzervatív tábor tagjait, akikkel szemben Szentirmay és Kárpáthy Zoltán erkölcsi-politikai magasabbrendűsége mindvégig magától értetődő; amikor Bogozy praktikáinak köszönhetően Kőcserepyék vesztegetése önmaguk ellen fordul, Szentirmayék lemondanak a tisztességtelen győzelemről, s másodszor is győznek. Jókai regényében nem kétséges, hogy a morálisan magasabb rendű politikai személyiségek győzelemre vezethetik a „szabadelvű" pártot, s ezt hivatott bizonyítani – a sok tekintetben Kislaky Bálinthoz hasonlító – Tarnaváry alakja is, aki egy másik megyében, karrieristának tartva a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

liberális párt vezetőit, a konzervatív párttal tart. *A falu jegyzője* ezzel szemben *Az elveszett alkotmány*al rokon, ahol a narrátor szintén elítéli mind a „maradandó", mind pedig a „szaladandó" pártot. Fontos kiemelni, hogy a *Kárpáthy Zoltán* főszereplői teljes mértékben bírják az elbeszélő rokonszenvét (sőt, a románcos jellegnek köszönhetően, a csodálatát), míg Arany hőse egyértelműen szatíra tárgya.

Ha *A falu jegyzőjét* a vármegye megreformálhatatlansága melletti „vezércikként" olvassuk, akkor a politikai szándék beteljesülésének garanciájává a vármegyei eseménysor (egy negatív jelenség allegóriája), a narratív diskurzus tematikus szintje helyett a narráció szintje lép elő. *A falu jegyzőjé*ben az elbeszélő és a tételezett hallgatója közti kapcsolat meglehetősen hangsúlyos, vagyis világos, hogy miféle „narratív helyzetben" hangoznak el az elbeszélő szavai. A reflexiók jelentős része magára az elbeszélésre vonatkozik, a központi eseménysor megszakítására, vagy az attól való eltérésre, az elbeszélő számtalanszor megszólítja a „nyájas olvasót"; legtöbbször eltéréseit mentegetve: „Eltértem! Ne vedd rossz néven, nyájas olvasó; tudod, régi szokásom..." (*Fj* XIX. 1:258.); „Ismét eltértem... sebaj." (*Fj* XX. 1:271.); „De ismét tévelygek, s mint a világon sok becsületes ember, kötelességeimről szólok, ahelyett, hogy azokat teljesítsem, azaz regényemet folytassam – azonban három hónapra [...] ennyi elmélkedés talán nem sok, s ha olvasóim megfontolják, [...] talán megbocsátják ezt e kitérést" (*Fj* XXXV. 2:233.). A narrátor többször reflektál történetének műfajára, saját történetmondó képességére is.

Mellőzve most az összes olyan reflexió felidézését, amely az elbeszélő történetmondó tevékenységére vonatkozik, emeljük ki a XIX. fejezet elejét. Ha a fejezetet a regényben foglalt történet felől nézzük, akkor itt Nyúzó falujának és házának leírása olvasható, ám ezt a narrátor többször is megszakítja, eltéríti. Az olvasót az első mondatban ironikus módon „vándorként" szólítja meg, majd egy kitérő következik a korabeli magyar irodalomra: „...Így kezdhetném e fejezetet, ha – mint sokan kívánják – azon pátoszhoz emelkedni tudnék, mely újabb időben legjelesb magyar műveinket [...] csaknem fordíthatatlanná teszi. De szerény író létemre, egyszerű gondolataim kimondására is alig találok szavakat. A gazdagokat, kik minden tárgynak három substantivumot találva, mindeniket három adjectivum kíséretében küldhetik a világba, s tropusaik és figuráik gazdag tárházában felhalmozva tartják beszédök ékességeit – csak irigyelhetem, de példájok követésére nem érzek erőt magamban, s azért visszatérek egyszerű elbeszélési modoromhoz. Igen, olvasóm..." (*Fj* XIX. 1:256–257.). Ezután (jó messziről közelítve annak a ténynek a kifejtéséhez, hogy Garacs utcája csupa sár) egy történelmi utalás következik, az elbeszélő történelmi tanulmányainak és történelemről alkotott véleményének közbeékelésével. „Valamelyik történetfilozófiában olvastam – nem mondhatom hamarjában, melyikben, mert volt idő, midőn még nem tudva, hogy az emberek a történetben, mint minden tudományban, csak

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

azon igazságokat keresik, melyeknek éppen hasznát vehetik, sokat foglalatoskodtam ily munkákkal –, valamelyikben tehát a sok közül, mondom, olvasám..." (*Fj* XIX. 1:257.). Majd a tudomány egészét is puszta „teoriaként" írja le, egy ismerős példájával igazolva ítéletét: „És aztán higgyen az ember a tudósoknak! Egy öreg ösmerősem van..." (uo.). Erre következik az eltérésekre való reflektálás (*Fj* XIX. 1:258., idézve fent), mely eltérés itt a régi rossz szokás mellett egy másik, egészen meglepő alapot is nyer: „...s azon kívül az író kötelességeihez tartozik a tárgyakhoz alkalmazni modorát, s Garacsról szólva miként ne élnék egyes kitérésekkel? A főbíró lakhelyének épp az vala legkitűnőbb jelleme, hogy benne egyenes úton senki sem járhatott..." (uo.). Az elbeszélőnek ez a megjegyzése, ha az „egyenes utat", ennek hiányát metaforikusan értjük, egyfajta magyarázatként szolgálhatna *A falu jegyzője* elbeszélésmódjára. Eszerint a kitérések, késleltetések burjánzása a „tárgyból" fakadnak, a vármegyei közéletben uralkodó állapotok narrációs megfelelői.

Az elbeszélő „kiszólásai", feltételezett olvasójához intézett szózatai azonban megint csak eltéríthetik a szerzői szándékot, hiszen éppen a regény elemeinek („irányzatosnak" tekinthető leírások, az „irányzatosságot" hangsúlyozó reflexiók) narratív közvetítettségét hangsúlyozzák. Bár az ilyen típusú reflexiók nem cáfolják a regény „realizmusát" (lásd Žmegač idézett megjegyzéseit az elbeszélő tevékenységének „színreviteléről"), ám a játékos, önigazoló passzusok a politikai-morális meghatározottságú („irányzatos") diskurzusban csak egy mellékhatás felerősödéseként írhatók le.

Ráadásul az elbeszélő túlságos előtérbe tolakodása a mű „popularitását" is veszélybe sodorhatja (a fogalmat a Victor Hugo-tanulmányok használta jelentésben értve). A tífuszjárványra rátérve, pontosabban ezt a „rátérést" a vármegyei börtönökben uralkodó állapotokra való reflexióval elhalasztva, az elbeszélő még távolabb kerül a klasszikus történetmondói szereptől, amikor saját reflexióira reflektál: „Regényemnek egy nagy hibája az, hogy felette sokat okoskodom; néha szinte megsajnálom olvasóimat. Nem tudja nálamnál senki jobban, mennyire bosszantó, ha az író, történetének fonalát elhagyva, minden percben okoskodni kezd. Egy ismerősömmel a hegyek között jártam egyszer. Jó, becsületes ember volt, ki a természettudományokból éppen annyit tudott, amennyit egypár óra alatt kényelmesen elmondhatott, s így a tudósoknak azon neméhez tartozott, kik tudományukat, mint a nyári ruhát, nem hasznukért, de csak azért szerezték meg, hogy tisztességesen megjelenhessenek, s minden alkalmat megragadnak, hogy magoknál tudatlanabbakat bámulatra ragadjanak. Ezen érdemdús férfiú, noha csak azért indultunk egymással útnak, hogy a legmagasabb csúcsok egyikéről a napot lealkonyodni lássuk, minden tíz lépésre megállt, s egy növényt szakítva le, a botanikáról, vagy egy követ emelve fel, a mineralógiáról szólt. Nem bosszankodtam életemben soha inkább – s ím, most pár évvel később szintúgy cselekszem olvasóimmal" (*Fj* XXXVI. 2:247–248.). A „nyári ruha" puszta luxusa helyett

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A falu jegyzője elbeszélőjét azonban a „való" állapotok késztetik a voltaképpeni elbeszélés folytonos megszakítására, a kiszólásokra (ahogy a következő oldalon folytatja fejtegetését), „s ha olvasóim nem bocsátanák meg e gyengeségemet, minden, mit tehetek, csak az, hogy hibáimat bévallom, s javulást ígérek" (*Fj* XXXVI. 2:249.).

Az „irányregény" logikája szerint a fordulatos történet azt a „popularitást" hivatott szolgálni, mely elengedhetetlen a politikai célok közlése érdekében. Másrészt a „populáris" történet (ahogy korábban volt róla szó) könnyen elvonhatja az olvasó figyelmét e céloktól, ezért mégis szükség van a szándék kiemelésére („mintha megóvni akarná az olvasót attól, hogy nehogy az előrajzolt történet érdekeibe mélyebben vonassék, mi oknál fogva mindig új meg új magyarázatokkal látja el őt a' történetek okai 's körülményei felől"). A *politikai* célok ilyen egyértelműsítése meggátolhatja ezek közvetítését, elterjesztését, vagyis az „irány*regény*" céljait. Devescovi Balázs *A falu jegyzője*-értelmezése megmutatja: a narrátor önértelmező megjegyzéseire összpontosító elemzés képes arra, hogy a Hansági-tanulmány által alaposan tárgyalt „pragmatikus olvasatokon" túl is az irodalom eleven hagyományában tartsa *A falu jegyzőjét*. Azonban Devescovinak ezért a morális-politikai szándékot puszta fikcióvá kell minősítenie, ennek következményeként pedig látókörén kívül marad az a „circulus vitiosus", amely a valóság és az irodalom közvetlen kapcsolatát célul kitűző szándékot sújtja. Márpedig az elbeszélő öntudatosságából táplálkozó *irónia* és az elbeszélőt és a történetet morális alapon világosan kijelölő *szatíra* kettősségét már a korabeli recepció is szóvá tette. Az *Életképek* kritikusa (a regény első füzetének ismeretében) az „iróniával" tartja megkülönböztethetőnek Eötvös művét a politikai cikktől: „Ezen hol komoly, hol személyes alakban feltűnő, de mindenütt egyiránt jelentéssel bíró irónia, mi szerző műveit túlemeli a napi érdekű művek során".[48] A *Budapesti Hírlap* recenziójának fogalomhasználata azonban figyelmeztet, hogy irónián *szatíra* is érthető (még ha nem a közvetlen-politikai értelemben is): „az e műben uralkodó szellem az irónia [...]. Ezáltal a regény nemcsak a jelen állapotokkal hozatik vonatkozásba (eddig a tanköltésnek mennie szabad), s napi érdekben nyer, hanem, mert e részben nem a pártember alacsony, – hanem az erkölcsbíró emberiségi magasb pontján találjuk, mélyebb emberi s tartósb hatást gyakorol."[49] E „magasb pont" Gyulai Pál szerint a humorral érhető el: „a rajz élességét [...] enyhíti a finom humor, s az izgató irányt, mely egy egész osztályt támad meg és von feleletre, mily nemesen mérsékli a tiszta és gyűlölség nélküli kedély emelkedettsége."[50] A humor fogalma pedig – ahogy azt a *Vanitatum vanitas* értelmezéstörténete jól mutatja[51] – bár végső soron a beszélő pozíciójának rögzítésére szolgál, a morális és/vagy politikai meghatározottsága miatt merev jelentésszerkezettel bíró szatírával szemben rendelkezik a jelentésbeli viszonylagosság mozzanatával is. A humor esetében ugyanis az ábrázolt és az ideális világ közti sza-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kadás oly nagy, hogy e szakadásnak csak egyéni felszámolásai lehetségesek, a feloldás a közélet szférájában lehetetlennek bizonyul (hiszen realitás és idealitás ellentmondása nem politikai, hanem ismeretelméleti probléma).

Az elbeszélő „kiszólásait", a tételezett hallgatóság megszólítását a fogalom reflektált értelmében nem nevezhetjük ironikusnak: nem érintik ugyanis a beszélő pozícióját, céljuk nem a befogadó önálló, egyéni tudatosulása, sokkal inkább véleményének befolyásolása. Jól mutatja ezt *A falu jegyzője* elején olvasható Alföld-leírás, amelynek példázatos szerepét egyszerre nyomatékosítja s ugyanakkor át is értelmezi a zárlatban található párja.

Az elbeszélő a regény első fejezetét nyitó Alföld-leírásban „tiszai alföldünk" utazójának perspektíváját veszi kölcsön, s a történet ígéretével váltogatja a narrátor funkcióit: leírás, politikai megjegyzések, önreflexív kiszólások váltogatják egymást és fonódnak össze egymással. A „vidék általános jellemének" elemeit felsorolva a Tisza leírására olyan hasonlatok szolgálnak, mint az „eltáblabirósodott jurátus", „folyó magyar juris perek", installátiók, tisztújítások. A leírás a második bekezdéstől újrakezdődik, annak ellenére, hogy az elbeszélő eseménymondást ígér („hogy végre történetemhez fogjak"). Az „általános jellem" konkretizálása következik, „történetünk színhelyének" leírása: Taksony vármegye, Tiszarét, a Rétyek kastélya. Három bekezdés jellemzi a Rétyeket birtokuk leírása által (a parlagi angolkert, az eklektikus stílusban épült kastély, az udvart kitöltő szemétdomb). Ezután az elbeszélő kivezeti olvasóit Tiszarétről („most az egyszer legyen szabad a hosszú utczán végig velök egyenesen a mezőre sétálnom") a Török-dombra, ahol Tengelyi és Vándory ülnek. Történet helyett a két alak hosszas leírása következik, narrátori reflexióval bevezetve: „Az ember külseje egy része sorsának... sok ember arcán, anélkül, hogy maga gyanítaná – fölírva hordja végzetét; s talán olvasóim is, bármi gyönge leírásom után, több érdekkel tekintenek személyeimre, kiket a Törökdombon eleikbe vezetek..." (*Fj* I. 1:10–11.). A reflexiókkal tarkított jellemzésre egy azt megerősítő szerepű párbeszéd következik az optimista Vándory és a társadalmi igazságtalanságokat felhozó Tengelyi között, s végre úgy tűnik, elindul a cselekmény: „a távolban több lovas vágtatva közelgett agaraival..." (*Fj* I. 1:15.). Ám Peti cigány vallatásának jelenetét több oldalon keresztül húzódó újabb leíró rész követi, középpontjában Nyúzó főszolgabíró jellemével és külsejével. A leírások reflexiókba hajlanak (a bírák megvesztegethetőségének tárgyalása), végül az elbeszélő megkísérli nyomatékosítani a regény cselekményességét: „Azonban nem törvénykezésünk, hanem egy falujegyző történetének leírása lévén feladatom, térjünk vissza a társasághoz, melyet a Törökdombon hagytunk" (*Fj* I. 1:21–22.).

A narrátori funkciók[52] ily gyakori váltogatása az elbeszélő számára is kérdéseket vet fel, erről vallanak *A falu jegyzőjé*ben olvasható, az elbeszélésre vonatkozó megnyilvánulások. Jelentőségteljes kivételt jelent a regény zárlata (*Fj* XXXIX. 2:319.), amely a mindennapiság szférája és az elbeszélés kritikai

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

viszonyulása helyett a fenséges körébe helyezi az Alföld leírását: „Végetlenül, mint a tenger árjai, terülsz el szemünk előtt, s nagyságodnak nincs látszó határa, csupán az ég...", „nagyszerűbb vagy e föld minden bérczeinél, honom korlátlan rónasága, te párja a végetlen tengernek, zöld s határtalan, mint ő, hol a szív szabadabban dobog, s szemünk nem talál korlátokat". Ez a leírás már nem „realisztikus", hanem nyíltan allegorikus: „Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk!" A regényt záró bekezdés e „kép" mellett annak a regénynek is az allegorézise, amely korántsem egyértelmű cselekményével szükségessé teszi a záró leírás odaillesztését: „Reményzölden, de pusztán állsz, arra teremtve, hogy termékenységeddel áldást áraszszál magad körül, de még kopáran. [...] közelg az idő, hol virulni fogsz. Virulni te szép rónaságunk, s virulni a nép, mely egy ezred óta síkodat lakja. Boldog, ki a napot elérheti! Boldog, ki legalább azon öntudattal vigasztalhatja magát, hogy minden tehetségével e szebb idő előkészítésére dolgozott."

Kérdés, hogy mennyiben következik *A falu jegyzője* zárlata a történetből, s mennyiben van szó pusztán retorikus lezárásról. Fenyő István mintha az utóbbi értelmezést képviselné, amikor a „prózaköltéménynek" tekintett zárlat kapcsán úgy fogalmaz, hogy „a regény mind több tragikus sejtelemmel terhes, mindazonáltal az íróban változatlanul él a remény, hogy egykoron elérkezik majd a munkájukból élő milliók békés egymás mellett élése. A regény befejező nagy képsorozata erről a megtalált harmóniatudatról ad bizonyságot: az alföldi rónaság képének életre keltése kifejezetten prózaköltéménnyé emelkedik."[53] Ugyanakkor, a regény megszilárdult interpretációját kiegészítve, a leírás egy kevésbé pozitív szerepének lehetőségét is felveti, amikor így ír: „Az író legfőbb célja *A falu jegyzőjé*ben az akkori megyerendszer leleplező bírálata, melyet ő centralista elvbarátaival együtt a hazai feudalizmus elsődleges támaszának, bástyájának tekintett. Alapvető politikai törekvése a szabad és egyenlő emberek újfajta, polgárosult nemzeti társadalmának létrehozása volt – ennek útjában pedig leginkább a kiváltságrendszer hazai őre, a megyei hatalmi szerkezet állott."[54] Fenyő egyértelműen a szerzői szándék felől magyarázza a záró leírást, a regényben olvasható események azonban csak annyiban engedik meg a zárlat optimizmusát, amennyiben „tiszta lapot" teremtnek, „dezilluzionálnak". *A falu jegyzője* jelentésének feszültsége abból ered, hogy a kijelentések puszta negativitásához az elbeszélő értékelő pozíciójának szilárdsága társul. A narrátor világosan – ahogy láttuk, néha még a maga számára is *túl* világosan – jelzi azt, mivel *nem* ért egyet, ám a Fenyő által Eötvös egyéb művei alapján rekonstruált pozitív célkitűzés hiányzik a regényben olvasható kijelentésekből.

Fenyő úgy küszöböli ki ezt az ellentmondást, hogy egyrészt megállapítja: *A falu jegyzője* „az elidegenítés mesterműve", „alapvető esztétikai minősége, megszólalási módja, hangoltsága az irónia, a szarkasztikus gúny", másrészt azonban rögtön hozzáteszi mindehhez, hogy „ez az irónia [...] egy nagy és

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tiszta lélek magasfeszültségét, elemi tiltakozását hordozza".[55] Fenyőnek az az eljárása, hogy a regény példázatos jelentésének bizonytalanságát a szerzői személyiségre való utalással küszöböli ki, alapot talál mind a regény elbeszélőjének kijelentéseiben, mind pedig a regény recepciótörténetében.

Irányzatosság és au(k)toritás
– az „aszkétikus eszmények" és a „professzionalizmus étosza" –

Említettük, hogy Gyulai Pál számára a „finom humor" menti meg irodalmi műként *A falu jegyzőjét*, amit a „kedély emelkedettségére" vezet vissza, nem véletlenül: a szerzői szubjektivitásra alapozott humor jelensége egyrészt korlátozza az ironikus eldönthetetlenséget, másrészt pedig kivonja a művet a Gyulai által sem kedvelt politikai „irányzatosság" köréből. Ha a jelentés szerzői személyiségre való alapozottságára a regényből keresünk példát, akkor kínálkozik *A falu jegyzője* legtöbbet idézett helye, amely így írja le regény és szerzője viszonyát: „Van az irónak egy magasabb feladata, mint hogy bizonyos mennyiségű fehér papirt fekete karczolással töltsön be, s ki ezt érzi, azt egy pár kedvező bírálat, vagy azon művészi élvezet, melyet művei alkotásában talál, ki nem elégíthetik. A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik [...]. De ha a költőtől, ki nemes emberi czél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művésznek legdrágább, műve szépségét is feláldozá, tiszteletünket meg nem tagadhatjuk, ha bámuljuk az önmegtagadást, melylyel ő, ki keble mélyén gyémántokat találhatott, inkább éles ekével szántotta fel földjét, mert érzé, hogy e munkával ön dicsőségére kevesebben, de embertársainak hasznára többet tehet, ha az így támadott művek hibáit az érzelemért, melyből származtak, szivesen megbocsátjuk, s megfeledkezünk gyengeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen a *kritikus* kifogásokat tehetne, azt az *embernek* bámulni kell, hogy a könyvben nem szép mű, hanem *szép emberi tett* fekszik előttünk" (*Fj* XX. 1:279–280. kiem. az eredetiben.).

Az „irányzatosság" megvalósulását szavatoló elemeket vizsgálva, a következőket kell kiemelni: korszerűség, az irodalom mint a hibák orvoslása, áldozat és önmegtagadás, tisztelet, az emberiség haszna, kritikusi és emberi mércék, műelvű és cselekvéselvű olvasásmódok elkülönítése. Az érvelés kettősségét (az értékes művészet az „utile" jegyében jön létre, az ilyen alkotás mégis lemondás a művészet lényegéről, a szépségről) a szerző személyének kitüntetése szünteti meg. Ahhoz, hogy az olvasás cselekvéssé váljék, szükség van a szerző személyisége által biztosított garanciára. Ez a biztosíték a regény létrehozója iránti *tiszteletben* rejlik, amely a szerző önkorlátozó, lemondó gesztusából táplálkozik. A szerző ilyen értelmű aszkézise jótáll a regény irányzatos jelentéséért; anélkül, hogy a narratíva az eszközként való hasznā-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

lat során az elbeszélés vagy a történet szintjén a fejezet korábbi részében ismertetett veszélyeknek tenné ki magát.

Eötvös recepciója erőteljesen hangsúlyozza a lemondás aktusának legitimáló szerepét. Voinovich a lemondás jelentőségét a valóságábrázolás hitelességében látja: „Önként határt vetett költői szabadságának, s művészi erejét és gondját képzeletbeli alakok és költött történetek festése helyett a valóságnak hiteles feltüntetésére fordította, a maga korának képét kívánta megrajzolni [...]. A művész sikerét alárendelte az ember meggyőződésének és kötelességtudatának."[56] A valóságábrázolás mögött meghúzódó önkorlátozás hivatott tehát a regény olvasásmódjának kijelölésére: a valóság illúziójának a morális felháborodáson keresztül a reális, politikai cselekvéshez kell vezetnie. *A falu jegyzője* irányzatos olvasásmódját így foglalja össze Péterfy Jenő: „Az eszmék embere szinte söprűvel megy neki a magyar társadalom kinövéseinek; annyira harci kedvében van, hogy még széles ecsetével is ahány vonást fest, annyi ütleget osztogat. Olyan, mint valami szatirikus Szent György lovag."[57]

„Ecset" és „söprű", elbeszélés és politikai cselekvés egysége *A falu jegyzőjé*ben, ahogy látjuk, a lemondás erején alapul. A művészeti szép alárendelése a nemes emberi célnak, az individuum alárendelése az embertársak közösségének és a szépmű alárendelése a szép emberi tettnek képes arra, hogy szerző és olvasó között szoros kapcsolatot hozzon létre. Eötvös Gyulai szerint is politikai eszméknek áldozta teljes életét, s irodalmi alkotásait is az ezekért az eszmékért folytatott harc sugalmazta.[58] Ám ahogy a humor fogalmának előtérbe kerülésekor láttuk, a lemondás aktusa jelentőségteljesebb lesz Gyulai számára, mint a lemondás célja – az elbeszélő által kiemelt „érzelmek" alanya, az „ember" válik az értelmezés tárgyává. Olvasó és szerző kapcsolata korlátozott, egyirányú: a szerzői lemondás aktusa mindig megelőzi az olvasás tevékenységét. Az olvasást cselekvéssé alakító erkölcsi alap evidencia az „irányregény" olvasója számára. A lemondás, az aszketizmus ezen erejét Nietzsche a morál genealógiáját kutatva mutatja be, olyan autoritásként, amely lehetővé teszi a társadalmi létezést, ennek részeként pedig az emberek közti megértést. Nietzsche „bűnös gyógyításnak" nevezi a lemondás eszményeinek terápiáját, mivel ezek követése ugyan megmenti az embert a semmitől, de a bűnösség tudatával, a lelkiismeret-furdalás szorongásával egyúttal még betegebbé teszi.[59] Az *„aszkétikus eszmény"* felmutatása előfeltétel az irányzatosság szerinti értelmezéshez, nem pedig ennek eredménye.

A lemondás következményeként egy másik elem is az aszketikus eszmény segítségére siet, biztosítandó a regény valóságra vonatkozó igényeinek beteljesülését. Ez a *„professzionalizmus étosza"*, ahogy Lawrence Rothfield monográfiája a XIX. századi realizmus retorikájának alapelemét nevezi, s amelyet szerinte a XIX. században leginkább az orvostudomány testesít meg, amit a „realista" regények tematikus szintjén az orvos-figurák központi szerepbe

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kerülése bizonyít.[60] Visszatérünk tehát az irodalom és a gyógyítás analógiájához, a hangsúly azonban immár az „orvos" személyén van. A „professzionalizmus" fogalma jelzi, hogy itt már másról van szó, mint a felvilágosodás moralizmusa esetében. Ahogy Viktor Žmegač fogalmaz, nem az irodalom valóságra vonatkozásának megokolása az új, hanem ezeknek az érveknek a kontextusa. A kontextust ugyanis immár a kor, a századközép „igazságpátosza" jelenti (az ennek megfelelő elbeszélőfigurák, au[k]toritások nála a történész, az orvos és a szociológus).[61] Ugyanez az „igazságpátosz" mutatható ki a századközép magyar kritikai gondolkodásában is, ennek „líraellenességében".[62] *A falu jegyzője* recepcióját tekintve pedig talán Kelmenfy kapcsolja össze a legszorosabban (és meglehetősen érzékletes módon) az írónak mint orvosnak és az irodalomnak mint a társadalom gyógyítójának analógiáit: „Az irányregényeknek különösen feladata, szerző idézett szavai szerint: »a' létező hibák orvoslása« körül fáradozni; fürkészni és felfödözni 's elemezni a' bajt, melly társas-szerkezetünk egyik vagy másik körülményében veszi eredetét, szedi táplálatát, s' a' sebet, mellyből rosz genny gyanánt kifoly, folyvást nagyobbitja 's evesíti, mig több más sebekkel összeforván, gyógyíthatatlan sirba dönti a' társaságot [...]. 'S midőn iró illy czélt tűz ki magának, ott az önző szépműtan követeléseinek el kell hallgatni, [...] mert itt nem a' költőt tekintjük, [...] itt az iró áll előttünk, az ember, ki használni akar, ki a' jót – ha nem az adható legszebb is – emberbaráti szeretettel adja feleinek, hogy vegyék be és gyógyuljanak. [...] minél nagyobb mértékben követelhetni tiszteletet olly könyv irója iránt, ki elnyomva szive ellenszegülő hangjait, benyul a' társaság undok sebeibe, hogy gyógyítson, hogy orvosságokat rendelhessen..."[63]

Lemondás és professzionalizmus a korban leginkább a centralisták körének önképét és külső megítélését, sőt utóéletét jellemzi. Beksics Gusztáv monográfiájának érzékletes leírását felidézve, a „magyar doktrinérek" elméleti felkészültsége az ellenzék részéről is gúnyt vá!tott ki, amiért vállalt módon az „eszmékhez" igazították tevékenységüket (Krisztushoz hasonlóan büszkék voltak saját keresztjükre, a doktrinérségre), ezért pedig működésük felvilágosító természetű: „A doctrinair-csapat tehát egyetlen utat sem talált tisztába hozva. Szalay és barátainak módszere szükségképp csak didactikai lehet." Ez az alapos ismereteken nyugvó, megalkuvást nem ismerő és hálátlan felvilágosító tevékenység képes megmutatni a helyes irányt minden aktuális korlátozottság dacára is: Széchenyi, Deák vagy Kossuth alakjaira „teljes fényével rásütött a kelő nap, sőt e nagy világító tornyai önfénnyel bírtak. A völgy azonban, az a nagy rónaság, minő akkor nem csak az alföld, hanem a magyar társadalom is volt, még félhomályban vesztegelt. A hajnal csak szürkületével borította alacsony láthatárának szegélyét."[64] Ez a Beksics-idézet azért fontos, mert jelzi, mi adhat reményre okot minden kudarc elle-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nére: a lemondással vegyes tanítás, a világítótoronyként való kiemelkedés helyett a sötétbe való alászállás.

Mindehhez képest *A falu jegyzője* – „irányregényhez" méltatlan módon – sem az elbeszélő megjegyzéseit, sem pedig a történetet tekintve nem fűz túl nagy reményeket a regényíró és az orvos analógiájának működéséhez, a „létező hibák orvoslásának" eredményességéhez. „Az író s orvos munkássága között vannak bizonyos hasonlóságok – innen van, hogy orvosok, kik saját tudományukban elismerést nem találtak, oly szívesen vetik magokat az irodalomra – egyik az emberi nem erkölcsi, másik anyagi hibáinak megjavításával fárad, mindketten többnyire hasonló sikerrel" (*Fj* XXXVI. 2:253.). Ha pedig azt tekintjük, hogy vajon szerepelnek-e a regényben olyan orvos-alakok, akik a gyógyítás pozitív példájával szolgálnának, akkor az eredmény még inkább lesújtó. E vizsgálat már csak azért is jogos, mert ahogy a narrátor kifejti, a vármegyei keretben lehetetlen például a főorvosról szólni a politikai körülmények megvilágítása nélkül (*Fj* XXXVI. 2:250–251.). A vármegyei főorvos is hosszas politikai csatározások kompromisszumos megoldásának köszönheti megválasztását. Bár már „első föllépése által egész Taksony megyét a törvényhatósági élet legközönségesebb s egyszersmind legnagyosb bajából, azaz belső viszonságaiból gyógyítá meg" (*Fj* XXXVI. 2:251.), mégsem tekinthetjük olyan figurának, aki alapul szolgálhatna az író–orvos párhuzamhoz; népszerűségét például annak köszönheti, hogy „minden betegét azon rendszer szerint gyógyítá, melyet maga kívánt" (*Fj* XXXVI. 2:253.). A másik orvos-figura, Serer, a megyei sebész, éppen ellenkezőleg, minden betegségre ugyanazokat a gyógyszereket írja fel. A két szatirikusan ábrázolt alak ellentétét az általuk képviselt gyógyító iskolák is kifejezik: Serer a *homeopátia*, a „hasonszenvészet" vagy „hasonszenvi gyógymód" harcos híve. A homeopátia az 1810-es évektől terjed el Hahnemann német orvos művei nyomán; neve onnan származik, hogy a gyógymód a „similia similibus curantur" elvén alapul, a betegségből magának a betegségnek a megismétlésével lehet kigyógyulni. Hahnemann szerint ugyanis „a betegség a tisztán szellemi életerő lehangolódásán alapul és teljesen immateriális természetű [...], az orvos működése csupán a tünetek megszűntetésére szorítkozhatik [...], [módszere pedig nem más, mint] előidézése az eredeti betegséghez hasonló, de erősebb, s azt eloszlató kórállapotnak".[65]

Logikáját tekintve ez az eljárás párhuzamba állítható az irodalom mimetikus modelljének a fejezet elején ismertetett igazolásával: a „beteg" valóság megismétlése ott a katarzis, itt az „immateriális" hatóanyagok felszabadítása révén „gyógyuláshoz" vezethet. Talán nem véletlen, hogy a fejezet elején idézett Kazinczy Gábor minden irónia nélkül említi a homeopátiát: ennek atyjában a „meddő reflexióval" szembeállított, az „ifjúkornak" tulajdonított „küzdés" egyik példáját látja („a század jövőterhes rejtvényeinek Oedipusa, szúrágta alapjainak Luthere vagy Hahnemanna sem a spekulatív

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hidegségű férfikor, sem az [...] öregkor nem leend"[66]). Ám *A falu jegyzőjé*ben a homeopátia kizárólag szatirikus vagy közvetlenül elutasító kontextusban szerepel, például a börtönben uralkodó állapotok leírásakor: „A munkátlanság, Hahnemann rendszere szerint, nálunk henyeséggel gyógyíttatik..." (*Fj* XXXII. *1950* 2:174; az idézett részlet a második kiadásból kimaradt); „a közgyűlés [...] szinte határozatilag, börtönei számára a homeopatiát fogadta el, mi által a költség igen mérsékelt mennyiségre szállíttatott le" (*Fj* XXXII. 2:196.).

„...miért írom mindezt?"

„Olvasóim talán kérdezni fogják: miért írom mindezt?", kérdi az elbeszélő a magyar rangkórságról folytatott hosszas elmefuttatás végén (*Fj* XXII. 9.). A „miért?" kérdése a narrátor egyes megjegyzései által is alátámasztott politikai célzatosság feltételezése esetén kiterjeszthető a regény értelmezésének egészére. *A falu jegyzője* befejező próféciája és az elbeszélő (igaz, kevés számú) nyílt politikai állásfoglalása e reflexiókon felül is alátámasztja az intencionális olvasat jogosultságát. A XXXVI. fejezet előbb idézett, még szatirikusnak tekinthető bevezető fejtegetései után az elbeszélő minden közvetítő szerep nélkül fejezi ki felháborodását a börtönben haldokló rabok sorsa miatt (*Fj* XXXVI. 2:257–258.), s valószínűleg nem véletlen, hogy kifakadásába az „irányzatosság" bírálatait is beleszövi; éppen ezért ez az egyetlen, bár hosszú bekezdésből álló részlet meglehetősen „kiugrik" a távolságtartással jellemezhető elbeszélésmódból: „Menjetek végig ti, kik mindenkit, ki a létező bajokra int, túlzással vádoltok, s gyáva filantrópiának nevezitek, ha valaki eszetekbe juttatja a kegyetlenségeket, melyek a büntető igazság neve alatt e honban még most is naponként elkövettetnek" (*Fj* XXXVI. 2:258.). Ugyanebben a fejezetben az üveges zsidó élettörténete hasonló, nem önreflexív vagy szatirikus értelemben vett előlépésre készteti a narrátort: „S mit bámuljuk, ha a zsidó megromlott, ha azon magasabb érzelmeket, melyek az emberi természetet nemesítik, e népnél ritkábban találjuk?! Engedtünk-e neki tért, hol e nemesebb érzelmeket használja? E haza gyermekének ismerte-e őt, hogy tőle szeretetet kívánhatna?" (XXXVI. 2:263.).

A lemondás, az önkorlátozás gesztusa a regényben nem kapcsolódik össze egyértelműen azzal a céllal, hogy a szerzői szándékot bizton célba juttassa. Sem az elbeszélőnek a vármegyei állapotokra s ugyanakkor az emberi gyarlóságokra vonatkozó magabiztos megjegyzései, ezek „professzionalizmusa", sem pedig a Tengelyit, Violát vagy az üveges zsidót ért méltánytalanságok kiváltotta megjegyzések „pátosza" nem szolgál háttérként a valóság átalakításának pozitív alakban megfogalmazott programjához. Az „irányzatosságot" deklaráló kijelentések mellett a regény több szinten is szembesül saját céljai megvalósításának nehézségeivel. Így ha a *Reform* témáit, tételeinek

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

illusztrálását keressük a regényben (*A falu jegyzője* Révai-féle kiadása például fontosnak tartja jelezni, hogy a regény témáinak forrása a *Reform* és Eötvös egyéb értekezései és cikkei,[67] Sőtér szerint pedig „Eötvös reformprogramjának valamennyi tétele megleli a regény egy-egy alakjában a maga támasztékát, igazolását"[68]), akkor ellentmondásokra akadunk a reflexiókban és egyes eseménysorokban (például a szerelmi szál egy része meglehetősen redundáns lesz, Réty és Tengelyi történetének befejezése érthetetlen[69]). A regény „irányzatosságát" feltétlenül elfogadó olvasás puszta ékítménnyé teszi az elbeszélő számtalan megjegyzését, s nem szolgál magyarázatul az elbeszélésmódra jellemző, csak helyenként feladott közvetítettségre. (A narratív közvetítettség híján lévő *Éljen az egyenlőség!* című vígjátéknak, amely *A falu jegyzője* alakjainak és eseményszálainak egy részét előlegzi, jóval egyértelműbb a jelentésszerkezete.) Ha pedig csak a metanarratív elemekre összpontosítunk, kiderül, hogy ezek értelmezése a politika és az irodalom közti kapcsolat kérdéséhez vezet; a narrátor reflexióit kizárólag a narratív diskurzus keretein belül magyarázó olvasás vak marad az irodalmi irányzatosság, a *valóságillúzió*, a gyógyítás problematikájára.

Itt „jut szóhoz" *A falu jegyzője* értelmezésében az irónia, ám a fogalom csak megszorítással alkalmazható Eötvös regényét olvasva. Bár *A falu jegyzője* nem tartja zavartalannak irodalom és valóság kapcsolatát, maga a kapcsolat, ennek megteremthetősége és befolyásolhatósága nem válik kétely tárgyává. Nem az úgynevezett romantikus iróniáról van tehát itt szó, az elbeszélő „ironizáló" szólamai sokkal inkább a Muecke által „proto-romantikus iróniának" nevezett jelenség körébe utalható;[70] de értelmezhető az arra irányuló („proto-realista"?) törekvés keretében is, hogy – Žmegačcsal szólva – az író, bepillantást engedve műhelyébe, a valóság minél teljesebb reprezentációja mellett is képes legyen megőrizni az irodalom autonómiáját. A magyar romantika irodalmában, a negyvenes években azonban olyan művekkel is találkozunk, amelyek értelmezésében a közéleti hatás problematikussága olyan erőteljes, hogy ehhez képest a „valószerűség hatásának" kérdése másodlagos, alárendelt tényezővé válik. Petőfi *Az apostolá*ban vagy Vörösmarty *Gondolatok a könyvtárban* című műve esetében az „irányzatosságnak" *A falu jegyzőjé*ben még éppen az elbeszélő „au(k)torizálása" által elfedett problémái az értelmezés legfőbb kérdéseivé lépnek elő.

1 JÓKAI Mór, *Politikai divatok*, Bp., 1963, 5. A politika ironikus kezelésével az irodalom politikai szerepvállalása is ironizálódik a *Politikai divatok*ban, mely jelenség éppen nem jellemző az *Életképek* szerkesztőjének megnyilatkozásaira vagy az ötvenes évek olyan „irányregényeire", mint a *Kárpáthy Zoltán* vagy *A régi jó táblabírák*.

2 KELMENFY László, *A' falu jegyzője*, Irodalmi Őr, 1846, 97. Kelmenfy ezért mellőzi is az „irányregények" műfajának közeli meghatározását: „a' műtermék rendszerint megelőzni szokta a' műbírálatot, 's mikorra irányregényeknek netalán tán bőviben leszünk: akkor, évek mulva, fognak akadni birálók is, kik

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a' tárgyról szükségeinkhez képest bőven szóljanak". Uo., 98.

3 Uo., 97.

4 PULSZKY Ferenc, *A falu jegyzője* = Uő, *Kisebb dolgozatai*, sajtó alá rend. LÁBÁN Antal, Bp., 1914, 201. Pulszky cikkét a *Magyar Szépirodalmi Szemle* közli, amelynek szerkesztője, Erdélyi János az „irányköltészeti vita" idején több írásában kikelt a tendencia ellen. Egy a Pulszkyéval azonos évből, 1847-ből való munkája szerint az „utilitár nézetekkel" „még az olajágat és borostyánt is makk és kormos alma termésére akarjuk szorítani". ERDÉLYI János, *Kritikai szigorunk* = Uő, *Filozófiai és esztétikai írások*, sajtó alá rend. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1981, 578. (Az 1855-es *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című tanulmánya a *Magyarország 1514-ben* „irányzatosságát" – amelyet a regény elbeszélője nem deklarál, csak az előszó tűzi ki célként a történelem népszerűsítését – is sokallja, s a regényt azért tartja mégis nagyra, mert számára szerencsés módon Eötvös szándékai és a regény gyakorlata eltérnek egymástól.) A regény körüli vitába bekapcsolódik még Hazucha Ferencz (Vas Andor, majd Kelmenfy László néven), Henszlmann Imre, Csengery Antal (az *Életképek*ben, az *Irodalmi Őr*ben, a *Pesti Hírlap*ban).

5 Bár Devescovi Balázs *A falu jegyzőjéről* szóló tanulmánya felhívja a figyelmet Ferenczi Zoltán Eötvös-monográfiájának azon megjegyzésére, amely a regény elkészültét az 1845. márciusi közlés megindulása elé helyezi, 1844 végére: ezzel magyarázva a füzeteknek a cenzori hivatal lassúsága ellenére viszonylag gyors egymásutánját. DEVESCOVI Balázs, *A kör, ha bezárul* (kézirat), 4.

6 Pesti Hírlap, 1845. júl. 12. (484. sz.) 386.

7 EÖTVÖS József, *Petőfi Sándor összes költeményei* = Uő, *Kultúra és nevelés*, sajtó alá rend. MEZEI Márta, Bp., 1976. Feltűnő egyébként, hogy Eötvös Petőfi lírája kapcsán a csalogányt mint a kritikusi normákat kikapcsoló költészet metaforáját említi („Egyike vagyok azoknak, kik a csalogány énekétől elbájolva, nemigen kérdik, mennyire szabályos ritmus szerint zengé el énekét", *i. m.*, 56.), mivel az 1846-os *Csalogányok és pacsirták* zárósorai éppen az Eötvös által is fontosnak tartott „időszerűség" jegyében jelentik ki: „A csalogány az alkony madara / Már vége felé jár az éjszaka / A hajnal közelg; / Most a világnak /nem csalogányok / Hanem pacsirták kellenek."

8 EÖTVÖS József, *A francia drámai literatúra és Victor Hugo* = Uő, *Kultúra és nevelés*, sajtó alá rend. MEZEI Márta, Bp., 1976, 45.

9 KAZINCZY Gábor, *Egy töredék. Bevezetésül* = T. ERDÉLYI Ilona, *Az Ifjú Magyarország és a fiatal Kazinczy Gábor*, Bp., 1965, 120.

10 Az oldalszámok általában az 1995-ös Unikornis-kiadásra vonatkoznak: EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, I–II, gondozta F. KNOLL Magda és FENYŐ István, Bp., 1995. (A magyar próza klasszikusai). Ez a kiadás azonban *A falu jegyzőjének* 1865-ös kiadásán alapul, amely több ponton eltér az 1845-östől (pontosabban az 1845-ös füzetes és kötetben való kiadásoktól). Amikor olyan szövegrészt idézek, amely az 1865-ös kiadásból (s így az általam használt Unikornis-kiadásból is) hiányzik, akkor azt az 1950-es kiadásból veszem és a cím rövidítése után az 1950-es évszámmal jelzem: *Fj 1950* (ez a kiadás ugyanis csillagok között *többnyire* hozza azokat a részeket is, amelyek a regény 1865-ös kiadásából kimaradtak): EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, I–II, sajtó alá rend. B. TAMÁS Anna, Bp. 1950. (Magyar klasszikusok). *A falu jegyzője* kiadásainak bizonytalanságait Devescovi Balázs tárta fel, már idézett tanulmányában; megjegyzéseit ezúton is köszönöm.

11 Ludolf WIENBARG, *Esztétikai táborozások*, ford. ERDÉLYI János = ERDÉLYI János, *Esztétikai és filozófiai írások*, sajtó alá rend. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1981, 726–727.

12 Erre a tényre S. Varga Pál hívta fel a figyelmemet a Nyíregyházán rendezett „Vetésforgón".

13 SZAJBÉLY Mihály, *Vélemények az 1830-as évek magyar prózájáról = A mag kikél. Előadások Kölcsey Ferencről*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, 1990, 66.

14 EÖTVÖS József, *A francia drámai literatúra és Victor Hugo* = Uő, *Kultúra és nevelés*, sajtó alá rend. MEZEI Márta, Bp., 1976, 38.

15 PLATÓN, *Az állam*, ford. SZABÓ Miklós = Uő, *Összes művei*, II, 1984, 661–662. (599c)

16 ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, é. n., 298. (1342a)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

17 Hans Robert JAUSS, *Ästetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, I, München, 1977, 50.

18 PULSZKY, *i. m.*, 209.

19 EÖTVÖS József, *A költészet hatásáról* = Uő, *Arcképek és programok*, sajtó alá rend. FENYŐ István, Bp., 1975, 287. Hasonlóképpen: EÖTVÖS József, *A költészet hivatásáról* = Uő, uo., 294–295.

20 Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847, 4. sz.

21 A leírás retorikai kontextusáról lásd KIBÉDI VARGA Áron, *A realizmus alakzatai* = *Az irodalom elméletei*, IV, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1994.

22 Roland BARTHES, *The Reality Effect* és *The Discourse of History* = Uő, *The Rustle of Language*, Oxford, 1986.

23 Philippe HAMON, *What is Description?* = *French Literary Theory Today*, ed. Tzvetan TODOROV, Cambridge, 1982.

24 René WELLEK, *The Concept of Realism in Literary Scholarship* = Uő, *Concepts of Criticism*, New Haven, 1963, 241.

25 Uo., 240.

26 Uo., 241.

27 Uo., 242.

28 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., 1989, 10–12.

29 HAMON, *i. m.*, 170.

30 WELLEK, *i. m.*, 255.

31 Mieke BAL, *A leírás mint narráció*, ford. HUSZANAGICS Melinda = *Narratívák*, II, szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1998.

32 Stephen HEATH, *Realism, Modernism, and „Language-consciousness"* = *Realism in European Literature*, ed. Nicholas BOYLE–Martin SWALES, Cambridge, 1986.

33 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, Bp., 1987, 404.

34 Viktor ŽMEGAČ, *Der europäische Roman*, 1990, 147., 154.

35 Joseph Peter STERN, *Über literarischen Realismus*, München, 1983. Stern könyve eredetileg angolul jelent meg 1973-ban, ezt maga a szerző fordította, illetve dolgozta át németre. (Heath tanulmányát egyébként egy Stern köszöntésére megjelent kötetben publikálta.)

36 ŽMEGAČ, *i. m.*, 155–156.

37 VOINOVICH Géza, *Báró Eötvös József*, Bp., 1904, 33.

38 BEÖTHY László, *Báró Eötvös József mint regényíró*, Győr, é. n., 25.

39 HANSÁGI Ágnes, *A recepció öröksége*, It, 1996, 3–4, 437.

40 Kibédi Varga Áron abban látja a realizmus „csapdáját", hogy az „ábrázoló [...] képtelen olyan ábrát – szóbeli üzenetet, festményt, fényképet – teremteni, mely az ábrázolt valósággal időben egybeesne. A realizmus *mindig múltat teremt*, ebben áll a *realizmus csapdája.*" KIBÉDI VARGA, *i. m.*, 471.

41 Budapesti Híradó, 1845. jún. 8., 191. sz., 383.; 1845. júl. 8., 211. sz., 18. (lábjegyzetben).

42 TOLDY, *i. m.*, 404.

43 PULSZKY, *i. m.*, 206–208.

44 Vö. SŐTÉR István, *Eötvös József*, 2., átdolg. kiadás, Bp., 1967, 163–164.

45 Uo., 159.

46 Uo., 150.

47 Bényei Péter a Jókai-féle „irányzatosságot" „visszafelé", a *Különös házasság* felől elemzi, egyértelműbbnek tartva azt a Mikszáth-regény politikai szándékosságánál. BÉNYEI Péter, *Egy irányregény „iránytalansága"*, ItK, 1999, 3–4, 295–296.

48 VAS Andor, *A falu jegyzője*, Életképek, 1845, 347.

49 Budapesti Híradó, 1845. jún. 8., 191. sz., 347.

50 GYULAI Pál, *Báró Eötvös József* = Uő, *Emlékbeszédek*, I, Bp., 1914, 73.

51 Vö. Z. KOVÁCS Zoltán, *Kölcsey és a romantikus irónia = Mesterek és tanítványok. A hetvenéves Csetri Lajos köszöntése*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999.

52 Gérard Genette öt funkciót különít el az elbeszélés tárgyát tekintve: a „narratív" (a voltaképpeni történetmondás), az „irányító" (a történet megértésére vonatkozó metanarratív megjegyzések), a „kommunikatív" (a „nyájas olvasónak" szóló megjegyzések), a „megerősítő" (a személyes viszonyulást kifejező megjegyzések) és az „ideológiai" (a „valóságra" vonatkozó morális-politikai megjegyzések). Gérard GENETTE, *Narrative Discourse*, Ithaca, 1980.

53 FENYŐ István, *Utószó* = EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, Bp., 1995, II, 325. Ugyanez: Fenyő István, *A centralisták*, Bp., 1997, 319.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

54 FENYŐ István, *Utószó* = EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, Bp., 1995, II, 322.

55 Uo., 325.

56 VOINOVICH, *i. m.*, 29.

57 PÉTERFY Jenő, *Báró Eötvös József mint regényíró* = Uő, *Összegyűjtött munkái*, Bp., I, 38.

58 GYULAI, *i. m.*, I, 56.

59 Friedrich NIETZSCHE, *Adalékok a morál genealógiájához*, ford. ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor, Bp., 1996.

60 Lawrence ROTHFIELD, *Vital Signs*, Princeton, 1992, 158–159.

61 ŽMEGAČ, *i. m.*, 147. Továbbá vö. Stephan KOHL, *Realismus*, München, 1977, 81.

62 SZAJBÉLY Mihály, *Most mód nélkül józan világ van"* = Uő, *Álmok álmodói*, Bp., 1997.

63 KELMENFY, *i. m.*, 98.

64 BEKSICS Gusztáv, *A magyar doctrinairek*, Bp., 1882, 11, 7.

65 Idézi *A Pallas Nagy Lexikona*, Bp., 1894, IX, 318–319.

66 KAZINCZY Gábor, *i. m.*, 118.

67 EÖTVÖS József, *A falu jegyzője*, I–II, Bp., 1904, II, 447.

68 SŐTÉR, *i. m.*, 147–148.

69 Erre hívja fel a figyelmet Pulszky is, aki meglehetősen sajátosan értelmezi a Tengelyivel történteket: „De a művész győzött a polemizáló journalista felett, s a regény berekesztése ellenmondásban áll szerző bevallott politicai czéljával; hiszen minden megyei visszaélések mellett is, Tengelyivel semmi egyéb nem történik, mint a mi vele még a centralizatio igéretföldében, Francziaországban is megtörtént volna, [...] mindazáltal feleségének szeretete [...] leányának boldogsága oly fénypontok, melyekért az egy pár hónapi fogságot sok ember szivesen elszenvedné." PULSZKY, *i. m.*, 204.

70 Muecke szerint a „proto-romantikus irónia" csupán a retorikus irónia modernizált változata, s olyan művek fémjelzik, mint a *Don Quijote*, a *Tristram Shandy* és a *Jacques le Fataliste*. Douglas MUECKE, *The Compass of Irony*, London, 1980.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Nagy Miklós

Az írói névadás Jókai késői regényeiben

Melyek azok a stílusjegyek, amelyek megkülönböztetik Jókainak a századfordulón írt regényeit-kisregényeit a korábbi évtizedek alkotásaitól? A kortársi bírálók szókimondó, a kultikus megfogalmazástól tartózkodó része gyakran hanyatlást, önismétlést emleget velük kapcsolatban. Sőtér István 1954-es, átfogó igényű tanulmánya *(Jókai útja)* is ilyen hangütéssel zárult: „Nem amaz alkotók közé tartozik, akik öregkorukban még nagy sommázásokra, betetőzésekre képesek. Utolsó, jelentős alkotásai egy szétbomló művészet tarka romjai közül emelkednek ki."[1] Kivételt csak a *Sárga rózsá*val, valamint *A gazdag szegények*kel tesz Sőtér. Bennük „korszerűbb regényforma" keresését emeli ki. Rokonszenve azonban sokkal inkább a közvetlen társadalmi mondanivalónak, hősválasztásnak szól, mint a sajátos művészi eszközöknek.

Ezzel szemben Bori Imre két kötetében (*A magyar irodalom modern irányai* I. és II., Újvidék, 1985, ill. 1989) az európai fin de siècle jellegzetes képviselőjeként mutatja be az 1880 utáni Jókait. Nem csupán a naturalizmushoz kapcsolja – ezt megtették már jóval korábban is –, hanem szimbolista-szecessziós ihletést fedez föl még tarka, gyors kézzel odavetett általtörténeti regényeiben (*Rákóczy fia* 1891, *A két Trenk* 1893) is. A hagyományos esztétikai szempontokkal (például egységes művészi megformáltság, eredetiség) igen keveset törődik, annál többet azzal, hogy beigazolja tételét: „A századvéget jellemző »modernista« törekvések tűnnek fel és adnak jelt magukról Jókai pályájának utolsó évtizedeiben."[2] Ám e szimbolista-szecessziós (sőt állítólagos „parnasszista") tendenciák nem meghatározó jelentőségűek, amiről az olvasó könnyen meggyőződhet. Csupán egy-egy fejezet, néhány bekezdés erejéig vannak jelen munkásságában. Bori Imre ennek ellenére nagy számban leltározza őket, megjelenésüket kiterjeszti egészen az 1880-as esztendők elejéig.

A vitás kérdés megítélésében közelebb állok Sőtér Istvánhoz, a probléma részletes kifejtése azonban nem feladata e tanulmánynak, már csak a tárgyalás névtani jellege miatt sem. Az 1890-et követő stílusváltás szélesebb körű annál, hogy pusztán két nagyobb epikumára korlátozhatnánk, mégsem jellemző az utolsó szakasz egész termésére, különösen nem az említett történelmi regényekre. A tények tisztelete, az aprólékosságig menő megfigyelés, a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kalandok halmozásának visszaszorulása – ezeket tekinthetjük új stílustörekvése jellemző vonásainak. Mindezt meg is találhatjuk több kötetében (*A gazdag szegények, A tengerszemű hölgy, Sárga rózsa, A barátfalvi levita, Öreg ember...* számottevő része), csak éppen históriai tárgyú költői munkáiban nem.

A névadás jellegzetességei, női nevek

Emlékeztetnünk kell az olvasót az onomasztikai kutatás kiindulópontjaira: az elbeszélő (vagy: szerző) élhet beszélő nevekkel (Sárvölgyi, Rideghváry), folyamodhat a dallamosság meglétéhez vagy hiányához, hogy így a jellem rokonszenves vagy taszító voltát hangsúlyozza (Eszéki Flóra – másfelől Maszlaczky, Straff). Választható egy harmadik megoldás is: olyan nomeneket kapnak a szereplők, amelyek valószerűek, megfelelnek az illető nemzeti-vallási-társadalmi hovatartozásának, esetleg az uralkodó névdivatnak. Adorján Áron, Adorján Manassé erdélyi unitárius volta éppoly kevéssé lehet kétséges *(EI)*, mint Brazovics Atanáz rác-görög ősei *(AE)*; a magas rangú Kőcserepy feleségét választékosan Evelinnek hívják, nem pedig köznapi módon Évának *(KZ)*. Végül nem lényegtelenek az irodalmi-mitológiai képzettársítások: Csokonai költészete ösztönzést adhat arra, hogy Gutai tiszteletes úr komáromi házában Lilával (Lillával) találkozzék az olvasó *(ECS)*.

Szembetűnő, hogy a Mester kései alkotásaiban sokkal több a ritka, sokszor mesterkélt női nomen, mint a századközépen. A *Nincsen ördög* Diodora és Flamma grófnőjén nem lepődhetünk meg, mert a kastélyban ott él még az örökbe fogadott Cenerentola. (Magyarul Hamupipőkének szólíthatnánk, „keresztapja" Rossini, aki egyik operájának címszereplőjét keresztelte el így.) A *De kár megvénülni* lapjain a leányok többsége virágok neveit viseli (Amarillis, Iringó, Fritillaria, Passiflora, Estike, Viola). Az ilyen utóneveket – a Violát kivéve – valószínűleg egy szülő sem választotta akkor gyermekének. Hiszen az Iringót a növénytan „ördögszekér"-ként, a „passiflorát" „golgotavirág"-ként ismeri; a fritillaria magyarul koronaliliom. Francia eredetű, ám hazánkban nem terjedt el az Eglantine („vadrózsa"), amellyel egy dúsgazdag özvegy büszkélkedik *(ÖENVE)*.

Bizarr elnevezéseket nemcsak kastélyokban vagy a színpadi hírességeknél lelhetünk, írónk a gazdag polgárság körében is elhinti őket. A fővárosi „divatszépségek", bálkirálynők közé tartozik Zentay Diadalma *(ÖENVE)*, míg Camilla – Meritorisz Zenóné – egy Andrássy úti villában él leányával, Helvilával *(TJ)*. Ezúttal nyilvánvaló a Vörösmarty-hatás: a Diadalma csupán a Dalma ügyes bővítése, ez utóbbi pedig a *Zalán futásá*ban vitézkedik, női nomenné csupán Jókai *Dalma* című drámájában vált 1852-ben.[3] Helvila neve pusztán kellemes hangzása miatt került a kisregénybe. Ez a tanítónői oklevelet szerző, aktív fiatal teremtés ritka jelenség a maga társadalmi rétegében,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

semmiben sem emlékeztet a nagy költő két szentimentális dalának – elégiájának hősnőjére *(Helvila, Helvila halálán)*.

Elgondolkozhatunk azon, hogy gyakran milyen megszokott, hétköznapi nomeneket jussoltak a rendkívüli jellemek. *A tengerszemű hölgy* címszereplője heroina a szabadságharc alatt, utóbb férjgyilkossá süllyed; keresztneve alapján Erzsikéről ilyet egyáltalán nem tételezne föl az olvasó! A szerző együtt érez a szenvedő, erkölcsi dilemmáktól megkínzott asszonyokkal, s ennek tanúbizonysága például a patetikus részcím kiosztása: „A szív mártírjai" *(ÖENVE)*. Eszta (hivatalosan Stella), a fiatal festőnő kénytelen vállára venni a mártír-sors nyomasztó terhét. A névcsere természetes azok esetében, akik levetik arisztokrata rangjukat: így lesz a családjában, a főúri erkölcsökben csalódott Amelie grófkisasszony Gratulin Lidia, hímzésből élő varrónő.

Az említett női nevek nagy többsége túlságosan irodalmias, „regényes" volt ahhoz, hogy a kor fővárosi középosztálya divatossá tegye. Büky Béla[4] anyakönyvek alapján mintegy 30 női noment tart – gyakoriságuk, előfordulásuk növekvő száma alapján – 1895–1899 között népszerűnek. A fentebb felsoroltak közül mindössze a Lidia foglal helyet közöttük *(GSZ)*. Feltűnő, hogy a Bükytől jellegzetesen magyarként számon tartottak közül csupán az Aranka s a Viola szerepel a szerző epikumában (Aranka: *FV*, Viola: *BV*). Jókai korábban sokat tett például a Kálmán vagy a Zoltán elterjesztéséért, ezek női párja, a századvégen divatozó Hajnalka, Ilma, Rózsa, Sarolta stb. azonban nem talál rokonszenvre nála.

A bakfis Helvilának ugyancsak felvágták a nyelvét, tőle tudhatjuk meg *(TJ)*, hogy Camilla egyik barátnőjét „Toffi"-ként emlegetik a háta mögött. Célzás ez a „delnő" maró pletykáira, amelyek a XVII. századot mérgező aqua tofana veszélyességére emlékeztetnek. Efféle szellemesen csipkelődő becenevek eddig jobbára hiányoztak a hölgyvilág bemutatásából!

Férfinevek

Egész másként áll a dolog a férfiakkal, a dzsentrikkel, előkelő csemetékkel. Bagotay János természetesen: Muki *(TH)*, Lippay Tihamér meg Tityi *(ML)*. Nem hiányozhatnak a gúnyos ragadványnevek: Oszkár grófnak nem jutott családnév, hanem ráragadt a Szép Diego *(GSZ)*, míg Bachék talpnyalója, Lenke Simon megkapta a magáét a „Vatermörder" gúnyszóval *A fekete vér* lapjain. A rokonszenves zenésznek lehet beceneve, de ettől még nem válik sem infantilissé, sem megvetetté, amint ezt Barkó Palya (Pali) példája mutatja *(FV)*. E névegyüttes csaknem pontos megfelelőjével találkozhattunk már az *Eppur si muové*ban; ez annál feltűnőbb, mert a Mester általában ügyel az ismétlődések elkerülésére, sőt az első fénykorában szívesen használt „nemzeti" keresztneveket (például Béla, Endre, Kálmán, Szilárd, Zoltán) már alig

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

veszi elő. Kivétel Bárdy Zoltán *A fekete vér*ben. Ő egyébként is emlékeztet névrokonára, a Kárpáthy-sarjra.

Nomen, valamint cognomen egyaránt ritka négy esetben: Meritorisz Zeno, Medvési Ézsaiás, Dobokay Alasztor, Csacsina Flórián. Közülük az utolsó kettő nemcsak különcködő, hanem viselőjük jellemével is határozottan ellenkezik. Dobokay Shelley nyomán nyerte utónevét: *Alastor or the Spirit of Solitude* (1816). Ez a nagy angol géniusz első elbeszélő költeménye. A mű cselekményét Tótfalusi István így villantja fel: „Hősét, a Költőt, pusztákon, vizeken [...] keleti tájakon át űzi a vágy az eszményi szerelemért, a tökélyért, halhatatlanságért, míg [...] holtan nem esik össze.[5] Alastor nem azonos a Költővel, hanem a bosszúálló Zeusz mítoszi mellékneve. Bárhogy töprengünk is, semmi hasonlóságot, szimbolikus kapcsolatot sem tudunk fölfedezni a kiábrándult, eszes budapesti ügyvéd és az ilyen elvont, isteni lény között. Tán nem is Alasztort, hanem Algernont akart írni szerzőnk *(TJ)*?

A másik figura esetében szintén vaskos névadási tévedésre bukkanunk. Flórián barátunkról sok minden elmondható, lehet nőgyűlölő, hazafiatlan, gonosz rágalmazó, ám a Csacsina elnevezés, amelyhez önkéntelenül a „csacsiság" képzetét társítjuk, egy percig sem illik hozzá *(BV)*!

A Kárpáthyak dialógiája idején és utána is az életkor szabta meg elsősorban a férfinevek kiválasztását. Feltűnő, hogy az idősebbek nem viselték sem a felújított vagy frissen alkotott (Béla, Endre, Szilárd, Zoltán), sem a külföldről átvett (Loránd, Róbert, Rudolf) nomeneket, hanem inkább a hagyományosokat, közkedvelteket (János, István, Károly, Ferenc, Máté). Most inkább a felekezet, etnikum, életstílus és főként a társadalmi állás az irányadó. Aki szombatosnak vallja magát, az Áron *(BL)*, a rác-görög Tarafás: Baziliusz lesz. A kezdetben kozmopolita felfogásúnak látszó Dumány doktor: Kornél *(NÖ)*, hogy aztán dúsgazdaggá válva Silver Kingként bámulják. A lóversenyeken felülmúlhatatlan Oszkár grófnak *(GSZ)* a családnevét eltitkolja a regény, ám mintegy kárpótlásul elárulja, hogy a futtatásokon ő a legendás „captain Green".

Gyakran középosztály alatti szereplők is – az írói megbecsülés jeleként – teljes nevükön lépnek elénk. Decsi Sándor, Lacza Ferenc (Ferkó) *(SR)*, Kapor Ádám, Paczal János *(GSZ)*, míg Barátfalva bíróját Danavár Jánosnak hívják *(BL)*. Az írói figyelmetlenség nyilvánvaló a testileg-lelkileg egyaránt derék közrendőr esetében, nem feledhetjük el azonban Jókai jóvátételi kísérletét. A színrevitel alkalmával már Parajra változik a Paczal! A cognomenek kiosztása játékos kedvre mutat: Kapor Ádám élettársa Kömény Zsuzsa, az elöljáróságtól kiküldött fogalmazóról megtudjuk, hogy Makárnak keresztelték Szüköl családneve mellé. Márpedig a Makár a görög Makárioszból ered, jelentése: 'boldog'. De hát boldognak tarthatjuk Szüköl urat? Aki a 14. fejezetben ilyen önvallomással áll elő: „Hisz én, amióta élek, csak azért vagyok a világon, hogy leszidjanak meg kinevessenek. Ha másnak csinálok bajt, akkor

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

leszidnak, ha magamnak csinálok, akkor kinevetnek." És mekkora az ellentét a névegyüttes két tagja között! Nem a boldog ember szűköl, hanem a megvert kutya. (Igaz, hogy a szűkölés illik a fogalmazó viharvert külsejéhez, alacsony beosztásához.)

A pályakezdés táján, de a rákövetkező évtizedekben is szívesen élt a Mester a beszélő (leíró) nomenekkel. A *Politikai divatok*ból, a *Mire megvénülünk* lapjairól számos példát idézhetünk (Bárzsing Vilmos, Fertődy Boldizsár, Bálnokházy tanácsos, Sárvölgyi János). A leleplezés, a kinevettetés hangnemével járt együtt alkalmazásuk, ám az ilyen törekvések most mintha idegenek lennének tőle. Még Bachék hivatalnokainak is csupán enyhe fricska jár ki: a megyefőnökre, a jóindulatúan nyárspolgárias Lebegut Ottokárra gondolhatunk *(FV)*. Aztán itt van az ősmagyarságával hencegő szájhős Csunkó Dani, sertéskereskedő. Vajon nem a „bunkó" jut eszünkbe cognomenje hallatára *(ML)?*

A beszélő nevek helyett Jókai most gyakran a szűkszavúság, rejtegetés módszerével él. Ezt szolgálják a foglalkozást, beosztást, (fő)nemesi rangot megvilágító generikus elnevezések. Belőlük egész csokrot köthetünk a *Sárga rózsa* alapján: számadó, talyigás, révész, orvos, csárdabérlő. Csak Durchlauchtként ismerjük meg Erdély abszolutizmus alatti kormányzóját, magyar megszólítása – fenséges vagy főméltóságú – nem hangzik el *A fekete vér*ben. János Szalvátor főherceg, a rejtélyes sorsú tengeri hajós lehetett a szerző mintája a Capitano rajzában *(APNI)*. Szabályos nevet ő sem kap, akárcsak sorstársa, eszmetársa: Nemo kapitány, Verne jól ismert hérosza. Generikus nomenekkel kell beérniök a környezetében lévő európaiaknak szintén (Donna, Kadét, hadnagy, kormányos), majd a történet derekán egy keresztelési szertartásnak is tanúi lehetünk. Ez más Jókai-műben aligha fordul elő, amint ritkaság nála a Mária is; e noment adják a Capitano leánygyermekének. Álljunk meg itt egy pillanatra, hiszen így hívják írónk kedves unokáját, Feszty Máriát, aki a könyv elkészültekor már nyolcesztendős, s ez a keresztnév áll írónk édesanyjának fejfáján is: Pulay Mária. Ne gondoljuk azonban, hogy gyakoriak az életműben hasonló esetek: ellenkezőleg, a család, a rokonság névkészletéből csak kivételesen merített. Apja József volt, bátyja Károly, nomenük mégis gyéren bukkan fel a száz kötet őserdejében (például *A nagyenyedi két fűzfa, Kedves atyafiak*); héroszait sohasem címezte így!

Figyelmet érdemel a családnevek i-vel vagy y-nal történő írása, a nemesi előnevek használata. Tudjuk, *A barátfalvi lévita* folytatása *Az elátkozott család*nak, s a két történet főhőse azonos, nevében is. Csakhogy nem teljesen. Akit az 1856-os regény Gutai Lőrincként emleget, az 1896-ban már – kézirat szerint is – Guthay cognoment visel. Molnár József, az utóbbi munka gondozója a Jókai-kritikai kiadásban, mindehhez a következő magyarázatot fűzi: „Az a Jókai, aki 1848 március 15. után sohasem használta a családi nemesi *y*-t, [...] 1896-ban, a millennium évében, a dzsentrik uralma idején tudomásul veszi a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

korízlést, s a regényhős nevében *th*-t és *y*-t ír."[6] A teljes nemesi előnév közlése ritka, korábban épp az önarcképi elemekkel teli Lávayval esik meg *(PD)*. Hargitay alispán hozzá intézett levelében olvashatjuk: „Tekintetes, nemes, nemzetes és vitézlő Fűzitői Lávay Béla." (*A szív, amely szikrát ád az ütésre* című fejezet.) Még hosszabb titulussal ékeskednek az arisztokrata hölgyek: „gróf Vraniczai Vernőczy Flamma Mária". (*NÖ – Nászéj* című fejezet.) Az ilyen esetekben mindig kérdéses, hogy a *címzőt* vagy a *címzettet* kívánja-e jellemezni az elbeszélő a szertartásos modorral. A lévita a századvég olvasóinak ízlése szerint hagyományos névalakot érdemel, de ez nem egyezik magatartásával. A népet tanító, parasztjainak élő paphoz sokkal inkább a hagyományt elvető írásmód illenék.

A nevezetesebb regényalakok családnevének többsége helynévből ered: Decsi *(SR)*, Bálványyosi *(TH)*, Bagotay *(TH)*, Bárdy *(FV)*, Dobokay *(TJ)*, Lippay *(ML)*, Kadarkuthy *(BL)*, Guthay *(BL)*, Markóczy *(BV)*, Zentai *(BV)*. Hangsúlyoznunk kell, hogy e cognomenek forrása valóságos *település*, amelyet szerzőnk akár a Dvorzsák János-féle, könyvei között megtalálható helységnévtárból is kikereshetett.[7]

Nem mindig volt ez így! Az ötvenes–hatvanas évek regényalakjai gyakran hegységek, folyóvölgyek, sőt mocsarak nevét viselték: Kárpáthy, Garanvölgyi, Fertőy, Hargitay, Tátray. Ez ellenkezett a hazai családnevek létrejöttének megszokott gyakorlatával, mert az alap ott mindig lakott hely – város, falu, esetleg megye – volt, nem pedig lakatlannak számító földrajzi alakulat.[8] Megváltozott azonban a helyzet a XIX. század második harmadától kezdve, amikor az asszimilánsok egyre nagyobb számban vettek föl magyaros hangzású cognomeneket. Az eufonikus földrajzi elnevezések elősegítették a beilleszkedést akkor is, ha nem helységre vonatkoztak. (A Kárpáti [Kárpáty Kárpáthy] Zoltán névegyüttes roppant népszerűségét még a jelenlegi fővárosi telefonkönyvvel is bizonyíthatjuk: mintegy harminc előfizetőt hívnak így!)

A törekvő asszimiláns azzal is megmutathatta beolvadási szándékát, hogy gyermekének magyaros utónevet adott. A báró Nikkel família ifjú sarját ekként Attilának „keresztelték". A jeles esemény szülői indítékairól nem kapunk felvilágosítást; másként történik ez Mikszáthnál. Ott nyilvánvaló, hogy a bukott (esetleg: hanyatló) önkényuralom ügyésze, Kléner Pál okos számításból választja az Árpád, illetve Töhötöm noment fiainak.[9] Írónk regényeiben ilyen jelenségről nem esik szó, Nikkel tüzérkapitány esete egyedülálló marad *(DKM)*.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Jókai századfordulói epikumában csökken a törzsökös magyarok – kivált a földbirtokos nemesek, honoráciorok – száma, és ennek megfelelően alakul a névanyag is. Annál nagyobb szerep jut a hagyományos nemzetiségeknek, sőt a bevándorlottaknak, vendégként, szövetségesként érkezőknek. Sorra felvonultatja a cigányokat meg a cseheket *(FV)*, szerbeket, görögöket *(ML)*, eszményi hőssé emeli a lengyel Negrotin

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Kázmért *(ML)*. Nem feledkezik meg az ortodox zsidókról *(DKM)*, szlovákul beszélteti a magyarul állítólag semmit sem tudó miskolci városbírót *(BL)*. Az idegenes hangzású nomenekből legyen elég egy rövid ízelítő – ahol a sorrend az előbbi etnikai-felekezeti felsorolást követi: Manga (cigányasszony), Mikoláj Márton, Aramics Cirill, Dárioszné, Pap Tozsó, Mirrha, Spitzmausné, (lúdsütőné), Querczina András (bíró és szűcs). Ha ehhez még hozzászámítjuk, hogy az *NÖ* számottevő része francia nyelvterületen játszódik, míg az *APNI* alakjai egy déltengeri szigeten küszködnek sorsukkal, olasszal kevert spanyolt használva az érintkezésre, akkor elképzelhető a nem magyar, sőt egzotikus csengésű nomenek meglepően nagy száma.

Mindezt felfoghatjuk úgy, mint a megváltozott idők jelét: erőteljesen folyik a városiasodás (sőt nagyvárosiasodás) a korábbiaknál nagyobb súlya lett a nemzetiségeknek, az ország nyitottabbá válik a külföld, a tengerentúl iránt. Általánosságokba vész azonban e magyarázat, s éppen az írói egyéniséggel, annak sokszor erőszakolt korszerűsödési törekvéseivel nem törődik. Az *ÖENVE* lapjain Jókai valósággal hajszolja a hírlapi szenzációkat, olyan életmozzanatokat keres, amelyek felé korábban nem fordult. Hat rá a Panama-csatorna botránya (a Lesseps-ügy), Attila sírjának keresése, orvosi könyveket forgatva kétszer is nekifog ugyanabban a kötetben egy agyműtét leírásának. Mexikói, kanadai észak-amerikai figuráit, magyar újgazdagjait a legritkább, hazánkban addig ismeretlen nomenekkel díszíti fel: Eglantine, Coronilla, Diadalma, Szerafino mérnök. A *DKM*-ben a kertészkedés, a botanika ragadja meg képzeletét: ebből a körből gyűjti össze a női neveket, nem sokat törődve azzal, hogy a felidézett virágok metaforái, jelképei lehetnek-e a főhős választottjainak. Azok a munkái, amelyekben a megfigyelés, emlékezés, ténytisztelet irányítja tollát *(GSZ, SR, TH, BL)*, a névadás terén sem szertelenek, sőt olykor – a *Sárga rózsa* a legjobb példa rá – egyenesen takarékoskodik a nomenekkel.

Kitekintés, összefüggések keresése

Elhanyagolt terület az imént tárgyalt korszelet írói névadásának kutatása. Nemcsak az átfogó, alapos vizsgálódás maradt el, a monográfiák – például Bródy Sándor, Thury Zoltán, Tolnai Lajos esetében – sem figyeltek fel a kor prózaíróinak onomasztikájára. Örvendetes kivétel Mikszáth. A kritikai kiadás jegyzetei sok felvilágosítást adnak az egyes szereplők elkeresztelésérőI, a nomenek és cognomenek gyakoriságáról az életműben. A nagy Palóc nemigen törődött azzal, hogy hőseit erősebb érzelmi-hangulati tartalmat hordozó névvel ruházza fel. A kor divatos női nomenjeit szinte kerülte, noha ezek alkalmasak lehettek volna a fiatal nemzedék jellemzésére. A regényeiben-kisregényeiben felvonultatott Erzsik, Katalinok, Marik vagy Rozáliák holmi régies színt jelentettek a mikszáthi palettán.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ám ez a csipetnyi régiesség nem tűnik fel, a maga korában sem tűnt fel az olvasóknak, és általában is elmondhatjuk, hogy e téren a szerző inkább a köznapiságot vállalta, mint a meglepőt és különlegeset. Különösen a családnevek kiválasztása mutatja, hogy mennyire követte egy-egy társadalmi réteg, etnikum, jellegzetes tájegységi szokásait. A bábaszéki intelligencia zöme szlovákos cognomeneket visel, de akad köztük lengyel eredetű mérnök, a Szepességből elszármazott evangélikus lelkész is. A *Szent Péter esernyője* valódi tükre a hajdani Zólyom vármegyének! Jókaitól idegen volt az effajta hitelességre törekvés. Nem azt akarta érzékeltetni, hogy milyen egy meghatározott régió nemzetiségi összetétele, sokkal inkább az egész ország nemzetiségekben, felekezetekben való gazdagsága, sokszínűsége lebegett a szeme előtt. A büszke látomás arra indította, hogy tarka névagyagot gyűjtsön, valószínűtlenül szűk földrajzi határok közé szorítson egymástól távol élő etnikumokat (magyarok, rác-görögök, szlovákok, bécsi osztrákok *A mi lengyelünk*ben.) Ez kétségtelenül romantikus stílusjegy, azt azonban nehéz lenne meghatározni, hogy melyek az egyes stílusáramlatok névadási gyakorlatának legfontosabb vagy legállandóbb vonásai. Gogol, Dickens, Eötvös rendszeresen éltek beszélő cognomenekkel, Tolsztoj, Turgenyev, Mikszáth csak igen ritkán. Nyúzókat, Macskaházyakat szerepeltetni divatjamúltnak számított a XIX. század második felében, ám nem pusztán az időbeli hatások döntőek. Nem szabad megfeledkeznünk az egyes műfajok tartósan élő hagyományairól. Ahol a névadással történő harsány és egyértelmű minősítésnek helye volt (bohózat, vígjáték, irányzatos szépprózа), ott a közelmúlt realista alkotói sem mondtak le róla.

Más a helyzet egy alkorszak, rövidebb fejlődési szakasz onomasztikai kutatása terén. A premodern (századfordulós) naturalista vagy realista alkotók nyelve, névhasználata minden bizonnyal sok hasonlóságot, sőt azonosságot mutat. Ennek feltárásához azonban sokoldalú összehasonlításra van szükség. Mi lehetne természetesebb kiindulópont, mint Jókai névadásának áttekintése?

1 SŐTÉR István, *A félkör*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 470.

2 BORI Imre, *i. m.*, I, 125.

3 JÓKAI Mór, *ÖM, Drámák*, I, Bp., Akadémiai, 1971, 809. (a továbbiakban: JKK).

4 BÜKY Béla, *A fővárosi keresztnévadás hatóerői*, Bp., 1961, 24., 25. NyÉ, 26. sz.

5 TÓTFALUSI István, *Shelley világa*, Bp., Európa, 1971, 92.

6 JÓKAI Mór, *JKK, Regények*, 63. k., Bp., Akadémiai, 1969, 185.

7 JÓKAI Mór, *JKK*, id. k., 170.

8 KÁLMÁN Béla, *A nevek világa*, Bp., Gondolat, 1969, 52.

9 NAGY Miklós, *Klió és más muzsák*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1997, 61.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A Jókai-regények címrövidítéseinek feloldása:

EI *(Egy az Isten)*, AE *(Az arany ember)*, KZ *(Kárpáthy Zoltán)*, ECS *(Az elátkozott család)*, ÖENVE *(Öreg ember nem vén ember)*, TJ *(Tégy jót)*, GSZ *(Gazdag szegények)*, FV *(A fekete vér)*, BV *(A börtön virága)*, TH *(A tengerszemű hölgy)*, ML *(A mi lengyelünk)*, BL *(A barátfalvi lévita)*, NÖ *(Nincsen ördög)*, SR *(Sárga rózsa)*, APNI *(Ahol a pénz nem isten)*, PD *(Politikai divatok)*, DKM *(De kár megvénülni)*.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Nyilasy Balázs

Arany János verses epikájáról

A magyar irodalom egyik legkülönösebb, legkomplexebb jelensége a XIX. századi költő verses epikája. A múlt felé fordulás olyan erős benne, hogy első pillantásra valamiféle makacs, megátalkodott konzervativizmus túlburjánzásának tűnhet. A nagyszalontai alkotó az évszázad közepén, Baudelaire korában mindegyre a nagy forma, a verses epika köreit járja be, az európai irodalom roppant jelentőségű műfajait tapogatja körbe. A klasszikus, homéroszi epopoeia, az archaikus hősének, a „heroic poetry", a ballada, a komikus eposz és a verses regény lehetőségrendszeréből válogat, azok sajátságait használja fel, poétikai gondolkozásmódjukban fedez fel lehetőségeket. Ugyanakkor e konzervativizmus jelentős műveiben messzemenően alkotó, újjáteremtő, átformáló. Arany a műfaji közvagyont finom érzékkel áthasonítja, a lehetőségeket továbbgondolja, a modernség problémavilágával összefüggő, tartalmas jelentést ad nekik. Műformáiban igazából a biztonságos szilárdság, a megnyugtatóan távlatos létértelmezés esélyét veszélyben érző modern ember jut szóhoz. A léthelyzet-megjelenítés, a problémakezelés, a művészi válaszreakció nagyepikájában alapjaiban kétféle. Archaikus-holisztikus művei a művészi ellenvilág-teremtés jogával élnek. Az újkor reflektív kételyével, szakadásaival, a teljesség szétdarabolódásával, a diadalmasan előretörő erózióval szemben az egybeforrasztó, biztonságteremtő archaikus-holisztikus látásmód – műfaji világszemlélet – segítségével teremtenek víziós külön világot *(Toldi, Kevehúza)*. Deheroizáló-destrukciós karakterű költeményei viszont a válságkezelő attitűd másik lehetséges szélső pontján helyezkednek el: beismerik, megjelenítik, az elbeszélés metapoétikai gesztusrendszerével „illusztrálják", „szemléltetik" a krízis erejét *(Az elveszett alkotmány, A nagyidai cigányok, Bolond Istók)*. E kettős kötődés, a teljességet vizionáló művészi ellenvilág teremtésére való készség és a válságérzület föltárására, annak sodrásirányában való elhelyezkedésre való hajlandóság Arany János munkásságában alapvető, meghatározó bipolaritásként, csaknem teljesen egyenlő súlyú és rangú elemként van jelen. Úgy is mondhatnánk, hogy a költő nem tud lemondani egy olyan létezés látomásáról, amelyben az értékek és igazságok relativizálódásának, partikularizálódásának a kétségbevonhatatlan abszolútum szab határt, ugyanakkor nem tudja nem érzékelni az újkori kritikai

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kultúra, a reflexív létérzékelés, a kérdező, kételkedő, problematizáló attitűd által fölszabadított kétely erejét, igazságát.

Az archaikus-elemi-holisztikus nagyepika műcsokrából a hasadások nélküli, egységes lét vízióját a legteljesebb egyértelműséggel *Toldi* című, 1846-os műve teremti meg, a méltatlan körülményeiből kivágyó, harci dicsőségről álmodozó, próbatételek során edződő, majd a végső bajnoki tettel célját elérő, hatalmas erejű dalia története. A hősmeséhez, hősénekhez kapcsolódó cselekmény önmagában nem sokat éreztet meg a vers gazdagságából és mélységeiből, abból az életbizalomból, meleg derűből, ami a *Toldi*n végigömlik, abból a szakadások nélküli, egybeforrott világból, amely benne föltárul, abból a frissességből és erőből, amely a költeményt átitatja. A művet a homéroszi naivság, közvetlenség folytatásaként is szokás számon tartani és nem is ok nélkül. De e „folytatás" minden ízében áthasonítás, újjáteremtés. Az alkotó az eposzi közvagyontól, a keresztény eposzban még oly nagy szerephez jutó sztereotip készletegyüttestől részben teljesen elszakad, részben pedig a fölismerhetetlenségig átfinomítja. A *Toldi*ban nincsen „machina", nem kettőzött a világ, hiányoznak a harci sztereotípiák, jóslatok, félcsodás elemek, invokációk, enumerációk; a Homérosnál fontos szerepet játszó, de a magyar Nagyalföld culour locale-jától idegen hasonlatelemek (oroszlán, tenger, magaslat, hegyi, tengeri vihar, hajó) rendre kimaradnak a költeményből. A lokális, rusztikus előhang finoman utal az eposzi propozícióra, a malomkő ütötte vitéz halálának körülírása szuggesztív és funkcionális, a viadal előtti rövid szóváltás (obiurgatio) kurta és helyénvaló, az objektív, nyugodt, fokról fokra haladó, minden részletet letapogató, körbejáró homéroszi elbeszélésmódot a naiv, népies formákra jellemző empatikus közbeszólások, a főhőst óvó, féltő javaslattevések, felkiáltások és fatikus, kapcsolattartó formulák tarkítják. Az eposz Arany számára nem irodalmi konvenciókötelezvény-együttes, hanem olyan műfaji objektiváció – roppant jelentőségű műfaji archetípus –, amely az emberi képzeletvilág holisztikus, transzcendáló igényét, szakralitásteremtő vágyát az adományozott fizikai erőn, a próbatételek során megnyilvánított hősiességen, az elvárt és elnyert hírnéven keresztül nyilvánítja meg. A hősének, a *heroic poetry* a magyar költő számára a bizonyosságvesztéseket megélő, a szilárd létgaranciákat, biztos létkereteket elveszítő, modern, újkori mentalitás nagy menedéke, Elíziuma, amelyben lét és sors, kaland és beteljesülés még azonos fogalmak, külső és belső nem különülnek el, a tradíció problémamentes „életimmanenciaként" irányítja a közösséghez tartozókat, a társadalom hitvilága, intézményrendszere, életforma- és szokásrendje, rituáléegyüttese kétely és alternatíva által nem érintve, Lukács György kifejezését kölcsönvéve „a lélek áradó bensőségességének természetes edényeiül" szolgálva, szilárdan, biztosan áll. A *Toldi* művészi ellenvilága megszünteti, visszaveszi a modernitás nagy szakadásait: ember és természet, ember és életforma, ember és szokásrend (tárgyi környezet, mindennapi tevékenység),

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ember és ember között nem tátong űr. A hősökre vonatkozó történések az elbeszélés pazar bőségű hasonlatvilágában mindjárt a nagy természet jelenségeiként, a természeti életformák mozzanataiként is értelmeződnek. Miklós alakja úgy tűnik föl a krónikásnak a múltból, mint ahogyan a pásztortűz lobban föl őszi éjjeleken, a gémeskút óriás szúnyogként szívja a föld nedvét, a mélyen megbántott fiú sértett vadkanként fú veszett dühében, György martalócai úgy kapnak az uszító beszéden, mint kutyák, ha nyulacskát löknek közéjük, a reménység úgy tűnik el az elmagányosult főhős szívéből, mint ahogy a madár van elröppenőfélben, a cseh vitéz ujjai végén úgy csordul ki a vér, mint ahogyan a jégcsapok csordulnak meg tavasszal a házak ereszén, anya és fiú úgy sírják ki magukat egymás mellén, mint ahogyan a terhes felleg ontja ki mérgét. A közösség szólásai, idiomatikus formulái segítő, eligazító készletrendszerként állnak az individuum rendelkezésére. Miklóst vérig sérti bátyja, de hirtelen indulatában is egész kis szóláscsokorral artikulálja érzelmeit, érvel, védekezik és cáfol. A bizonyosságvesztéseket megélő, szilárd létgaranciákat elveszítő, modern, újkori mentalitás műfajteremtő gesztusaiként tarthatjuk számon a *Toldi* idilli vonásait. A külső világtól elhatárolódó, védett, ősi, szilárd szabályok szerint működő mikrokozmosz, az interakciós viszonyok meleg bensőségességétől vezérelt kisvilág víziója markánsan, erőteljesen (a hősénekhez, a *heroic poetry*hez képest jóval hangsúlyosabban) van jelen az 1846-os műben. A nagyfalusi otthon lakomához készülődését, sürgését-forgását a sütés-főzés módozatainak, eszköztárának szakszerű számbavétele hitelesíti, és a szenvedő fél, a bárány-, baromfinép irányában érvényesített vidám, játékos irónia színezi át. A bujdosó számára zárt, védett kisvilágként kínálkozik föl a nádas: a nádtors ággyá változik, a zsombék párna lesz, a kék ég a takaró, a sátorponyvát pedig az éj szövi meg. Miklós és ősz szolgája, bárhol találkozhatnak, az öregből kiáradó meleg bizalom és elfogadás pillanatok alatt otthonossá varázsolja az őket körülvevő tereket. Az üres tarsoly magától kínálja magát, hogy asztal teremtődjék, a két alma a terítés díszét-módját adja meg, a temető a vágószín rideg idegenségével szemben egyszerre alkalmas hálóhellyé válik. Az interperszonalitás melegsége, bensősége, az emberi egyetértés, a kooperáció erőtere a *Toldi*ban minden eposznál erősebben rajzolódik ki. S nem utolsósorban azért is, mert a kommunikációs, megértéskereső, viszonylétesítő, összekapcsoló jelek, gesztusok benne rendkívül pontosan, gazdagon megjelenítettek, artikuláltak. Bence, az ősz szolga szája maga is mozog, amíg a főhős jóízűen fal, a bujdosás tervén elkeseredő, rívó öreg körmével kereszteket rajzol a bocskorára.

A motorikus, helyettesítő cselekvés e pontos, plasztikus megjelenítése a *Toldi*ban egyáltalán nem kivételes jelenség. Az érzelmek, indulatok rendre testi jeleken, elváltozásokon, gesztusokon, pózokon keresztül mutatkoznak meg. Miklós úgy bámulja a porfelhőből kibontakozó, csillogó-villogó hadat, hogy a szeme is megfájdul, megsértett büszkeségében egyetlen hang nélkül,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a roppant rúd kitartásával mutatja a Budára vezető rudat, hirtelen örömében hatalmasakat ugrál, sírhatnékjában olyan nyilallást érez, mintha tűt szúrnának az orra cimpájába, György bátyja a rossz hír hallatán veresebb lesz a főtt ráknál. S a lelkiállapot-kifejező testjelek, tartások, pózok, gesztusok a költeményben sosem elkülönülten, statikusan jelentkeznek, hanem az interakciós háló bogaiként-csomópontjaiként, a szociálpszichológiai jelentésmezőként funkcionáló – minduntalan ingereket, felhívásokat közvetítő – környezettel állandó, szoros kapcsolatban állnak. A romantikától élesen elkülönböző, egyértelműen a realizmus körébe tartozó jelenséggel, sajátsággal van itt dolgunk. A *Toldi* a lelki és fizikai teljesítőképesség föltétlenségét, adományozottságát, a próbatételes, hőstett-centrikus történésvilágot nézve föltétlenül a hősidillek, a románcok nagy műfaji családjához tartozik. De ezt a románcot keresztül-kasul átjárják a modern, elemző realizmus kiegészítő, hitelesítő gesztusjegyei. A történés magja, a hőstett vágya nagyon alaposan kidolgozott lélekrajz televényébe van beleültetve, az érzékeny, bizonytalan, tipródó főhős érzelmi hánykolódásait, elvágyódó sóvárgásait az alkotó minden rezdülésében pontosan, plasztikusan rajzolja ki. Motiváltak, okszerűek, a lelki történésekkel egybeforrottak a mű cselekményelemei. A költemény elején megjelenő vitézek Miklósban mélyen fölkavarják a lappangó vágyakat. Megalázottsága és tehetetlensége először tomboló haragba fordul, majd lemondó, síró rezignációvá szelídül. A megsebzett, sajgó váll azonban hirtelen indulatba lobbantja a keserűséget, eldobja a malomkövet, és akaratlanul megöli György egyik vitézét. Elmenekül, de egyelőre nem tudja, mit tegyen. Csak homályos tervei vannak, nem tud hazulról messzire távozni, szolgájának beszéli ki magát. Az első erőpróba, a farkasok megölése részben helyettesítő cselekvés, bátyja elleni indulatának levezetése, részben a történéssor, a majdani kibontakozás szempontjából fontos cselekménymotívum, hiszen ezeket a farkashullákat viszi egy hirtelen ötlettől vezérelve haza, és ez eredményezi a hajszát, amely olyan messze veti hazulról, hogy visszatérésre már nem gondolhat. Pest-Budára érve fölcsillan a lehetőség, de az eszközök hiányában rögtön szét is foszlik, s a temetőben elpihenő ifjú – ez a mű legszomorúbb momentuma, legmélyebb pontja – ismét a reménytelenségbe hullik alá. A *Toldi* meleg, gondviseléselvű víziója szerint azonban az elesett segítséget kap. Az öreg szolga megérkezik a pénzküldeménnyel, az elillanni látszó lehetőség végleg megszilárdul. A hatalmas fizikumot kirajzoló, pompás, rusztikus kocsmai mulatás e lehetőségmegszilárdulás megünneplése, a párbaj és a királyi bocsánat már csupán a ráadás.

Lehet-e s miként helye ennek a sokféle elemből összeszőtt, sokféle műfajiságot, irodalmi gondolkozásformát fölcsillantó műnek az európai irodalomban? Ha lehet, azt éppen kivételessége adja meg. A *Toldi*t író Arany, ahogyan egy elemzője sokban találóan nevezi, az utolsó homéroida a XIX. század közepén. A mű, mint említettem, azoknak a visszafordulásoknak az egyike,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

amelyek a hasadások, szétválások folyamatában megállást jelentenek, amelyek a románcos hagyományt, a feltétlenség látomását nem kiapadt, hanem továbbra is éltető, tápláló forrásként kezelik, amelyek az ellenvilág-víziót lehetséges és tartalmas művészi gesztusként ragyogtatják föl.

Ha a *Toldi* a hősének és az idill műfaji lehetőségrendszerét gondolja végig, az 1853-as, csaknem negyven, nyolcsoros strófából álló *Keveháza* a *poetry of action* bázisára épít. A mű középpontjában a magyar krónikákban szereplő népvándorlás kori kettős ütközet áll, a tárnokvölgyi és a cezumori csata, amelyekben a Duna jobb partján elterülő Pannónia provinciát védő seregek és a hódításra éhes hunok (Attila közvetlen elődei) csapnak össze. A „kisded eposzt" a gigantikus távlatok, a monumentalitás, lendület, diadalmas erő, frissesség gesztusai hatják át. A költemény tanúsága szerint több százezres, roppant tömegek csapnak egybe, két világ, kelet és nyugat néz egymással farkasszemet, s az elbeszélő mindvégig olyan nézőpontot vesz fel, amelyből e monumentális hömpölygés minden ízében föltárul. Népek, nyelvek, fegyver-jelmezek kavarognak, a hadi sokaság érzékeltetéséhez a narrátor hasonlat- és metaforabokrok sorát vonultatja fel: a part jégként hajlik a tömeg lába alatt, a folyamot az elesettek vére, majd az anyák keserves könnyei árasztják meg, a csatatér völgye lábnyommá, a had óriási nyomává válik, egyetlen toppantás egy egész emberöltőre törli el a mezőről az élet nyomait. Vas István, a kiváló XX. századi magyar költő, az Arany-vers értő szerelmese a *Keveházát* Flaubert *Salammbó*jával hozza kapcsolatba. De a nagy francia író *impassibilité*ja többnyire centrum és értelem nélküli kavargást vizionál, a *Keveháza* írói retorikája pedig tisztán kitetszik. A hun nagycsoport az erőt, frissességet, lendületet képviseli a fáradtabbnak tűnő napnyugattal szemben, az elbeszélő az ő hadi fegyelmüket, szokásrendjüket, hiedelmeiket, szertartásaikat, kulturális antropológiájukat rajzolja ki. S közben világot és mitológiát teremt: a megnevezések mágikus erejével föltöltődött földrajzi környezet születik, áldozati füst gomolyog az égig, vészbanyák száguldoznak az ütközet légterében, a dualista hitvilág *Hadúr*-istene segítően néz le a hunokra, *Ármány, Manó* pedig balszerencsét hoz rájuk. E teremtett világot a Parnasse törekvéseivel is kapcsolatba hozhatjuk, noha Leconte de Lisle *Poemes barbares*-ját kilenc, Hérédia nagy kötetét, a *Les trophées*-t negyven évvel előzi meg az Arany-mű. S a *Keveháza* e monumentális, tumultuózus kavargás-víziója a maga módján megint csak az újkori, modern individuum kétségeire kínál választ. A hangyabolyként nyüzsgő sokaság egyedei elementáris, zsigeri közelségbe kerülnek egymással, „százezerek lehellete" teremt közös erőteret, a karizmatikus vezérek kétségbevonhatatlan tekintélye, a hadi fegyelem automatizmusa az *egy akaratú, nagy egész* részévé teszi az embert, leveszi róla az egyedülség, a választásra, döntésre ítéltség, az individualitás terhét. Az 1853-as Arany-költemény monumentális kavargása, önfeledt közösségi tere az a „Nagyvilág", az az archaikus paradicsom, az a hiperközösségi vízió, amelybe a szeparációs

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szorongásra ítélt modern ember hasztalan vágyik vissza, amelyet csak a művészi látomás tud fölidézni egy pillanatra.

Az archaikus, világteremtő kísérletek mellett, mint említettem, az Arany János-i verses epika másik alaptörekvését a destrukciós, dekonstrukciós gesztusok uralják. *Az elveszett alkotmány*, *A nagyidai cigányok* és a *Bolond Istók* két éneke a komikus eposz, illetve a verses regény műfaji jegyeit viselik. A komikus eposz azonban Arany munkásságában (az európai hagyománytól eltérően, de a XVIII–XIX. századi magyar irodalom tradíciójának, Csokonai Vitéz Mihály és Petőfi Sándor kiváló kezdeményeinek megfelelően) jelentősen kitágul, a byroni verses regény metapoétikai étoszát, metapoétikai gesztusrendszerét is magába fogadja. *Az elveszett alkotmány* narrátora időről időre a történet mögött álló, azt szövő, irányító szerzőként jeleníti meg önmagát, a *reliable author* státusát megingatva, elbizonytalanítva. A történésekre vonatkozó tudás birtoklásának látszatát, a pontos, valósághű kép megformálásának lehetőségét ironikus közbeszólásaival hárítja el. A szép nyárest méltó leírására, úgymond, azért nem képes, mert rövidlátó szeme alkony után már nem tudja föltérképezni a látvány részleteit, a mécs világánál megjelenő fél arcot csak abban az ütemben hajlandó kikerekíteni, a test további részeit hozzácsatolni, majd a főszereplő tündér-boszorkával azonosítani, ahogyan a megvilágítás lehetővé teszi. Nem tudhatom az alvásidőt, mert nincsen órám – használja egyik hőse szunyókálását arra, hogy újfent leszögezze: egyáltalán nem rendelkezik uralommal az elbeszélt történet minden részlete fölött. Máskor (a negyedik ének utolsó harmadában) azt jelzi, hogy a homályban hagyott cselekményrészlettel ő maga tisztában van, s hajlandó is részletes felvilágosítással szolgálni a művön kívül, persze csak akkor, ha a postaköltséget az érdeklődő olvasó magára vállalja. Ismét máskor a versalkotás, a történetszövés műveleteit destruálja, leplezi le irodalmiságként, a természetesség, spontaneitás látszatát keltő, de valójában mesterkélt műveletekként. A hősnőhöz csatolt *szép* jelzőről bevallja, hogy a hexameter-metrum kitöltésére iktatta versébe, egy másik hasonló szerepű toldalék használatakor irodalmár kortársa elnézését igényli, az alkotást műfajfüggő konformitásként leplezi le: az antik eposz fordulatait mint a költőiség fundamentumát, szabályszolgáltató alapját idézi föl meglehetős iróniával, az egyik mellékszereplő körül kialakult veszélyes helyzet megoldódását pedig, az olvasó, úgymond, azért veheti bizonyosra, mert a regényekben is törvényszerűen megérkezik ilyenkor az elvárt segítség. Egy ízben – a hatodik ének elején – még azt sem restelli bevallani, hogy megunta teremtett jellemeit és történetét, s az adott pillanatban fogalma sincsen arról, hogyan fogja tovább szaporítani hexametereit, hogy fogja valamiféle véghez eljuttatni a cselekményt.

A spontán, természetes, megbízható narráció elbizonytalanítása a *Bolond Istók* első énekének jelentős részében is főszerepet játszik. A mű első tizenöt

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

versszaka teljes egészében a történetkeresés és hőskeresés jegyében fogant. A tizenhatodik strófától végre beindul a történet, de jó darabig továbbra is állandó játékos, elbizonytalanító síkváltások uralják az elbeszélés terét. A realitás világa a fantasztikuméval keveredik, s a narrátor szakadatlanul belekeveri az eredeti, első számú történésbe a szerző-narrátor életsíkját, történeteit, reflektív állásfoglalásait: a műemlékekről mint a halandóság emlékezetét örökítő dolgokon töpreng, Jób történetét veti közbe, a történetbeli temetés édesanyja halálára, apja megvakulására emlékezteti, a cseppnyi főhős tömzsi homlokáról a phrenológiára asszociál, annak érvényességét vonja kétségbe, a hajnalpírról Homéroszra, Homéroszról pedig a hazájában tomboló költői dilettantizmusra tér át. A síkcseréket, állandó ide-odavillódzást jelző zárójelezések, irodalmi allúziók, intertextusok mellett a trópuskeresés, rímkommentálás, a cselekményszál vezetésére, a közlés szándékos gyorsítására-lassítására vonatkozó beismerések is fontos jellemzői a *Bolond Istók*nak. A hatodik versszakban a narrátor visszautal az eddigiekre és megidézi az első strófa kulcsszavait. A hetvenegyedik strófában megállapítja, hogy az eddigi elbeszélésmód lassú volt, a tizenötödik és az ötödik részben az elbeszélés egyenes vonalú, kitérőktől mentes vezetésére biztatja magát, a huszonkettedik részben egy idő után ráun a hajnali ég poétikus leírására, és rövid úton befejezi a természetfestést. A hatvanhatodik szakaszban a hasonlító homályban marad, a száztizenhetedikben pedig a rímkeresés eszközeként lepleződik le.

Talán még az előbbieknél is érdekesebb, komplexebb mű az 1852-es *A nagyidai cigányok*, az ügyefogyottan tudálékoskodó német ostromlók és a nyüzsgő, kavargó, tarka-barka várvédő cigánynép roppantul mulatságos története. A mű krónikás narrátora ezúttal nem él a szerzői történéssík bekeverésének és a történetszövés reflektálásának fogásaival-módozataival, az eposzi közvagyon kiforgatásából adódó lehetőségeket viszont minden ponton kiaknázza. A pirospozsgás, napégette arcú, parlagi múzsát hívja segítségül, íróeszközét, a gúnár liba tollát állítja a Pegazus helyébe, a homéroszi hasonlatokat vígan profanizálja: a cigányok úgy tódulnak az evésre-ivásra, mint az összeröffent nyáj, úgy szaladoznak összevissza, mint a túri vásár sokadalma, amikor veszett ebet kiált valaki, az ágyúk úgy fekszenek el a mocsárban, mint a részeg ember, aki fölbukik és horkolni kezd, s éppúgy nem lehet kicsalogatni őket onnan, mint a makacs bivalyt, a fővezér úgy csap össze ellenfelével, mint mikor két hatalmas tölgy reng a fejszecsapástól, ámbár, mint megvallja, efféle fadöntést a krónikás még sohasem látott. A harci leírások kacagtatóan mulatságosak, az irónia, a kicsúfolás, a burleszk komikum, a vicc, a fantasztikus groteszk egyaránt helyet kapnak bennük. A kirobbant belviszályban a barna, lelkes fehérnép erős foggal és körömmel veszi ki részét a küzdelemből a férjek oldalán, a rajkók szajkómadárként ordítanak, a németek elleni harcban a cigányság bekötött szemmel nyargal szembe az ellenséggel, hogy a füst s az ágyúvillanás ne kellemetlenkedjék nekik. A lecsapott fejek bukfencet

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hánynak, a cigány-amazon szügyei bástyaként merednek előre, miközben irdatlan pusztítást visz végbe az ellenséges férfinép soraiban. A cigány Laboda s idős ellenfelének ugyancsak meggyűlik a bajuk egymással: Laboda kancsi, s ezért a szeméből egyáltalán nem lehet kiolvasni vívó szándékát, az öreg németnek viszont állandóan rezeg a feje, úgyhogy ember legyen a talpán, aki célba tudja venni. *A nagyidai cigányok* narrátora a csúfondáros játékosság egyik legfontosabb összetevőjeként állandóan a tettető irónia eszközével él. A cigány harcosokat a *hős*, a *vitéz* állandó jelzőkkel ruházza fel, a burleszk hadi cselekményeket a heroikus hősiességnek kijáró azonosuló gesztusokkal kezeli, a mitikus, magas mimetikus történeti és íráshagyomány elemeit méltó és helyénvaló allúziókként keveri állandóan a történetbe, az elbeszélő elégtelenségét, a fenséges tárgy roppant túlerejét egyre-másra hangsúlyozza. A cigány-enumeráció narrátora a büszke, nemes fajhoz méltó, illő elsorolásért fohászkodik, majd meglehetős pátosszal egyenként mutatja be a hősi termeteket és hőstetteket: a meggörbült, szőrös, kancsi, degeszhasú, himlőhelyes, félszemű, sánta, lólopó, vasfűvel zárat nyitogató cigánylegényeket. A második ének nagyszerű helyzetrögzítései valósággal tobzódnak a groteszk testiség-változatok elsorolásában. A narrátor számba veszi a nagy mulatozás után álomba hulló cigányok testi pozícióit: a csecsemők úgy alszanak el, hogy az asszonyi emlő kifordul a szájukból, s kormos arcukat befecskendezi fehér tejjel, az egyik cigány kopasz fejével úgy csüng lefelé, mint a füstre fölakasztott gömböc, a másik orrával a földre dől, csak úgy fújja a port, a hosszú legény karikába tekeredik, testes társa hátrafele nyúlik, s úgy horkol, mintha valamely röfögő disznó lelke szállt volna beléje.

Persze nem a fent említett eset az egyetlen példa arra, hogy az elbeszélő a magas irodalomra jellemző kifinomult testideál helyébe szívesen állítja a rusztikus, groteszk testiséget. Diridongó, az egyik vitéz cigány felindultságában úgy tátog, hogy képe sötétpiros lesz, nyaka, szeme dagad, a német vezér a hasát fogja, száját szorítja és erősen makog, hogy a kacagást visszafojtsa, az uralt, kecses mozgások ösztönkitöréses ugrándozásokká vagy nehéz, sűrű cammogásokká lesznek a műben (az ételre váró cigányok csattogó bokával jobbra-balra futnak, a tömérdek Dundi asszony úgy csúszkál-táncol, mint a nehéz boglyakemence), a szenzuális és tapintóingerek erősek, meghatározóak: Csóri vajdának minden ujja viszket, mikor kincset talál, öreg Évikéjét, volt feleségét azért akarja eldobni, mert a büdös halszagot állandóan érzi a cetből kiszabadult asszonyon. Az átszellemült, kereső, szellemi nyugtalanság helyébe a világ boldog, biztos anyagisága, az anyagcsere egységteremtő instanciája lép. A jóízű zabálás, mint végső értelemtől áthatott tevékenység jelenik meg a műben, a szellentés, az ürítés motívuma újra meg újra fölbukkan. A cigányság szabadon megnyilvánított testisége, kulturális gátlásoktól nem befolyásolt fizikalitása, pezsgő vitalitása, harsánysága, rikító tarkasága, szenvedélyes élénksége, rusztikus közvetlensége, spontaneitása kifogyhatatlan

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

gazdagságban árad, hullámzik a műben. *A nagyidai cigányok*ban a csúfoló jelleg ellenére egy nagyon érdekes pozitív látomásvilág teremtődik. A magasztos, idealizált, elvont fogalmak, a befejezett, elkülönült lét helyébe lépő testiség, az egységesítő, bőséges, diadalmas anyagi elv, a magas esztétika szempontjából csúfnak, torznak, „niederkomisch"-nak mutatkozó minőségek, az illemtudó beszédműfajok helyébe lépő vásári-karneváli beszédfordulatok, esküdözések, szitkok, drasztikus viccek, adomák, tréfák egy rusztikus, robusztus, a maga nemében teljes, érvényes kultúra részei. Arany *A nagyidai cigányok*ja talán azt a víziót teremti meg, amely felé a komikus eposz műfaja, mondhatni, állandóan törekedett, de amelyből mind ez idáig csak szórt fragmentumokat teremtett meg: egy teljes kulturális alternatíva-látomást, a szublimált, magas kultúra friss, vehemens ellenpontját, ellenlábasát, valami olyasfélét, amelyet a népi nevetéskultúra fogalmi látomásában Mihail Bahtyin oly átélten, oly invenciózusan jelenít meg.

A harmadik nagy elbeszélő műcsoport, a ballada iránti érdeklődését a magyar költő a romantikától örökli meg. A műfajt azonban egyetemes poétikai és létszemléleti jelentőséggel ruházza fel. A ballada konvencionalitáskötelezvényeit átformálja, poétikai értelemmel telíti, a formaindividualitás elvét messzemenően érvényesíti. A formatartalom minden jelentős darabjában sajátszerűen, egyénien épül föl, a szerkezet átszemantizálódik, sugallatossá, szimbolikusan sejtetővé válik. A *Rozgonyiné*ban a férj és feleség, a szép Cicell és Zsigmond király közötti kérdés-válasz variációk pedáns ismétlődései, játékosan fontoskodó, korrigáló megfelelései egy naiv, biztos, harmonikus elrendezettségektől áthatott világ szuggesztióját keltik. A *Szondi két apródja* párbeszéd-víziója a belülről vezérelt emberség, ragaszkodó hűség és az instrumentális cselekvés, automata konformitás összeférhetetlenségének jelévé válik. A vesztett csatában elesett várkapitány apródjai a friss halom mellett gazdájuk hősiességéről énekelnek, miközben a győztes török basa küldönce minduntalan közbeszól: azt akarja elérni, hogy a fiúk az ő gazdájához, a török vezérhez siessenek dalos szolgálatra. Az ifjak hallják, hallaniuk kell a küldönc próbálkozásait – csábító, óvó, fenyegető érveit –, mégis úgy tesznek, mintha a török ott sem lenne, makacsul és rendíthetetlenül a maguk történetét mondják végig, a maguk költői témájához, a maguk nyelvéhez ragaszkodnak. A *Zács Klára* balladai homálya, perifrázisos megnevezésmódja, lebegő zeneisége a mitikus, racionalizálhatatlan borzalmat szelídítik meg. A krónikás-elbeszélő és a hallgatóság közti viszonyt a *tapintat* fogalmával írhatjuk le: az énekes a tobzódó kegyetlenség tényeit nem önti az emberekre a maguk pusztító, letipró nyerseségében, a történteket a homályba burkolás, elhallgatás, az állandó körülírások, ritmikus-metrikus eufemizálások segítségével teszi elviselhetővé, kibírhatóvá a hallgató számára.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Másrészt a tömör, koncentrált sűrűségű balladák a forma dinamizálását is szemléletesen mutatják. A fabula szüzsévé alakításakor Arany a balladaműfaj három fontos „konvenciókötelezvényét": a párbeszédet, a jelenetképzést és az elhallgatást is mély jelentőséggel ruházza fel; a nagyobb képzeleti szabadság, a dinamizmus, az energiaimpulzusokkal telített erőtér megteremtésében játszanak fontos szerepet. Mint az imént fölvázoltam, A *Szondi két apródja* vízióját a párbeszéd pszeudo-jellege, a két szólam alapvető inkompatibilitása teremti meg, a *Rozgonyiné*ban a hősnő talpraesett, játékosan pontos válaszoló replikái a normák eleven, spontán erejére, működőképességére, az eligazító világtörvények világosságára, áttekinthetőségére utalnak. A cselekmény jelenetekbe való tömörítése az Arany János-balladákban olyan gócok, kilátópontok megképzését jelenti, amelyek előre-hátra rálátást biztosítanak a cselekményre, a történések értelemsugallatokkal való átitatását mozdítják elő, s nemritkán a mélyebb, „végsőbb" jelentésintenciókat is fölvillantják. A *Szondi két apródjá*ban az emlékező apródok a várostrom egészét három nagy, reprezentatív jelenetre koncentrálva építik föl: a várkapitány fogadja a hódolásra fölszólító küldöttet, halálra készülve fölégeti vagyonát, értékeit, egyedül, térdre esve is bástyaként állja a tengernyi török had ostromát. *A walesi bárdok* nagy lakoma erőpróba-provokációja az egész műre érvényes alaphelyzetként tartható számon: az elnyomó király hatalomdemonstráló gőgje és a levert tartomány tehetetlen megalázottsága sűrűsödik bele. Az uralkodó dicsőítő éneket követel a bárdoktól, ám a rettenetes feszültségből végül is az elkeseredett ellenállás szelleme pattan ki. A férje megöléséhez segédkezet nyújtó, őrületbe hulló *Ágnes asszony* rögeszmésen, motorikusan-fáradhatatlanul végzi ugyanazokat a mozdulatokat: sulykát villogtatva mossa télen-nyáron a patakban az egykor vérfoltos leplet. A kimondás-elhallgatás játékának biztos kezű alkalmazása szintén nagymértékben hozzájárul az Arany-ballada dinamizálásához. A hatalmas, ősz atya nyájasan unszolja hajadon lányát, mesélje el baját, a tőrbe csalt, szüzességét elvesztett *Zács Klára* azonban kétségbeesetten ellenkezik. A beismerést, vallomást az elbeszélő nem jeleníti meg, a rábeszélő kérlelés és vonakodás után jelenetváltás következik: a családfőt a bosszúkísérlet közben látjuk viszont, amint roppant kardjával a királyi családra ront. Mi ment végbe a két ember között? Zács Felicián az apa megértésével vagy a patriarchális főúr kérlelhetetlen elutasításával fogadta a vallomást? Sohasem tudjuk meg; a dinamikus képzelet így is, úgy is kiegészítheti a jelenetet.

Végül a poétikai jelentőségteremtés szempontjából ugyancsak fontos *hipertárgyiasságra* kell utalnunk az Arany-költeményekkel kapcsolatban. A nagyszalontai alkotó ugyanis a fogalmakkal, fogalmakból való építkezést mellőzi balladáiban, és a rétorizmus is teljesen hiányzik belőlük. A tárgyi világ nagymértékben átszemantizálódik, érzelmeket, állásfoglalásokat, hangulatokat, sejtelmeket közvetít a műcsoportban, a fogalmiságtól teljesen átveszi, magá-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ra vállalja a jelentésképzés, vízióteremtés feladatát. Az *V. László*ban a természet nagy színjátéka, a dühöngő szél, a vihart előző sötétség, a megnyíló felleg, a patakzó eső, majd a felhőtlen, csillagos ég a király lelkében lakozó feszültséggel, kétségbeesett tombolással, időleges megnyugvással, lecsillapodással tart szoros kapcsolatot. A *Szent László-legenda* csodatételének (a halott király kikél sírjából, és a tatárral harcoló székelyek segítségére siet) végső bizonyítéka, hogy a boldog testet háromnapi máshollét után *átizzadva* lelik ismét föl a koporsóban. A férfi szerepet vállaló, hadra öltöző, véres ütközetbe induló, ám nőiességét mégis megőrző *Rozgonyiné* sikeres szerepötvözését (szerepszeparáció-elutasítását) a sisak alól kikandikáló gyöngyös főkötő, a bársonyövre kötött kard, a pici piros csizmákra szerelt ezüstsarkantyúk, a lobogós, tengerzöld ruha tárgyi ekvivalensei jelenítik meg.

A poétikai szintézishez hasonlóan egyetemes, korokon átívelő világalakítási módokat, világértelmező lehetőségeket mutathatunk ki az Arany-balladákból. Igazából e poétikailag egyműfajú verscsoport magába sűríti az irodalom történetének nagy, jellegzetes valóság-feldolgozó lehetőségeit, attitűdcsoportjait. Northrop Frye konceptualizációját híva segítségül, a *románc*, a *magas, alacsony mimézis* és a *démonikus irónia* világértelmezési lehetőségei egyaránt hangsúlyosan jelen vannak az Arany János-i balladákban, s a költő mindegyik *mód*ban teremt teljes értékű remekműveket. A románc hőseit a nagy kanadai irodalmár a mítosz isteneihez hasonlítja. E hősök, ha minőségileg nem is, de fokozatilag a többi ember és a környezetvilág fölé nőnek, a hősiesség és a bátorság csodálatos próbatételein mennek keresztül, s a természet törvényei sem jelentenek számukra acélos, széttéphetetlen hálót. A vágy nincsen egyezkedésre kényszerítve ebben az ősi, nagy irodalmi módban, a képzelet természetes létjogot ad a csodának, az egyéni, szexuális, társadalmi beteljesülés uralkodik benne. Arany balladáinak első nagy csoportja egyértelműen így, az ártatlanság képzeleti műveletei által ragadja meg és kategorizálja a világot, az idetartozó művek *(Rozgonyiné, Pázmán lovag, Szent László, Szibinyáni Jank, Mátyás anyja, Rege a csodaszarvasról)* a hősének, legenda, rege, idill műfajaival tartanak rokonságot. A hőstett és a vele járó hírnév az eposzhoz hasonlóan itt is a lét biztos centruma, a hős közösségi integrációjának biztosítéka és a földiség transzcendáló erejű lehetősége. Az ember pillanatnyi elesettségében mindig számíthat segítségre, hol a nagy ős, a halott király kel ki a sírjából és fordítja meg az ütközet kimenetelét, hol a nemesi címerben szereplő totemállat csap le az égből, hogy elvigye a levelet a jövendő nagy királynak, s az aggódó anyának még aznap meg is hozza a választ. A sorsintéző, magasabb hatalom végül is mindig bölcsnek és jóakarónak bizonyul. A csodaszarvas félelmetes, idegen világokon, „tévelyítő, bús vadon"-on vezeti a fejedelemfiakat keresztül, egyre messzebb-messzebb csalva őket a szülői háztól. A fiúk minden este elhatározzák, hogy reggelre kelve hazatérnek, fölhagynak a démonian vonzó csodaállat üldözésével, de eltökéltségük

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

szarvas látványától hajnalban mindig szertefoszlik, s addig-addig folytatják az akaratlan hajszát, míg a visszaút lehetősége végleg bezárul előttük. A titokzatos rendező erő azonban az eltévedést nagy jóra váltja, a megtalált selymes füvű, jó vizű, vadban bővelkedő táj lesz az új haza, ahol az ifjak által alapított kettős nemzetség megsokasodik, fölvirágzik, a hun és a magyar nemzet lesz belőle.

A románc vágyteljesítő naivitásának megfelelően a társadalom elidegenedettségtől mentes, szabad bensőségként ábrázoltatik Arany e típusú műveiben. Az intézmények családiasak, közvetlenek, emberérdekűek, az eldologiasodás, ceremonialitás, rituálé jelleg teljességgel idegen tőlük. Az örökletes szokásrend bölcsnek és méltányosnak tűnik, a ranghoz érdem és kötelességtudó meggyőződés tartozik, a vezér, a király a közösségi integráció sugárzó középpontja. Az emberi pszichikum teljesítőképessége, lehetőségei korlátlannak tetszenek, az érzelmek frissek és intenzívek, elkopásnak, elhasználódásnak, fakulásnak nincsenek kitéve, az id, ego, szuperego teljes, harmonikus egészet alkotnak, a lelket nem énvédő mechanizmusok, hanem emelkedett, fölfele törekvő, magasabb entitásokkal kapcsolatot tartó impulzusok uralják. Az állandó, kitűnő leleménnyel megválasztott megszólító, megnevező, pozíció-meghatározó formulák körülbelül azt a szerepet töltik be e naiv balladákban, mint a kézzel, a fej- és testtartással való jelzések a giottói, Fra Angelicó-i, bájosan didaktikus festészetben: minduntalan szemléltetik a világ viszonylatainak rendezettségét, biztos értelemmel való áthatottságát.

Az Arany-balladák második csoportját a Frye által *magas mimetikus mód*nak nevezett irodalmi világértelmezés fogalmaival írhatjuk körül. A hősök jelentékenyek és magasba törők, de a világ túlereje hatalmasabb náluk, az elnyomás, erőszak uralta környezet eltiporja őket. Az általuk képviselt tartás azonban így is értelmet és rendet teremt a létben, az értékérvény meg tud jelenni, a morál elevenné, erővel bíróvá válik. Az instrumentális cselekvést elutasító, a belülről vezéreltséghez ragaszkodó hősök katarzishelyzetet teremtenek. Az elnyomó király hiába küldi máglyára a meghódított tartomány énekeseit, azok még életük árán sem hajlandók a zsarnokot éltetni *(A walesi bárdok)*. Az apródok tudva-tudják, hogy ha nem engednek, végül vessző és börtön vár rájuk, mégis rendíthetetlenül kitartanak saját éneküknél, egyszerre reprezentálva az eltökélt hűséget a gondoskodó, apai várkapitány (a személyes szeretetben gyökerező én–te viszony) mellett, az eltökélt hősiesség (a nagy, morális érték) oldalán és a költői téma mély individualitása, fölcserélhetetlensége, „rögeszmeszerűsége" (a választott történet makacs végigmesélése, az orientális-keleti nyelvhasználattal szemben álló, puritán, keresztény ószövetségi nyelv megtartása) iránt *(Szondi két apródja)*.

Az Arany-balladák harmadik része az *alsó mimetikus* mód felé közelít. A szereplők immáron az érdekektől, énvédő mechanizmusoktól vezérelt, vétkező, „mindennapi" emberek közül valók. A versek alapkonfliktusát szol-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

gáltató bűnök sem csekélységek: hamis eskü, szerelmi féltékenységből fakadó gonosztett, anyai kíméletlenség, keményszívűség, bűnrészesség gyilkosságban. A világrend azonban a műcsoportban mégsem zilálódik szét teljesen. A bűn egyértelmű, vitathatatlan, a büntető lelkiismeret könyörtelenül, de igazságosan méri ki a kemény penitenciát. Ágnes asszony a bűntudatba beleőrül, szétzilált tincsekkel eszelősen-mániákusan mossa a patakban a vérfoltot, amelyet örökké ott lát lepedőjén. A lelkiismeret e balladákban nem földiség, interiorizált hatalmi szó, külső tilalom, komplexus, átalakított büntetési szükséglet, hanem a földről eltávozott istenség itt hagyott jele, amely valami magasabb entitás felé mutat, és a létet nem engedi a végső, alaktalan káoszba fulladni.

S vannak végül az Arany János-i balladisztikának olyan darabjai, amelyekben a kétely a bizonyosságoknál erősebbnek bizonyul. A bűn tiszta élessége és egyértelműsége ezekben a költeményekben eltompul, elhalványodik. Eszter és Ferkó vétke legföljebb a házasságon kívüli kapcsolat, mégis halálosan bűnhődnek *(Tengeri-hántás)*, a nagyváros számkivetett öngyilkosait pusztító káosz folyja körül *(Híd-avatás)*, a gyilkosságba és gonosz halálba sodort Pörge Danit a boszorkány babonázza meg, hogy rálépjen az akasztófához vezető út első lépcsejére *(Vörös Rébék)*, a szépséges főúri hajadon és a lemészárolt Zács-nemzetség ártatlan, tehetetlen áldozatai a gonosz mohóságnak, hatalmi gőgnek, bosszúvágynak *(Zács Klára)*. Itt már – Frye kifejezéseit használva – az *ironikus mód*, a *démoni képzeletvilág* terrénumában járunk. Az ember kísérletei az idegen, kaotikus világ átdolgozására, a szabad emberi társadalom megteremtésére a versek tanúsága szerint kudarcba fulladtak. A *Vörös Rébék* mitikus, babonás világában a gonosz az úr, az emberi szempontból érthetetlen és megmagyarázhatatlan, cél és ok nélküli gonoszság, rontó szándék, rosszakarat. S a történetmesélő tompán és hasztalan hajtogatja minden strófa végén a varjú-boszorkányt hárító refrént, a hessegető, űző, védő szót.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Csorba Dávid

A Martonfalvi-tanítványok és a református pietizmus szellemi horizontja

Czeglédi István Kassa lelkészeként és az iskola rektoraként 1668-ban filozófiát és teológiát oktató mestert kért Apafi fejedelemtől, majd Teleki Mihálytól, kísérlete azonban kevés sikerrel járt.[1] A debreceni iskolai törvények bevezetését követően a történelmi szituációt kihasználva Komáromi Csipkés György és Dobozi István válogatott lelkipásztori gárdát toboroztak: menedéket nyújtottak a váradi puritán tanárok és diákok közösségének (Martonfalvi Tóth Györgynek és olyan diákoknak, mint Szilágyi Tönkő Márton), majd a gyászévtized idején a kassai, jobbára ortodox lelkipásztoroknak (Kabai Bodor Gellért, Felvinczi Sándor és Lisznyai Kovács Pál). A két csoport láthatólag megtalálta a közös hangot a várossal: ismerve a papmarasztás intézményét, kiemelt jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy halálukig itt munkálkodtak, a disputációk ajánlásaiban együtt említették őket.

Az eszmetörténeti definíciók szerint a kassaiak az ortodox, biblikus kegyesség hordozói, a váradiak a puritánabb, személyes kegyesség megélését hirdetők közé tartoztak. A szellemi-lelki kapcsolópontot köztük az enciklopédikus tudású, hihetetlen munkabírású Komáromi Csipkés György és a békés természetű idős Köleséri Sámuel jelentette, elsősorban egyházkormányzói szerepüket tekintve. Komáromi Csipkés a debreceni kollégium tanítójaként rendszerezte és megújította az iskola törvényeit, lelkipásztorként pedig több mint 13 éven át (1664–1677) készítette a zsinati jegyzőkönyveket, kinevezés nélkül nótáriusa volt a debreceni egyházmegyének.[2] Köleséri a Nógrádi püspök halála utáni debreceni partiális zsinaton (1681 októberében) igyekezett lecsillapítani a felkorbácsolt indulatokat. Az egy kézben összpontosuló hatalmi erő ellen felszólalt egyháziakat pedig csak a debreceni esperesség jogán mint nótárius igazgatta.[3]

Püspökséget, hatalmi tisztet egyikőjük sem vállalt, más vezetői tisztséget felelősséggel, hűséggel töltöttek be. Mindketten önálló szellemi vonalat képviseltek, de mégsem a teológiai felfogásuk, filozófiai érdeklődésük, hanem a biblicitást és a személyes hitéletet, az életszentség gyakorlását hangsúlyozó kegyességük az, ami jellegadóan fontos: közvetítő, békéltető, paraklétoszi szerepük létfontosságú a debreceni mentalitás kialakulásában. A szakirodalom ezt a kegyességi formát református pietizmusnak nevezi.[4]

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A történeti körülmények és a vezetők körültekintő döntései következtében válhatott Debrecen az ország iskolájává. Az érték megőrzésének egyszeri pillanatával tudtak élni a lelki és politikai vezetők: a város biztosította a lelkipásztoroknak a fizetést, a lakást és javadalmazást, megszervezte a diákétkeztetést, a publicus praeceptorok fizetését. A váradi iskola csatlakozása után ugrásszerűen megnőtt a diákság létszáma, és a hely- és ellátáshiányban szűkölködő kollégium létszükségleteit teremtette meg a professzor szorgos munkája. Apafi fejedelem ragaszkodott váradi tanárához, „ama hires Gamálielhez": a Martonfalvi Tóth György vezette debreceni iskolát és tanárait ezért is támogatta. A fejedelem kősó-alapítványi javadalmából jött létre és állt fenn Martonfalvi professzor harmadik tanári tanszéke (1660), ebből építették ki a kollégiumot mai formájára (1668), és a fejedelem által létrehozott bursa sacra jövedelmeiből (1666) támogatták a peregrináló diákok külföldi tanulmányait a peregrinatio decennalis legnehezebb éveiben.[5] A támogatást a neves debreceni tanár maga járta ki a fejedelemnél, és ritka módon „megnemesítette" őt Apafi, a város pedig egyedülálló módon „perpetuus professor«-ának választotta (1664).[6]

Az iskolateremtő professzor halálát követően Szilágyi Tönkő Márton számára is meghosszabbította Apafi Mihály a tanári javadalmak folyósítását, egy ízben pedig, 1681 szeptemberében, személyesen is végighallgatta a professzor egyik óráját, majd megajándékozta őt. A kortársak meghatározása szerinti „hosszan tartó boldogtalan időkben" (1657–1692) Apafi Mihály lehetőségeihez mérten mindvégig, a Nógrádi Mátyás révén kivívott cameratum benefíciumtól haláláig gondot viselt a debreceni scholáról, és a protestáns patronátus a hivatalos támogatás megszűntén túl (1690) is, kurtított formában, de tovább élt (sóalapítvány 1675–1705/1715), nem fejedelmi, hanem magisztrátusi szinten.[7]

A Nógrádi Mátyás püspök halálára megjelentetett *Parentatio lugubris* kötetben (Debrecen, 1681) Börömfi János, balkányi lelkipásztor verse együtt említette az elhunyttal Kabai Bodor Gellért debreceni lelkipásztort és Martonfalvi Tóth György kollégiumi professzort, mivel egyazon évben következett be haláluk. Az egykori debreceni püspök még maga is szerzett verset tanár kollégájának halálára, és nemsokára ő is követte. A *Lamentum metricum* című halotti verseket tartalmazó kötetben a XVII. század végi református értelmiség színe-java búcsúzott a hosszú betegeskedés után az élők sorából távozott Martonfalvi professzortól.[8] Debrecenben egy nemzedék hirtelen cserélődött le. A lelki támaszait ilyen gyors egymásutánban elvesztő korabeli ember érzelmi válságát szemlélteti a korabeli prédikációk vészterhes hangja.[9] „Most már micsodák vagyunk, mihelt lészünk, majd mindgyárt fel-magzunk, öszülünk, és halni készülünk, alig esmérszik a nyár a téltől" – prédikálta Komáromi Csipkés.[10]

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A debreceni iskola felvirágzásának nagy korszakát, a Martonfalvi professzor nevével fémjelzett, 1660–81 közti időintervallumot szeretnénk az alábbiakban górcső alá venni, sok évtized szellemi életének meghatározó vonásait bemutatni. A tanulmány Balogh István XVIII–XIX. századi debreceni mentalitásról írt tanulmányának XVII. századi előtörténetét kívánja definiálni.[11]

I. „Ama Tudós Gamáliel": Martonfalvi Tóth Györgyről már több kisebb tanulmány látott napvilágot, de jelentőségéhez illő monográfia még nem készült róla.[12] Ezúton nem is a gazdasági háttérről szükséges szólni, hanem az iskolateremtő tanár személyiségéről, akinek köszönhetően a diákok a debreceni kollégiumban tanultak, és peregrinációjuk idején kivétel nélkül neki ajánlották első helyen disputációjukat. Közkedveltségét mutatja, hogy két jegyzetét, a *Tanító és Cáfoló Theológiát* (1679) és a *Szent Historiát* (1681) a diákság saját pénzén (coetus) adta ki. Utóbbi posztumusz művét – mely Severus Sulpitius *Sacra Historiájának* kibővítése – magyarul is előadta a diákságnak. A magyar nyelvű oktatás a kollégiumban még jó száz évig unicumnak számított, még az egymás közti társalgás nyelve is obligát módon a latin volt. Annak ellenére, hogy a homiletikát magyarul is oktatta, alig maradt fenn tőle magyar nyelvű munka: csupán a *Medulla* első részének részletes exegézise, *Veni mecum* (Debrecen, 1662) címen a sárospataki könyvtár kézirattárában, illetve egy prédikációjának második kiadása Debreceni Ember Pál *Szent Siklus*ának mellékleteként ismert ma is.[13]

A Szilágyi Tönkő Márton által megjelentetett *Szent Historia* című művének előszava plauzibilis képet ad róla. Már a címben „Nagy" Martonfalvi Györgynek nevezte volt tanárát és kollégáját, halotti búcsúztatását fautorának, Teleki Mihálynak a kérésére készítette el. A fejedelem mindenese „assistentiájával bújdosott ki az Akadémiákba", ő támogatta később is patrocíniumával, alapítványokkal a kollégiumot. Az Apafi fejedelem mögött álló „szürke eminenciás" intézte a kuruc kor politikai lépéseinek sorát is, ő adott szállást a bujdosóknak, segítségével nyomtattak ki Kolozsvárt megannyi lelki vigaszt nyújtó könyvet: politikai és művelődésszervező, mecénási tevékenységének lenyomatát őrzi számtalan emlék a korban.[14] Szilágyi Tönkő, az erdélyi diák, Teleki Mihályt a már számára lefoglalt, állandósult bibliai párral, Abdiással azonosította.[15]

Martonfalvi életrajzából az ajánlás elkészítője hangsúlyozottan két szempontot részesített előnyben: tanári életművét és a hiteles keresztyén életet. Sem a franekeri teológiai doktorátust, sem a hazai, presbitériumról szóló disputációkat nem emelte ki, elsőként azt méltatta, hogy Ramus *Logicáját* és Amesius *Medulláját* minden művében népszerűsítette, Váradon és Debrecenben egyaránt. Martonfalvi Tóth György a logika, retorika, biblikateológia és a görög professzora volt, de munkásságából más korabeli szerzők is a fent

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

említett utóbbi művet tartották hangsúlyosnak. Amesius *Medulláját* magyarázó előadásainak kéziratos másolataiból több helyütt őriznek könyvtáraink példányokat, idézettsége felülmúl minden más könyvet a kor teológiai irodalmában.[16] A tiszta beszéd és a helyes gondolkodás Istenről a keresztyéni életre nevel – tartotta a puritán közgondolkodás Perkins, majd Amesius óta.[17] Az igaz hit és a keresztyén élet a vallásos ember életvezetésének két sarokköve.

Életében, halálában a kegyes, istenfélő ember példaképe volt Martonfalvi Tóth György: „vala egy emlékezetes és ritka példájú hattyúja Debrecen városának-is, s' abban a' Collegiumnak, sőt az egész Magyar Sionnak" (3v). A zsidó–magyar sorspárhuzam képei, a magyar Sion–magyar Izrael analógiái egyetemes történeti kontextusba emelik a kollégiumi professzor szerepét. A parentáló retorikai pozíció megteremtette azt az allegorikus képsort, amelynek révén a tanári szerepkör leírható: az ókor óta használt hattyú-allegória kilenc elemét a posztumusz mű ilyen jellege is indukálta.[18] A hattyúkép párhuzamai közé tartoznak a genius loci szerepének kijelölő meghatározásai. A „tengerek között lakik" kifejezés vonatkozása igen érdekes, minthogy folyókra szabva adta elő Szilágyi Tönkő mestere életútját: a Köröstől (Várad) a Vágon, Oderán át (Németalföld) az Albisig (Albion óceánja), sőt a Tóczóig. A „kies helyen lakik" szerkezet pedig már csak a „magyar Izrael" analógiája.

A lelkiségére utaló jegyekről (szelíd, békés, szép, okosan él, azaz békességes tűrésű) tanúskodnak a korabeli források is: a diákmozgalmak az ő tanársága idején elültek, vitatkozásra nem volt rávehető, kiengesztelte az ellentétes nézeten lévőket is.[19] Mondásait, aforizmáit tanítványai személyes életeszményként vitték magukkal a kollégiumból.[20] A halála előtt tett biblikus kijelentése is – melyet Szilágyi Tönkő Márton őrzött meg a *Szent Históriá*ban – a személyiségnek ezt az oldalát villantja fel: „Si Divinae Majestati placeret, mihi et vivere et mori paratum esset" (3v). Az ajánlólevél – stílusa, szerkezete, megcélzott praxisa alapján – rokonságba állítható a Czeglédi Istvánról, id. Köleséri Sámuel készítette *Sion vára* című kötet ajánlólevelével. A magyar előbeszédek preliminariák, nem a latin „vita" műfajához tartoznak – mint a Skaricza Máté-féle Szegedi Kis István- vagy a Bèze-féle Kálvin-életrajz, bár ez utóbbiak hatása is nyomon követhető rajtuk –, és sajnálatra méltó módon az előkészületben lévő latin nyelvű életrajz csak terv maradt.

Szellemiségét érzékeltetik az olyan kifejezések, mint békés, ereje a szárnyaiban van, vagyis a mentális képességeiben, ami az ég felé emeli. Az előbbi jelző ellenpárjának a leírás a sast jelöli meg az „Orthodoxia ellenségiként", kimondatlanul is a Habsburg címerállatra utalva: az ortodoxia itt az igazhitű keresztyén ember kifejezője. Érdemes összehasonlítani ezt a fogalmat a könyv elé írt versek ortodoxia-meghatározásaival. Míg Köleséri Sámuel a puritán példák közt helyezte el: „Sok szép tudós elmét szült ez a Saeculum [...].

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Illyenek valának: Medgyesi, Tólnai, [...] Apáczai, [...] Nagy Martonfalvi." Szenczi A. Pál *Emlékezetnek oszlopa* című verse – értékelve az Amesius gondolatainak terjesztését – pontosan az ellenkező oldalról közelítette meg: „Nagy Amesiusnak igaz professora, Orthodoxiának hatalmas Tutora." A *Tanító és Cáfoló Teológia* elé írt köszöntőversek is hasonló képet mutatnak. Kabai Bodor Gellért a munkát Szegedi Kis István *Loci*ja és Geleji Katona *Praeconium*a párjaként ortodox hagyományba illeszti be, „Három csillaga a Magyar Nemzetnek" névvel illetve azokat, miközben a KO-hoz szóló rész éppen Apáczai *Encyclopaediá*jára hivatkozik. Szilágyi Tönkő pedig a hasznosság szempontjából („Magyar köntösben öltözteté Amesiust") ítélte meg professzora szerepét.

A sematikus kép (puritán puritánt látott benne, ortodox ortodox gondolkozásút) túl egyszerű feloldása volna a Pál apostoli, tanítói attitűdről tett vallomásnak („zsidónak zsidó lettem" stb. 1Kor 9:20). A versek egyik része a tudós újító elmék sorában becsülte nagyra a tanár életművét, mások pedig a hit és az alkalmazás kérdésében. A kettő két oldala ugyanazon személyiségnek egyrészt, másrészt minthogy Köleséri is másutt ortodoxként definiálta saját pozícióját, egyértelműnek látszik, hogy a szó az igazhitűség jelzője, tehát az igaz Ecclesiához tartozó, az üdvözítő vallást igaz hívő módjára valló keresztyén ember jelölője. Ez pedig nem feltétlenül esik egybe a XIX. századi egyháztörténet eszmetörténeti megközelítésű ortodoxia-értelmezésével. Veresegyházi Tamás – a későbbi debreceni püspök, volt Martonfalvi-diák – disputációjában a két fenti értékelés összekapcsolódott: „a magyarországi hittudósok között ő a sas, a kegyesség szigorú gyakorlója, tanításával és életével egyaránt teológus".[21]

II. A „Tanítványi Catalogusok": Van még egy fogalom az allegóriák sorában, ami külön figyelmet érdemel: a hattyú tenyésző képességének említése a professzor metaforikus termékenységére, több ezer lelki és szellemi gyermekére utalt: ahogy azt Szilágyi Tönkő megfogalmazta, nem volt „sibisoli" ember. Az ajánlólevél második része az ékes bizonyíték erre: ez a kollégiumi diákság maecenatúrájához nagyon fontos adalékokat tartalmazó katalógusokat tartalmazza.[22] Valóságos tudós-nemzedéket nevelt ki a debreceni tanár: a kora újkori magyar oktatás történetében kiemelkedően magas ebben a korszakban a disszertációt megvédett, doktori fokozatot szerzett diákok száma (Diószegi Kiss István, Karcagújszállási Márton, ifj. Köleséri Sámuel, Szentpéteri István), több nagy püspök (Diószegi Kiss István, Szilágyi Tönkő Márton, Kocsi Csergő János, Veresegyházi Tamás, ifj. Rápóti Pap Mihály, Hodosi Sámuel), és egy tucat esperes került ki a fenti diáknévsorból.[23] Ez a 80 főt számláló névsor csupán azok nevét rögzítette a 20 év alatt a kollégiumban végzett több mint 800 főből, akikhez Martonfalvi „a tanítói relatióját szorossan szentül megtartotta". Így például itt nem szerepel az orvosi doktorátust szerzett

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Debreceni Király István (Halle, 1667), és a névsor más esetben is hasonlóan bővíthető a kollégiumi adattárak alapján. A személyesen támogatottak közül mintegy 40 főt ismer az irodalomtörténet-írás, és a felétől maradtak fenn munkák, ugyanakkor már 1681-ben többen (16%) fiatalon elhaltak.

Az eszmetörténeti kategóriák hagyományos értelmezése szerint nagyon változatos képet kapunk. Ortodox (Diószegi Kiss István, Kabai Bodor Gellért, Felvinczi Sándor, Gyulai Mihály, Debreceni Fóris István, Szentpéteri István), puritán (Szilágyi Tönkő Márton, Drégelypalánki János), coccejánus (Hunyadi Pál, Almási Mihály, Nagyari József, Debreceni Ember Pál) és cartesiánus (Apáti Madár Miklós) irányba tartozó diákot egyaránt találunk. A tanítási-nevelési igényesség és hiteles tanári mintakép megengedi a sokszínűséget: a jól elsajátított tananyag és a hangsúlyozott keresztyén életvezetés eredményeképp a kiváló tanulók a szabad alkotás, gondolkodás lehetőségét nyerték jutalmul. A hiteles keresztyéni magatartást évente felülvizsgálták a professzorok és eltávolították azt, aki ennek nem felelt meg; a legjobb diákok pedig külföldön tanulhattak. A külföldről hazahozott tudásról és a hagyományokhoz való hűségről nyilatkozatot kellett tenniük.[24]

Már a XVII. század elejétől a végzős diák tehetségéhez, erkölcsi magatartásához, mentalitásához és a fogadó közösség lelki igényeihez mérten osztották ki a rectoriákat.[25] A rektorok kiválasztásához hasonló körültekintéssel jelölték ki a kollégiumi publicus praeceptorokat és szeniorokat. A listán 18-18 név szerepel, akik valamikor viselték bármelyik tisztséget. A névsor nem teljes, olyan jeles személyek maradtak ki, mint Debreceni Ember Pál, Rápóti Pap Mihály vagy Apáti Madár Miklós. Láthatóan a köztanítók nevét rögzítő listának csak 1660–1675 közti része volt Szilágyi Tönkő kezénél, a maradék mintegy 30 fő ezért nem szerepel nála. A szeniorok szerepe az általános erkölcsi, magatartásbeli és tudásbeli képességeknek való megfelelés mellett azért is fontos, mert 1658 óta, külön kinevezés nélkül ők látták el a könyvtárosi tisztet is.[26] A lelkipásztori helyekről az esperes, a kollégium rektora és a zsinat intézkedett. A katalógus tanítványi köréből többen lettek debreceni lelkészek, ami azt jelzi, tudásuk és lelkiségük is akceptálható volt a debreceni gyülekezet számára.[27]

A Martonfalvi-diákok hűséggel álltak helyt a nemzeti és vallási küzdelmek idején is. Többeket beidéztek közülük a pozsonyi vésztörvényszék elé és meg is hurcolták őket gályarabként (Kocsi Csergő Bálint, Köpeczi Balázs, Tatai Sámuel). Egyikük, Kocsi Csergő Bálint később megírta szenvedéstörténetüket és hitvallásukat a *Kősziklán épült ház ostroma* címmel, amelyet elsőként Debreceni Ember Pál, Martonfalvi György veje, adott ki *Historia ecclesiae reformatae* című művében (Utrecht, 1728). A gályarab prédikátor testvére, Kocsi Csergő János debreceni tanársága idején hitvitázó iratot adott ki magyarul és latinul egyaránt (*Malleus XV. dilemmatum*. Debrecen, 1704), és ekkortájt nézte át a megjelenés alatt álló említett egyháztörténetet Ember Pál kérésére. Másokat

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

a radnóti zsinat (1673) előtt kényszerítettek tanaik visszavonására (Hunyadi András, Almási Mihály, Bölcskei Mihály), megint mások tevékeny részt vállaltak a kuruc kor politikai eseményeiben (Tolnai Szabó Mihály: *Szent had*, Nagyari József: *Tábori prédikációk*). A tanultakhoz és megtapasztaltakhoz, szellemi és lelki történésekhez a végsőkig ragaszkodó lelkület valamennyiük életútjában tetten érhető.

A családi kapcsolatok hálózata is figyelemre méltó képet mutat. Martonfalvi György lányait egykori tanítványai vették el (Debreceni Ember Pál és Bélteki János), ide járt a kassai prédikátor, Czeglédi István rokonsága (fia, Czeglédi Pál és nevelt fiának, id. Köleséri Sámuelnek a fia és veje, Hodosi Sámuel). Az elődök közül diákja volt Debrecen első püspökének, Melius Juhász Péternek az unokája (Apáti Madár Miklós), az elkövetkezendők közül Szőnyi Benjámin (Vecsei M. István) és a festő, Mányoki Ádám nagyapja (Mányoki János). A kollégiumhoz kötődő kapcsolathálónak másik jele, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején feldúlt kollégiumi könyvtár számára a régi diákok, peregrinusok közül is többen adományozták könyveiket (Veresegyházi Tamás 1716, Kecskeméti S. János 1723, Apáti Madár Miklós 1717–1724, ifj. Rápóti Pap Mihály 1726).[28] Az előkelő névsor ékes mintapéldája a tudományos és lelki tradíciók folyamatosságának.

Különleges időszak volt ez a debreceni és a nemzeti iskolakultúra történetében is. A város iskolája ekkor vált az ország iskolájává, részint a megnövekedett diáklétszám miatt (1660 előtt 20–25 fő/év; 1660 után 100 fő/év), másrészt a felekezeti küzdelmek politikai támogatottsága folytán több neves kollégium helyzete lehetetlenült el (1660 Várad, 1666 Pápa, 1672–1682 Sárospatak). A debreceni nyomdatörténet (1561–1705) is ekkor élte virágkorát: bár a Rosnyai János vezetése alatti nyomtatványok színvonala (1677–1682) a kassai, pataki, egyéb nyomdákhoz képest csak relatív fogalom. Ugyanakkor a civisváros tudományosságának nagy eredménye, hogy ebben a korban a kiadott könyveknek a 75%-a magyar nyelvű (1681–1690, 43 magyar; 15 latin). Az 1660–1705 között fennmaradt 72 db debreceni kiadású könyv 226 közül (30%), tudomásunk van további 34 debreceni editióról. A századvég egyházi jellegű kiadványainak mintegy a felét a debreceni nyomda adta ki.[29]

III. Mecenatúra: A XVII. század végének ez az időszaka tudományos és világnézeti szempontból is határ: a puritán prédikációs- és népkönyvek dömpingszerű telítettségének a szellemi zárópontja (politikai okokból nem kaptak teret a „csendes ellenreformáció" korszakában), ebből következően átalakult a prédikációs metódus, elmélkedések vették át újra a központi helyet, az eddigi szellemi irányzatok rendszerezett, letisztult formában egy munkán belül jelentkeztek (lásd Hermányi Dienes vagy Verestói György prédikációit). Érdekes volna megvizsgálni, miként alakulnak át a puritán és a középkori misztikus vagy ájtatossági művek olvasási szokásai az ún. korai (1690 előtti)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

pietista korszakban.[30] Másrészt megváltozott a peregrináció iránya: az eddigi németalföldi orientáció és angliai orientáció (1622–) helyét átvették a németországi pietista központok (Jéna 1682–, Genf 1685–, Halle 1690–, Altdorf 1692–). Az 1660–1681 közötti időszak a századvégi egyházi kultúra egyik meghatározó szakasza, a századvégi puritanizmus tiszántúli történetének egyetlen jelentős korszaka, a debreceni illustre collegium fénykora, a tudományos és irodalmi téren egyaránt kiemelkedő szintet nyújtó Martonfalvi-iskola kora (1660–1681).

A város történetében ez az intervallum megfelel idős Dobozi István korszakának (1657–1679), a tiszántúli egyházkerület esetében hasonló módon, Nógrádi-korszakról beszélhetünk (1665–1681). A ritka szerencsés egybeesés különleges vezetői lehetőségeket, összehangolt kultúrpolitikai lépéseket eredményezett. Idős Dobozi István 1657–1679 között töltötte be hétszer a főbírói tisztet és volt élete végéig a nagytanács tagja, tárgyalt a várost sarcoló török pasával (Szejdi), német zsoldosvezérrel (Strassoldo) és a bujdosókkal (Apafi támogatásával). Méltán választották meg több ízben is a legmagasabb városi tisztségre: vezetői és tárgyalóképességére igen nagy szükség volt ilyen vészterhes időkben. Mindamellett mélyen vallásos, kegyes ember volt, ennek köszönhetően igazán gazdag mecénási tevékenységet fejtett ki akkor, mikor emberi számítások szerint erre a legkevesebb lehetőség mutatkozott.

Első intézkedése a fatális évhez kötődik: 1657-ben ő szerelte le a lázadó, fegyverre kapott és elszökött diákságot. Komáromi Csipkés Györgyöt bízta meg az új törvények megszerkesztésével, melyeket a tanár a heidelbergi szabályzaton alapuló sárospataki 1621-es iskolai törvények nyomán el is készített. 1704-ig nem is kellett azt módosítani. Ekkor hasonló politikai térben tette meg a megfelelő lépéseket ifjú Komáromi Csipkés György főbíró idején a legifjabb Dobozi István (ún. Dobozi-lex), és állította fel ezenkívül a kollégium negyedik tanszékét (később Maróthi és Hatvani is itt tanított). Az iskola életfeltételeinek megteremtése legalább annyira Apafi fejedelem és Teleki Mihály, mint amennyire Dobozi főbíró nevéhez fűződik.

A fejedelmi alapítványok mellett a város vállalt jelentős részt az Oskola támogatásában. Vonatkozott ez a tanárok, a szeniorok, köztanítók fizetésére, a diákság étkezésének megszervezésére és sok más apró dologi tényezőre.[31] Vitás kérdésekben (például 1656-os diáklázadás) a tanács feljebbvalóként intézkedett, és fordított esetben a kollégium sietett a város segítségére (például a városi tűzesetek olyan félelmet okoztak 1640-ben és 1656-ban, hogy a templom helyett az utcán tartották az istentiszteletet a körzetenként kirendelt diákok).[32]

A neves debreceni főbíró nemcsak a szükséget szenvedő tanintézményt támogatta. A papválasztás, papmarasztás jogai ugyan nem őt illették, de a személyi feltételek megteremtéséből rá is hárult feladat. Az állandó kapcsolattartás egyik helye a tanács volt, melynek az iskola rektora és a város lelki-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

pásztorai is tagjai voltak. A vezetők között bizonyos idő elteltével megképződtek az informális kapcsolatrendszer hálói is: elég csak a Dobozi és a Komáromi Csipkés család közti házassági kötelékre vagy a Köleséri famíliával való baráti, testvéri kapcsolatra gondolni. A főbíró patronálta az elárvult Diószegi Kis Istvánt a debreceni kántori állás megszerzésében, és az öreg diák külföldi egyetemre juttatásában.[33] A formális szervezeti szintek nem váltak el élesen egymástól: Nagy Martonfalvi Györgynek elszegényedett fia 1714-ben segítségért fordult a debreceni tanácshoz, betevő falat híján. A város nem utasította el: 25 magyar forintot és 5 köböl búzát rendelt ki számára.[34]

A lelkipásztorok támogatása több színtéren is érvényesült Dobozi politikájában. Esett már szó a Martonfalvi-tanítványok összegyűjtéséről (váradi és kassai iskola), akiket részint tanárnak, részint lelkésznek hívtak meg Debrecenbe. A hasonló kegyességi attitűd meghatározó jellegét bizonyítja, hogy Martonfalvi egyik neves tanítványát, majd vejét, Debreceni Ember Pált a város többször hívta meg papjának. Sokadik sikertelen kísérlet után 1704-ben a legifjabb Dobozi István külön neki állította fel a negyedik lelkészi állást, az Ispotályban. Bár a nyomorúságos körülmények, az állandó létbizonytalanság hatására egyháztörténészünk egy éven belül megvált a hivatalától, az eset jól példázza, milyen nagy szerepet tulajdonítottak a korban a hasonló mentalitásnak.

Az idős Dobozi ércnél maradóbb életművének jelentős fejezete a könyvkiadás támogatása. Nem is beszélve a korabeli debreceni származású kegyességi könyvekről és tankönyvekről, Komáromi Csipkéstől Martonfalvin át idős Köleséri műveiig, melyekből több előszó tanúsítja a főbíró ösztönző szavát. Biztatásának köszönhetően fogott neki Debrecen történetének megírásához Bartha Boldizsár, felhasználva munkájához a tanács – azóta elpusztult – jegyzőkönyveit. Debrecenben jelentette meg Szőnyi Nagy István a korban egyedülálló Gusztáv Adolf-mithizációt tartalmazó *Kegyes vitéz* (Debrecen, 1675) című munkáját, és a gályarabságot megjárt Csúzi Cseh Jakab a *Lelki bölcsességre tanító oskoláját* (Debrecen, 1680). A főbíró fia, legifjabb Dobozi István folytatta apja munkáját, Debreceni Ember Pált biztatta egyháztörténetének megírására: nem rajta múlt, hogy csak jóval megkésve és külföldön jelent meg a *Historia ecclesiae reformatae*.

A Dobozi-korszakhoz hasonló módon meghatározó volt Debrecen és az egész régió életében Nógrádi Mátyás püspöksége (1665–1681). Elveszett homiletikájának kérdésével, egyéb ránk maradt latin és magyar nyelvű munkáival már foglalkozott a szakirodalom.[35] Érdekes, hogy jóval harminc felett írt egy homiletikai szakkönyvet, három exegetikai munkát latinul és egy magyar kegyességi művet, majd több mint húsz év hallgatás után adott közre egy kötetnyi angolból fordított zsoltárprédikációt. Az *Idvösség kapuja* (Debrecen, 1672) című művének beköszöntő versei közt található verses önéletrajza is (*Author loquitor* címen) inkább szociális énjét, a közösségért végzett tevé-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kenységét hangsúlyozta.[36] A „Töröknec, Tatárnac köntösét megfogtam [...] Evangeliumnac szabad folyásáért" a tractusban lévő lelkészek és árvagyülekezeteik ügyében végzett követjárásait jelenítik meg (5–6. vsz.), illetve azt a munkáját, ahogyan lelkészt szerzett a kollégiumból az elhagyott településekre (9. vsz.). A bujdosók és elüldözött lelkipásztorok mentése, elhelyezése embert próbáló feladat volt.

Máshol (7. vsz.) Nógrádi utalt arra a nélkülözésre, amely földi viszonyok közt megfizethetetlen. Mint esperesnek lett volna lehetősége másik szolgálati helyet választania, ugyanakkor a jó ügy melletti elkötelezettség és a személyes büszkeség is lehet oka a fenti elszólásnak. Természetesen az örök dicsőség kárpótol minden földi nyomorúságért, másrészt a közösség, a város hírneve: „Debrecennec hire megmarad örökké" (9. vsz.). A klasszikusnak mondható (biblikus és humanista eredetű) lezárás azért érdemel több kifejtést, mert a klerikusoktól szokatlan ezeknek a céloknak az érvrendszerbe építése. A kivívott és megérdemeltnek vélt dicsőségvárás, a tisztelet megadása már a kortársaknak is szemet szúrt. A Nógrádi halálát követő debreceni partiális zsinaton ugyanis a lelkészek éppen a néhai püspök túlburjánzó centralizáló tevékenysége ellen emelték fel szavukat.[37]

A nagybajomi lelkész, majd debreceni esperes, végül püspök fáradozásairól érdemesebb inkább a puritanizmusára irányítani a figyelmünket. Nógrádi Mátyás kiváló honi és külföldi puritán nevelőknél tanult, hazajövve hatalmi helyzetben sarkos módon képviselte értékrendszerét, elannyira, hogy a puritán presbiteri elvet is elvetette. Az 1665-ben nagy nehezen megválasztott generalis inspector/superintendens Nógrádi haláláig megtartotta esperesi tisztét (kenyérkérdés volt), sőt magát több helyütt „episcopus reformatus"-nak nevezte. Az 1680-as törvények pedig még arról is intézkedtek, hogy „senki magától semmi ritusban ne innováljon", mindent ki ne nyomtathasson.[38] A Nógrádi működése alatt honosodott meg a tiszántúli egyházkerületben a könyvek kötelező cenzúrázása, ami jóllehet Geleji Katona idejében került hangsúlyozottan napirendre, a puritán debreceni szuperintendens is szükségesnek ítélte szakszerűen megtartani. Elannyira, hogy még a legnevesebb szerzők, Komáromi Csipkés, idős Köleséri és Martonfalvi művei is az ő szignójával jelentek meg.

A Debrecen hírét-nevét emelő tettei azonban párhuzamba állítják kortársai politikusi életútjával és mentalitásával. Apafi fejedelemtől kijárta a cameraticum beneficiumot a kollégiumnak, és a coetusnak való adakozásra kötelezte az egyházmegye gyülekezeteit (1681-es közzsinat). Az ő idejében szaporodtak meg a debreceni polgárok által a kollégiumnak tett alapítványok.[39] Számtalan olyan zsinati rendelkezés látott napvilágot, amely az erkölcsi normákat kívánta szabályozni. A szatmárnémeti zsinat (1646) még a klasszikus ortodox igehirdetés és gyülekezeti élet mellett tette le voksát, a debreceni századvégi puritán irodalom pedig élesen elhatárolva magát a „szines kereszt-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ténységtől, babonáskodástól", közösségi szintről individuális szintre emelte az életnormák felállítását. Martonfalvi *Keresztyéni inneplés* (Debrecen, 1663) és Kabai Bodor Gellért *Traditionum humanarum flagellatio* (Debrecen, 1677) című munkái és az 1680–1681-es négy zsinat szigorú törvényei (részegeskedés, fajtalan tánc, káromkodás ellen) mind egy sorba illeszthetők be.

Hasonlóan keveset foglalkozott eddig a szakirodalom a kor másik nagy mecénásával, Debreceni Kalocsa Jánossal. Az egykori debreceni esperes életútja is tanulságos: 8 évet töltött peregrinatióban (1650–1658), Szilágyi Tönkő Márton perét ő vezette le Diószegi Kis Istvánnal együtt úgy, hogy eltörölték a vádakat. Saját munkái közül több szempontból is értékes az Énekek énekére írt exegézisének olaszból fordított és magyarázatokkal ellátott kiadása (Debrecen, 1693). Az ószövetségi könyv jellegzetes metaforikus értelmezési lehetőségeket rejt magában, és minden kornak megvan a maga Énekek éneke-olvasata, Szent Bernáttól Coccejuson át Ravasz Lászlóig. A XVII. századból ismerünk prédikációsorozatot, mely a debreceni Nagytemplomban hangzott el, és ezt a textust vette fel. 1681 pünkösdjén a város három lelkipásztora (Felvinczi Sándor, Kabai Bodor Gellért és idős Köleséri Sámuel) prédikálta végig a könyvet kegyes coccejánus exegetikai eljárással, a korabeli kollégiumi diák, Debreceni Ember Pál naplójának bizonysága szerint.[40] Debreceni Kalocsa ebben az évben „nagy nyavalyájában beszorult" Debrecenbe, tehát éppen hallhatta is a beszédeket, mégis munkájának alapjául a genfi református teológus Giovanni Diodati (Deodatus) művét vette.[41] A kötet előszavának a nyelvtanulásra és a fordítás kérdéseire vonatkozó értékes megjegyzéseire már felfigyelt a szakirodalom.[42]

A századvégi lelkipásztor életművének becsét az általa kiadott kegyességi könyvek jelentik. Hét saját zsoltárprédikációját kollekta kötetben, Pápai Páriz Imre *Keskeny út*jának második editiójával együtt adta ki: utóbbi mű tíznél több kiadást ért meg a XIX. század végéig, népkönyvként korszakunkig igen kedvelt olvasmány volt.[43] Ebben a formában még a szerkesztő életében kétszer napvilágot látott a kötet (Sárospatak, 1662; Lőcse, 1689). Élete vége felé, 1702-ben Szikszai P. Sámuel imádságoskönyvének, a *Menyország útj*ának kiadását is támogatta. 1668-ban Szebenben jelentetett meg Debreceni Kalocsa a református apokaliptika szempontjából kulcsfontosságú könyvet: Szathmári Ötvös István *Titkok jelenése* című művét Melius *Apokalipszis-magyarázat*ának centenáriumán adta közre. Könyveit mindvégig helyi polgárok kérésére és támogatásával nyomtatta ki, bár az utóbbi esetben nem volt képes azonnal a hátteret biztosítani: a könyv már tíz évvel korábban készen állt a nyomtatásra.

Nem lehet véletlen, hogy a XVII. század protestáns kultúrájának egyik legmeghatározóbb könyvét, Bayly *Praxis pietatis*át (Kolozsvár, 1677) szintén kiadta az egykori debreceni esperes. A Medgyesi Pál által magyarra fordított *Praxis*nak ez volt a hatodik editiója.[44] Sajószentpéteri István, aki ebben az időben járt a kollégiumba, és később könyveinek kiadását szintén a debreceni

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

esperes támogatta (1697–1699), mégis a megelőző, váradi kiadást használta: valószínűleg családi örökségként ráhagyományozódott kötetről van szó.[45] A megjobbított kiadásra nagy igény mutatkozhatott, hiszen Bayly művének fordítását a következő évben újra megjelentették (Lőcse, 1678). Az életmű hasznosságát ékesen jelzik az elmondottak: nemcsak új művek, kegyességi teológiai könyvek nyomdába bocsátását, hanem „régi klasszikusok" újbóli, emendált megjelentetését segítette elő Debreceni Kalocsa János.

Kiemelkedő jelentősége van a kor protestáns kultúrájában a mecenatúrát vállaló egyházi vezetőknek, akik mondhatni a „tűr–tilt–támogat" hármas kontextusában érvényesítették vezetői szerepüket. Az adott történelmi események keretében válik érzékelhetővé Debrecen szerepe. Lelki vezetői révén képes volt a XVII. század legmostohább körülményei között is létrehozni a város történetében egyedülálló szellemi teljesítményeket. A szellemi-lelki Magisterek a zavaros idők ellenére – vagy inkább amiatt – hozták létre a debreceni kultúra (a korábbiakhoz képest) legrendszerezettebb műveltségét, amelynek hátterében az a szellemi-lelki függetlenség állt, amely még a legzordabb külső körülmények esetén sem ismert a maga számára más hatalmat, mint a tiszta Igét, a teljes szentírást.

IV. Debreceniség: A vizsgált korszak könyvei közé bevontam minden, a korszakba tartozó művet, a legszélesebb műfaji határokat megvonva (a professzorok retorikai-homiletikai és történeti munkáin kívül a teológiai munkákat és népkönyveket, disputációkat és halotti köteteket), és nemcsak a Debrecenben nyomtatott műveket (például idős Köleséri Sámuel, Szőnyi Nagy István, Tolnai Szabó Mihály esetében): egyedüli kritériumként megjelölve a debreceniséget, minthogy a Martonfalvi-tanítványi kört kísérem figyelemmel.

A kutatás szempontjából előnyös módon nagy számban maradtak fenn nyomtatásban a XVII. század végéről a debreceni diákok által megtartott disputációk és a halotti prédikációk. A prelimináriák adataiból kirajzolódó kapcsolatrendszer és a nevesebb lelkipásztorok temetése alkalmából készített halotti kötetek életrajzai körvonalazzák az illustre collegium hatáskörét, ennek mentalitásába adnak betekintést.[46] A XVII. századi protestáns retorikaírók műveit korábban már különböző nézőpontokból többen is vizsgálat tárgyává tették (lásd Kecskeméti Gábor, Bartók István, Imre Mihály műveit). Amennyiben a prédikátoroknak a gyakorlati közösségformáló tevékenységét kíséreljük meg végigkísérni, az mind egyház-, iskola- és várostörténeti, mind teológiai, irodalmi és néprajzi feldolgozást igényel.

Az ún. ortodox diákok vagy rögtön a professzoruk halálát követő években publikálták műveiket, vagy a kilencvenes években. Az előbbi korszakban megjelentetett műveket tematikailag az 1680–1681-es törvények szelleme és az ostorozó, feddő hangnem határozták meg, műfajilag a prédikáció és a halotti beszédek kategóriájában (Kabai B. Gellért 1678/1682, Gyulai T. Mihály

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

1681, 1683; Szenczi A. Pál 1682, Pathai B. János 1683, Somosi Petkó János 1683, Nánási Vas Gábor? [= elveszett], Szentpéteri István 1697, 1698, 1699). Az utóbbiakat ugyanabban a műfajban, de már az exegézis és a dogmatikai eligazítás narratiójával (Diószegi Kis István 1682, Debreceni Fóris István 1683, 1684; Felvinczi Sándor 1684, Szilágyi Tönkő Márton 1690, Szatmárnémeti Sámuel 1695/1701, 1696, 1700/1701; ifj. Rápóti Pap Mihály 1696). Mentalitástörténetileg megtalálják helyüket a korabeli Debrecen világában, hiszen a peregrinatio decennalis és az állandó katonai zaklatások, a lelki és a fizikai prés egyaránt az értékőrzésre helyezte a hangsúlyt, a helyes tan és igaz élet eszményére, még ha kategorikus módon is.

Az erkölcsök megregulázását és a tantisztaság követelményét még a lelkészi és az oskolai rétegre is ki kellett terjeszteni. A katonák dúlásai, rablásai, az állandó létbizonytalanság idején meglazult a szociális védőháló és az erkölcsi normák ereje. Elkóborolt vagy elrabolt asszonyok jogi státusának a kérdése jelzi a megrendült házassági szokásokat, még a tanítványok közt is volt, aki többször vált (Újlaskói Lőrinc), más lelkész pedig kölcsönpénzt nem adott meg, majd eltűnt a számonkérés elől (Kabai Márton). Sokáig a teljesen elnéptelenedett északkeleti egyházmegyékben (Ugocsa, Nagybánya, Szatmár, Bereg, Máramaros) a rektorok vagy egyáltalán a lelkileg érintett emberek néhol felszentelés nélkül is rákényszerültek a papi feladatok elvégzésére.[47] A volumenében legtöbb munka nem véletlenül az ún. ortodox írók tollából származik.

Az ún. puritán irodalom is új lendületet kapott a századvégen. Az iskolaépítés, az oktatási folyamat feltételeinek megteremtése, az első tíz év kemény munkája után (1659–1669) a peregrinatio decennalis üldözései felerősítették a puritán kegyességi irodalmat (1673–1685), s a mártírium központi kérdéssé vált (1675–1681). Kocsi Csergő Bálintnak 1675-ben a gályáról Debrecenbe eljuttatott levele, Szőnyi Nagy István és Tolnai Mihály hitvédő vitézi életre, szent és kegyes vitézségre serkentő prédikációi, Nagyari József tábori prédikációi a jelzőoszlopai a református politikai-vallási közhangulatnak.[48] A kor jellegzetes műfaja az imádság és a zsoltárprédikáció: a Martonfalvi-diákok közül is többen alkottak ezekben a műfajokban (Filepszállási Gergely, Debreceni Kalocsa János, Debreceni Ember Pál).[49]

A megnövekedett számú egyházi beszéd ebben a korban már nehezen sorolható be egy fogalom alá. Maguk a szerzők is más-más névvel jelölték beszédeiket, melyek elválnak egymástól terjedelemben és műfaji szempontból is (prédikáció, elmélkedés, oktatás, magyarázat, fordítás, loci communes). A prédikáció mint általános formai követelmény megmaradt (Debreceni Fóris István 1683), azonban az olyan segédmegjelölések, mint „magyarázat" vagy „oktatás" is félreérthetők (idős Köleséri Sámuel 1677). A fordítás sem jelent csupán szöveghű fordítást, inkább tolmácsolást, magyarázatokkal bővítést (Debreceni Kalocsa János 1693). Az 1681 utáni prédikációstermés az

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

1630–40-es évek elmélkedés-irodalmának lett megváltozott formában a reneszánsza (Csúzi Cseh Jakab 1682, Drégelypalánki János 1692; Szikszai P. Sámuel 1700), ám a német eredetű fordítások mellett az angolszász művek jelentősége nőtt meg. Az elmélkedés és a prédikáció viszonyát ezek alapján tisztázni szükséges.

Jellegzetes századvégi tematikus beszédcsoportok is keletkeztek: pestis, égi jelenségek, apokalipszis egyaránt témát szolgáltattak, bár kevés debreceni diák számára (Felvinczi Sándor, Vecsei M. István).[50] A puritánok gyakorlat-központú témáiból foglalkoztak néhányan például a válásokkal (Szilágyi Tönkő Márton 1690, Drégelypalánki János 1692), a merészebb, nyílt coccejánus vagy cartesiánus exegézisre hajlók a világi-vallási határkérdéseket vizsgálták (ifj. Köleséri Sámuel disszertációi, Nánási Vas Gábor 1675, Apáti M. Miklós 1688, Vecsei M. István 1690, Debreceni Ember Pál 1702). A századvégi szakirodalom által oly markánsan jellemzett hazai zsinatok puritán- (1646) és coccejánus-ellenességét (1673) mindenesetre jól szemlélteti két „meghurcolt" Martonfalvi-diák esete.

1677-ben Jan van der Waeyen kiadta hollandul Coccejus *Summa Doctriná*ját, illetve Frans Burmann is saját coccejánus fő művét, ekkor sikerült megegyezni Amszterdamban a két pártnak az egyetemi tanszékek beosztásában. Mire létrejött a béke, éppen a harcos coccejánusok nem hagyták nyugodni a fegyvereket. Ebbe a szellemi konfliktusba keveredett bele két magyar diák, csak éppen egymás ellen. Nánási Vas Gábor *Arca Noe* (Utrecht, 1678) című voetiánus művére a coccejánus Almási Mihály adta meg a feleletet antiapologiájában (Leyden, 1678). Itthon ennek a késhegyig menő vitának nem sok nyoma maradt: a kezdeményező felet mindenesetre egy meg nem nevezett ügyben a zsinat pénzbírságra ítélte, elképzelhető, hogy honi magaviselete volt kifogásolható.

A másik nevezetes egyén Hunyadi András, a radnóti zsinat egyik elítéltje, akit már a következő zsinaton megintettek (1675 júniusa, Csatár), mert a keresztség kiszolgáltatásában nem alkalmazkodott az előírásokhoz. Az 1680-as zsinatok során többször tárgyalták a kollégiumi tanuló ifjúság felterjesztését a rektori javadalom elmaradása ügyében. A viszályt okozó Püspöki nevű mezőváros rektori állásának lelkipásztora Hunyadi András volt, aki nemsokára az egyik helyi nemessel is vitába keveredett. Bár esperesnek is megválasztatott, majd aztán esperesi és lelkipásztori tisztségétől is megfosztották, végül az 1694. novemberi matolcsi zsinat vénségére tekintettel meghagyta, ha megválasztja őt bármely gyülekezet, végezhesse a lelkipásztori teendőket.[51]

Láthatóan nem elsősorban a nézetei miatt lett mellőzött, hanem – mint az Tolnai Dáli János esetében is nyilvánvaló – emberi magatartása, viselkedése távolította el őt másoktól. Sajószentpéteri István élete példázza azt, hogy ez a fajta attitűd egyáltalán nem kötődött a puritán etiketthez. A hagyományos kategóriák szerinti ún. ortodox prédikátor Martonfalvi-tanítvány volt, és

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

apró hajdúvárosokban szolgált majd ötven évig. Beszédmódjában alkalmazkodott a hallgatóság nyelvi kultúrájához, néhol a közönségességig; büdszentmihályi hivatalából feltehetőleg összeférhetetlensége miatt mentette fel a közzsinat (1709). Ellenpélda az ún. coccejánusként jellemzett Debreceni Ember Pál: a losonci gyülekezet tagjai „inter fletus et lamenta auditorum" kísérték a mezőváros határáig, mikor szatmári lelkipásztorságára indult. Ráday Pál latin verssel búcsúztatta, ő pedig köteteinek példányával kedveskedett ifjú barátjának. Beszédét egy ízben II. Rákóczi Ferenc is végighallgatta, és az könnyekig meghatotta.[52]

Nagyjából húsz szerzőtől maradtak fenn munkák, a legszélesebb spektrumon mind retorika, mind hangnem tekintetében. Előzőleg már láttuk, hogy a hagyományos eszmetörténeti besorolás alapján az ortodox irányba tartozók létszáma a meghatározó. A kép azonban nem ennyire sematikus, minthogy az ortodox fogalom sem. A korban alapvetően a hithűségnek a szinonimája, a rítusban újítókkal szemben. Megfontolandó a saját, immanens értékrendszerében elfoglalt helye szerint megközelíteni a terminust. Amikor a XVII. század végén a kölcsei zsinat alkalmával (1688 novemberében) Körmendi Péter püspök alávetette magát az esperesek vizsgálatának, három szempont szerint értékelték. Tudományára nézve ortodoxusnak, egyházkormányzatára nézve hűségesnek, életére nézve szentnek és kegyesnek ítéltetett.[53] A tudományos, szépirodalmi és hitéleti szövegekből az első nézőpontra is találhatunk választ, az egyháztörténeti és egyéb történelmi feljegyzésekből a második pontról viszonylagos képet alkothatunk, azonban a harmadik alig látszik megválaszolhatónak. A három nézőpont együttes érvényesítése, több szempont és módszertani megközelítés komplementer alkalmazása árnyalhatja az eddigi sematikus eszmetörténeti torzulásokat. Ezzel a tudományelméleti nehézséggel együtt kíséreltük meg felvázolni a Martonfalvi-tanítványok lelki körképét.

A Goeters-féle református pietizmus kategória azért nyújt kiváló értelmezői nézőpontot, mert Martonfalvi professzor egyéniségének, vezetői stílusának, ha tetszik managementjének lényegére világít rá. Az egymással szemmel láthatólag szöges ellentétben állók is megférték a kollégium falai közt, miközben minden évben szabályosan végigellenőrizték a hallgatóság tanulmányi előrehaladását, erkölcsi és magatartási kultúráját. Ahol az óprotestáns hitű és a merészen újító lelkületű is kapott adandó alkalommal támogatást, hogy külföldi akadémiákon vértezze fel tudását, az az iskola maximálisan teljesítette nevelői feladatát: a jól megerősített tudáson alapuló szabad gondolkodásra helyezte a hangsúlyt. A „Lélekben és igazságban" elvén, a bibliai közösségépítés talaján álló „alkalmazott kegyesség" a református pietizmus lényege.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

1 ProtSz 1897, 491.; PEIL 1888, 823. sq.

2 TÓTH Sámuel, *Adalékok a tiszántúli ev. reformált egyházkerület történetéhez*, Debrecen, 1894, 50.

3 ZOVÁNYI Jenő, *A Tiszántúli Református Egyházkerület története*, Debrecen, 1939, 41.

4 Wilhelm GOETERS, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur labadistischen Krisis 1670*, Leipzig, 1911; Karl REUTER, *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*. Neukirchen, 1940; Ernst BIZER, *Die reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus*, ZThK 1958, 306–372.; CZEGLÉDY Sándor, *A teológia tanítása a Kollégiumban = A Debreceni Református Kollégium története*, főszerk. KOCSIS Elemér, Debrecen, 1988, 545–549.; Kaspar von GREYERZ, *Religion und Kultur. Europa 1500–1800*, Göttingen, 2000, 127. sq.

5 A Debreceni ev. ref. Főgymnasium Értesítője 1894, 23–25.; TT, 1896, 50.

6 ZOLTAI Lajos, *Martonfalvi Tóth György címerlevele 1666-ból*, Turul, 1903, 135–137.

7 ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története, 1538(?)–1938*, Debrecen, 1937, 69., 76.

8 *Lamentum metricum*, Debrecen, 1681, Ism. MKsz, 1918, 84.

9 KABAI BODOR Gellért, *A jó előljáróknak a nép közzül való kiesésének káros voltáról való edgyügyü Elmélkedés* (HB. Id. Dobozi István), Debrecen, 1679. – a sír felett mondott beszéde, a debreceni Nagy-Temetőben; HODOSI Sámuel, *őrálló toronyba helyheztetett vigyázó, mellyben minémű lelki ismérettel kelljen tisztiben forgolódni az Istentől előállított Egyházszolgáknak, lerajzoltatic*, Debrecen, 1680. – id. Köleséri Sámuel vejének veszprémi beiktatási beszéde; MOKOS Gyula, *Kocsi Csergő Bálintnak a pápai iskola rektorának beszéde az 1681. szeptember 13.* közvizsgálaton, Dunántúli Protestáns Lap 1893, 6., 27. – a volt gályarab prédikátor pápai beiktatási beszéde, melynek témája: hogy „az nagy emberek estiben nem kell megütközni".

10 KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Igaz Hit*, Szeben, 1666, 741.

11 BALOGH István, *Debreceniség*. Studlitt 1969, 11.

12 BARÁTH Béla Levente, *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*, Debrecen, 2000, 5–7. A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai 2.

13 TiREK Kt. 64.; RMK I, 1556.

14 TRÓCSÁNYI Zsolt, *Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig*, Bp., 1972.

15 SZATMÁRNÉMETI Mihály, *Dominica*. Kolozsvár, 1675. (b)2r.

16 A prédikációk tekintetében eddig statisztikailag fel nem mért hatástörténetről van szó. Csak a debreceni kollégiumi könyvtár kézirattárában: TtREK R 168, R 3803.

17 KOLTAY Klára, *Angol puritánus könyvek kétszáz éve Magyarországon*, Debrecen, 1989.

18 A bibliai állat Krisztus-metafora, szerepeltetése a prédikációkban elég gyakori. Lásd LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái. Metaforák a régi magyar prédikációkban*, Pécs, 1994. 117.; APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia*, sajtó alá rend. BÁN Imre, Bp., 1959, VII/XL, 4.

19 ZSIGMOND F., *i. m.*, 70.

20 DEBRECENI Ember Pál, *Wade mecum*, Debrecen, 1679–81, 53. DtREK, O 153.

21 ZSIGMOND F., *i. m.*, 71.

22 Kiadta BARÁTH B., l. *i. m.*, 49–51.

23 ZOVÁNYI J., *i. m.*, 180–186.

24 RÁCZ István, *Debreceni diákok. Forrásgyűjtemény*, Debrecen, 1997, 334. Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani VI.

25 BÉKEFI Remig, *A debreceni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei*, Bp., 1899, 22.

26 A Debreceni ev. ref. Főgymnasium Értesítője, 1894–95, 339–341.

27 1– Rápóti Pap Mihály (1691–1726); 2– Pathai K. István (1695–1711), Veresegyházi Tamás (1711–26); 3– Felvinczi Sándor (1678–86), Veresegyházi Tamás (1686–1709), Czeglédi Pál (1710–12); 4– Kabai Bodor Gellért (1674–81); 5– Debreceni Ember Pál (1704–1705), Apáti Madár Miklós (1721–24).

28 *Partiumi könyvesházak 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, sajtó alá rend. FEKETE Csaba–MONOK István–KULCSÁR György–VARGA András, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1988, 301–304., 307., 321–324. Adattár a XVI–XVII.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.

29 Csak adataink vannak a következő szerzők elveszett műveiről: Komáromi Csipkés György 4; Debreceni Pellionis János, Debreceni Kalocsa János, Kabai Bodor Gellért, Érsekújvári Kara Orbán 2-2 művéről. Lásd BENDA Kálmán–IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., 1961, 332–339.

30 Az alábbiakban következő listákon szereplő művek beazonosításához lásd ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., 1977.[3] (PEtL) Külön jelöltem (kurziválással) a Debrecenben megjelent, debreceni lelkipásztor vagy tanár által kiadott vagy Martonfalvi-tanítvány munkákat. *Debreceni Pellionis János*, Debrecen, 1663; *id. Köleséri Sámuel*, Debrecen, 1666, 1677; *Drégelypalánki János*, Debrecen, 1667/1682, 1692; *Csúzi Cseh Jakab*, Debrecen, 1668, 1680, 1682; Nánási Lovász István, Kolozsvár, 1670; Nánási Vas Gábor, Kolozsvár, 1675; Perneszi Osztopányi Zsigmond, Kolozsvár, 1676, 1678; *Szőnyi Nagy István*, Debrecen, 1681; *Debreceni Kalocsa János*, Debrecen, 1693; *Huszti Szabó István*, Debrecen, 1698; *Debreceni Ember Pál*, Debrecen, 1700.

31 RÁCZ István, *Protestáns patronátus. Debrecen város kegyurasága*, Debrecen, 1997, 90.

32 BARTHA Boldizsár, *Rövid krónika* [...] *Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokrúl*, Debrecen, 1666. Bev. ell., sajtó alá rend. OZSVÁTHNÉ KRANKOVICS Ilona, Debrecen, 1984, 16., 19. HBmL forráskiadványai 2.

33 TÓTH Ferenc, *Túl a tiszai* [...] *Püspökök élete*, Győr, 1812.

34 DPL 1905, 609.

35 BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk". Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., 1998, 211–219.

36 RMKT XVII/10, 76. sq.

37 ZOVÁNYI J., *i. m.*, 41.

38 TÓTH S., *i. m.*, 53.

39 A debreceni kollégium rektoriáiról való gondoskodásra, a kollégium számára való adománygyűjtésről: TÓTH S., *i. m.*, 53–71.; A templom és az iskola (tanárok) javára tett testamentumról: RÁCZ István, *Debreceni végrendeletek 1595–1847*, Debrecen, 1983, 20. A HBmL forráskiadványai 8; Halotti beszédekben és prédikációs előszókban is találkozunk a személyes támogatásra való utalással: id. Köleséri Sámuelt Szabó Pál (RMK I, 1279, 1281, 1283), ifj. Rápóti Pap Mihályt Jenei Mihály (RMK I, 1451) debreceni polgár segítette.

40 *Wade mecum*, 72–112., 131–154.

41 PEtL, 138.

42 BARTÓK I., *i. m.*, 286., 294.

43 SZIGETI Jenő, *Protestáns népi olvasmányok a 19. században az Alföldön*, Ethn, 1973/3, 332–341.

44 BODONHELYI József, *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen, 1942, 61.

45 „Lásd a' Prax. piet. ötödik akadályát a' Kegyességnek. p. 231. 232. 233. edit. Varad." = SZENTPÉTERI István, *Ördög szára bordája*, Kézirat, 1712–3. In: TtREK, R 618, 77v.

46 Sajnos pont a Martonfalvi-kötet hiányzik (MKsz 1918:84). A többi nagyrészt fennmaradt: *Temetési pompa* (Bocskai Újlaki F. felett, 1674); *Sympathia memoriae* (ifj. Köleséri Mihály, 1679); *Parentatio lugubris* (Nógrádi Mátyás, 1681); *Brabeum vitae* (id. Köleséri Sámuel, 1683); *Hedera poetica* (Felvinczi Sándor, 1686); *Epicedium* (Szenczi A. Pál, 1691); *Honor posthumus* (Szilágyi Tönkő Márton, 1700.).

47 TÓTH S., *i. m.*, 50–53.

48 SpFüz 1863:757; Szőnyi N. István 1675, Tolnai Sz. Mihály 1676, Nagyari József 1683 (kéziratos).

49 Jelölés a 29. jelzetben alkalmazott módon. Itt a textusként választott zsoltárt is jelöltem. – Ima (*Köleséri* Sp. 1666; Szántai Mihály Kolozsvár, 1676; *Szőnyi Nagy István* Debrecen, 1681; *Szatmárnémeti Mihály* Debrecen, 1685/1703; Kézdivásárhelyi Matkó István Debrecen, 1691; *Filepszállási Gergely* Kassa, 1694; Szatmári Pap János Kolozsvár, 1707); – Psalmusok (Debreceni *Kalocsa János* Sp/Lőcse, 1662–7 db; *Nógrádi Mátyás* Kolozsvár, 1672–51. Ps.; *Szatmárnémeti Mihály* Kolozsvár/Lőcse, 1679–teljes; Tófeus Mihály Kolozsvár, 1683–teljes; Bándi P. Sámuel Franeker, 1690–68. Ps.; *Debreceni Ember Pál* Debrecen, 1698–29. Ps.; Pápai Páriz Ferenc Kolozsvár, 1710–teljes).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

50 Jelölés az előzőhöz hasonlóan. – Pestis (Szepsi W. András Sp-1662; *Debreceni Kozma András* disp-1662; *Komáromi Csipkés* 1664; *Felvinczi Sándor* 1679; Pápai Páriz Ferenc Kolozsvár, 1690); égi jelenségek (*Komáromi Csipkés* 1665; Kisztei Péter Kassa, 1683; *Huszti Szabó István* 1705); Apokalipszis (Szatmári Ötvös I. Szeben, 1668; *Komáromi Csipkés* Kolozsvár, 1673; *Vecsei M. István* Franeker, 1690).

51 TÓTH S., *i. m.*, 48., 53., 55., 70.

52 MAKKAI László, *Ráday Pál és a magyar művelődés = Ráday Pál Emlékkönyv. Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, Bp., 1980, 118.; KATHONA Géza, *Debreceni Ember Pál 1661–1710*, ThSz, 1961, 220.

53 TÓTH S., *i. m.*, 66.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Dobos István

A szöveg történetisége – a történelem textualitása
Az újhistorizmus*

I. Bevezetés
Miért az újhistorizmus?

Az újhistorizmus a kultúra termékeinek analízise és valami „más" közötti közvetítésre vállalkozik olyan szakkifejezések segítségével, mint a kölcsönös áramlás, csere, vagy az alkudozás (circulation, exchange, negotiation). Tanulmányom sugalmazása szerint a jelenkori magyar irodalomkutatás számára az egyik fontos, érdeklődésre számot tartó kérdés az lehet, hogy az említett „más" hogyan definiálható, mit értenek az újhistoristák a történelem eszméjén. Különösen tanulságosak lehetnek ebből a szempontból az újhistorizmust kísérő viták. Ez a problémaelemző tanulmány feladatának tekinti a diszkuszsziók részleges bemutatását, mivel valamennyi fejezete megjelenít ellentétes vitapozíciókat. Újhistorista szövegek részletes elemzésével kívánja reprezentálni az angolszász irodalomtudományban meghatározónak számító diszkurzus meglehetősen összetett elméleti pozícióit. Miért látszik problematikusnak a dekonstrukció távlatából az újhistorizmus posztmarxista szemléleti jellege? Hogyan jelölhetők ki a mimézisz határai a történelmi megértésben? Vajon milyen szövegelméleti alapokon nyugszik az újhistorizmus? Hogyan olvas nőként az új történetiség képviselője? Miként változhat át az újhistorizmusban a jelen és a múlt közötti közvetítés gondolata a személyes elfogultság (self-concerns) apológiájává? Efféle kérdések kapnak nagy teret a továbbiakban.

A New Historicism új értelmet ad a történész korlátozottságának, amikor búcsút vesz az objektivitás, a teljesség, a hiteles rekonstrukció értékeitől. Ezeket a vágyakat a személyes elfogultság nyílt vállalása váltja fel az értelmezésben. A történelem tanulmányozásából nyerhető tapasztalat hermeneutikai felfogása – közelebbről az a belátás, hogy itt a megértő maga is hozzátartozik ahhoz, amit meg akar érteni – tiltás alá van helyezve az újhistorizmusban. Csakis reménykedhetem abban, hogy az újhistorizmus történeti narratívájának teljesebb hazai recepciója ösztönzést adhat a hazai interkanonikus

* Első rész. A második részt a következő számban közöljük.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

diszkurzus kibontakozásához. Nemcsak az irodalmi hermeneutika és az újhistorizmus oly kívánatos szakmai párbeszédéhez járulhat hozzá, de segítheti az elméleti tájékozódásban a hazai filológiai historizmust is, hisz az új történetiség különösen az angol irodalom reneszánsz korszakában vállalkozik a művek társadalmi beágyazottságának tudományközi megközelítésére.

Nem utolsósorban az újhistorizmus – mint kontextualista típusú szöveginterpretáció – megfontolásra érdemes szempontokat kínálhat a hazai kritikai vitákhoz, jelesül az allegorétikus, referenciális olvasást illető emlételi kérdések kidolgozásához.

II. Újhistorikus önmeghatározások
Elvi elzárkózás a módszertani program kijelölése elől

H. Aram Veeser az újhistorizmus képviselőinek jellegzetesebb szövegeit reprezentáló antológia összeállítására 1989-ben tett először kísérletet. Valódi nehézséget jelentett számára a szerzők csoportosítása, mivel előzetesen nem tudta világosan körülhatárolni az újhistoristaként számon tartott, mégis messzemenően egyéni törekvéseket. A szerkesztő – visszaemlékezvén erre a vakmerő vállalkozására – még 1994-es második antológiájának a bevezetőjében is arról beszél, milyen „őrült vágy motiválhatja azt az eleve kudarcra ítélt erőfeszítést, amely az újhistorizmus legjobb szövegeit egybe akarja gyűjteni".[1] Az első könyv megjelenése után az antológiába felvett szövegek szerzői közül négyen tiltakoztak a mégoly laza együttesbe való besorolásuk ellen, s önmeghatározásuk során ragaszkodtak különállásuk hangsúlyozásához. Joel Fineman – aki egyike volt ennek a négy szerzőnek – az újhistorikusok gondolkodásának egyetlen közös vonását a módszertani programok kijelölése előli elvi elzárkózásban vélte megjelölhetőnek.[2] Louis Montrose „kritikai gyakorlatukat illetően teljesen heterogén csoportnak" gondolja az újhistorikusokat.[3] Ehhez a véleményhez kapcsolódnak az „irányzat" meghatározó elméletalkotói. Hogy példát is mondjak, Catherine Gallagher, aki szerint a „jelenség maga a meghatározatlanság" („no doctrine at all").[4] Idesorolható Stephen Greenblatt, aki az újhistorizmus megkülönböztető jegyének éppen azt tekinti, hogy nincs közösnek mondható kritikai elvrendszere és programja. Példaként említhető Alan Liu nevezetes formulája, mely szerint egyetlen közös vonás tartja össze az újhistoristákat: az a széles körben elfogadott vélemény, hogy semmiféle összetartó kapocs nem létezik munkáik között. Ebbe a sorba illeszkedik Simon During nemrégiben megfogalmazott állítása: „egymástól elképesztően különböző könyvekre és folyóiratcikkekre aggatták az újhistorizmus címkéjét."[5] H. A. Veeser, találkozva *az önazonosságtudat*nak ezzel az *együttes válságá*val, kénytelen volt megállapítani, hogy „az újhistorizmus megfelelő jeltárgy nélküli nyelvi jelölő".[6]

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

H. A. Veeser két reprezentatív újhistorista antológiát szerkesztett, több konferenciát szervezett, így az újhistorizmus első számú szakértőjének, közvetítőjének számít. Minden megszorítást figyelembe véve négy pontban foglalta össze a rendkívül heterogén elméleteket felvonultató irányzat egységesítő alapelveit: „Az újhistorizmus tényleg feltételezi, hogy 1. minden megnyilvánulás beágyazódik az anyagi tevékenységek rendszerébe, 2. mindenfajta leleplezés, kritika, szembenállás ki van téve annak, hogy az általa elítélt eszközöket alkalmazza, és azt kockáztatja, hogy az általa pellengérre állított gyakorlat csapdájába esik, 3. az irodalmi és nem irodalmi szövegek áramlása egymástól elválaszthatatlan, 4. nem létezik olyan archívumi vagy imaginárius diszkurzus, amely hozzáférhetővé tenne soha meg nem változó igazságokat, vagy megmásíthatatlan emberi természetet, 5. a kapitalista berendezkedés alatt működő kultúra leírására alkalmas nyelv és kritikai módszer részt vesz abban az ökonómiában, amelyet leír."[7] A valóban közösnek mutatkozó alapelvek kinyilvánítása ellenére időről időre megfogalmazódik a nyolcvanas évek elején felmerült súlyos kritika: az újhistorizmus eszerint máig képtelen volt létrehozni a maga elméleti önmeghatározását. Talán egy lépéssel közelebb kerülünk az újhistorizmus elméleti keretének a kijelöléséhez, ha az itt következő rövid áttekintésben egyenként értelmezzük az újhistorizmusnak tulajdonított öt alapelvet.

Az újhistorikusok főként a reneszánsz kor kulturális formáinak és a patronáló intézményeknek az összeolvadásával szemléltetik az első pontban megfogalmazott beágyazottság megnyilvánulásait. Elsősorban azt vizsgálják, hogyan fonódott össze az irodalom és a hatalom, a drámai színjátszás, a retorikai képzés, a pásztorjáték, a költői mesejáték és az állam. Példaként említhetők az ismertebb allegorikus mesejátékok, amelyek ellentétes hatalmi érdekcsoportok versengésének, vitáinak a kihelyezett közegeként készítették elő a tényleges politikai küzdelmeket. Stephen Orgel *The Role of King* című tanulmánya azt követi nyomon, hogyan ágyazódott be a valóságos hatalmi konfliktusba az a költői mesejáték, amelyet I. Károly megrendelésére jogászok készítettek, de valójában nem I. Károly, hanem a király ellen fellépők nézeteinek adott hangot.[8]

A hatalmi csatározások színrevitelének segítségével a második újhistorikus alaptételt már ezen a ponton be lehet vázlatosan mutatni. Emlékezhetünk rá, az újhistoristák szerint mindenfajta leleplezés, kritika, szembenállás ki van téve annak, hogy az általa elítélt eszközöket alkalmazza, és azt kockáztatja, hogy az általa pellengérre állított gyakorlat csapdájába esik. A darabot megrendelő király illúziója látványosan megmutatja, hogyan lehet a saját kritika áldozatává válni. A jogászok, akik színpadra állították a darabot, azt akarták I. Károly tudomására hozni, hogy elrugaszkodott a valóságtól, de ezt épp egy mesejátékban, vagyis a valóságtól végletesen elrugaszkodott fantáziavilágban vélték elmondhatónak. Ártalmatlan bókká változtatták burkolt fenyege-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tésüket, s ez a királynak annyira tetszett, hogy elrendelte az előadás megismétlését. A darab végén viszont mégiscsak elhangzik a későbbi nemzeti összeomlás ismeretében súlyos kijelentés. Eszerint semmi nem legitimálja I. Károly abszolút előjogait az államügyekben: „A világ nem adhat előjogokat senkinek / Nem virulhatunk csakis együtt." A feltétlen királyi hatalmat illetően végső soron végzetes következményekkel járt ez a megnyilatkozás, mert az abszolutizmus alapjait vonta kétségbe, a király mindenek fölött álló autoritását. Ezt az álláspontot képviselték a király valóságos politikai ellenfelei, akik I. Károlyt később lefejezték.

Stephen Orgel esszéjének a gondolatmenete jellemző példája annak, hogyan szemlélik az újhistoristák az esztétikai és az „anyagi tevékenységek" között feltételezett kölcsönhatásokat. Az újhistorikusok saját tanulmányaikat sem vonják ki második alapelvük hatálya alól, sőt, nem idegen tőlük az önfeltárás, a tudományos bűntudat sem, amelyet az újhistorizmus ellenzéke, mint jelesül Stanley Fish, kíméletlen szarkazmussal emleget.

A harmadik alapelv szerint az irodalmi és nem irodalmi szövegek áthatják egymást, így nincs mit csodálkozni azon, ha Fineman megmutatja az olvasónak, hogyan illeszkedik egymásba Shakespeare *Szonettjei*ben a költészet és Jacques Lacan későbbi szubjektumelmélete, amikor az írás „szimbolikus motívuma", a szimbolikus-írott-interszubjektív hangnem „zsákmányként elejti" az Imagináriust, a képszerű petrarcai hódolat képzeletbeli motívumát. Idetartozó példaként említhető másfelől Montrose nagy hatású könyve, amely azt vizsgálja, hogyan szennyezi az életvilág ellenállhatatlanul az irodalmi szöveget. A reneszánsz ünnepi pásztorjáték nemcsak a szolgalelkű képmutatásba nyújt ironikus betekintést, de a szövegen kívüli világ valóságos kegyetlenségeinek az esztétikai szublimálására is példával szolgál.[9] Jelezni kívánom, hogy a későbbiekben behatóan tárgyalok néhány újhistorista tanulmányt, s ezeknek számos részlete szemlélteti ezt az alapelvet.

Nincs szöveg, amely elvezetne „örök igazságokhoz" – hirdeti az újhistorizmus, s az olvasó joggal veti fel a kérdést, vajon miért nincs meghatározva közelebbről az „örök igazságok" sokféle távlatból is kétes értékű fogalmának a jelentése. Másfelől e negyedik tételnek némileg ellentmond, hogy Greenblatt kultúrtörténeti törést, szakadást érzékel a megelőző korszak és a reneszánsz között, ellenben saját korának az analógiájaként vizsgálja a reneszánszt, tehát a történeti folytonosságra helyezi a hangsúlyt, így ez a feltevése a reneszánszban kialakuló, s azóta változatlan szubjektum gondolatának az irányába mutat. Greenblatt elméleti alapvetésnek számító munkáiban a reneszánsz a történelmi folytonosság paradigmája, s ez nincs teljes összhangban a negyedik pontban megfogalmazott eszménnyel.

Elméleti szempontból rendkívül igényes tanulmányokkal kapcsolatban is felmerül – Caroline Walker Bynum kifejezését használva – a „jelenvalóság jelenségnek" (presentism) nevezhető probléma, melynek a lényege abban

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

ragadható meg, hogy az újhistorizmus hajlamos mindenben felfedezni a jelenkori korszerűség jegyeit. Ez a törekvés nem teljesen független az „antikvárius" történelmi gondolkodásra való visszahatástól, amellyel szaktörténészek „megkísérelték meghatározni annak mértékét, hogy mennyiben különbözik a múlt adott szakasza az ő saját korszakuktól".[10] Emlékeztetnem kell arra, hogy Hayden White figyelme kiterjed a történelmi munkákban jelen lévő megnyilatkozások módozataira és különböző szintjeire, mint az „1. krónika, 2. történet, 3. a cselekményformálás módja, 4. az érvelés módja és 5. az ideologikus belefoglalás módja".[11] Az újhistorista elemzésekben ennek az átfogó igénynek és módszerességnek a megnyilvánulásaival viszonylag ritkán találkozhatunk. Ehhez a kérdéshez is vissza kell még térnünk a későbbiek során.

Az ötödik pontban szorgalmazott kultúra poétikája azt ígéri, hogy képes válaszolni a piacgazdaságra szervezett társadalmak kihívásaira. Meg kell jegyeznem: nemritkán viszonylag összetett közgazdasági gondolatmenetek elsajátítását igényli az olvasótól némely újhistorista tanulmány, hogy érthetővé váljék az irodalom és a gazdaság közötti analógia alapja. Szubjektumelméleti távlatból például a szerződéses viszony üres személyiséget követel. Az üzletfelek is maguk kívánják saját érdekeiknek megfelelően kitölteni a szerződés üresen hagyott részeit. Az üres szubjektum számít eladhatónak a piacon, s a mindenkori hatalomnak is erre van szüksége. A szerződő felek fölött beálló történés értelmezéséhez bevezetett fogalmak, amilyen például Hobbesnak az állam, Marxnak az általános egyenérték, Freudnak a tudatalatti vagy Saussure-nek a nyelv a lényegétől megfosztott humán szubjektum kiüresedettségét fejezik ki. Az újhistorizmus elfogadja, hogy az üresség elkerülhetetlen, szükségszerű. A szerző halálát bejelentő Barthes, az üres szubjektumról szóló Lacan, a hatalomnak alávetett szubjektumról értekező Foucault, a címzettet (adressee) implicite megszüntető írásos jelről elmélkedő Derrida, s összességében mindazoknak a szubjektum haláláról szóló elbeszéléseknek a folytatásaként értelmezhető az újhistorizmus, amelyek nem tragikus hangsúllyal beszélnek a személyiség humanista perspektívájának kérdésessé válásáról.

Az újhistorizmus számára nem elsődleges probléma a szabad személyiség megléte vagy hiánya, sokkal inkább az látszik termékeny kérdésnek, hogy miként lehetséges „önfenntartó szorongást" (self-sustaining anxiety) teremteni. Ez a felismerés belülről is fakadhat, ha felismeri az én, hogy pusztán a piac teremtménye, s ez a szorongás Greenblatt szerint akár még üdvös (salutary) is lehet. Másfelől a hatalmi helyzetük fenntartásában érdekelt emberek, ha csak tehetik, szerét ejtik annak, hogy a gyengébbekben szorongást keltsenek. Az önfenntartó szorongás tehát egyaránt gyökerezhet a hatalomban és/vagy a gyökértelen szubjektivitásban, de a piac bizonytalanságában is.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Az újhistorizmus főbb alapelveinek a felvázolása után látnivaló, hogy az irányzat érzékelésmódja és problémalátása viszonylag nehezen kapcsolható a magyar irodalmi gondolkodás hagyományvilágához.

III. Az újhistorizmus kritikai fogadtatása
Az angolszász, a német és a magyar befogadás távlatai

Az újhistorizmussal szembeni főbb fenntartások rendkívül sok irányból érkeznek. Vegyük elsőként szemügyre az angolszász recepciót, majd a németet, s végül a német elméleti gondolkodáshoz meghatározó irányzataival szorosan kapcsolódó magyart. Meg kell jegyeznem, hogy a francia szakirodalom – s ez is beszédes tény – nem szolgált számottevő adalékkal.

III/1. Az angolszász recepció paradigmái

Viszonylag egyszerűnek, s nem is túlzottan nagy horderejűnek látszik a politikai elkötelezettséget firtató kérdés – az angolszász elméleti diszkurzusban szinte előírásszerű feladat ez –, amely végső soron akörül forog, hogy milyen mértékben minősíthető konzervatívnak az újhistorizmus? A *Glossary of Literary Terms* című 1992-ben megjelent kézikönyvben M. A. Abrams négy pontban foglalja össze feltűnő szűkszavúsággal az újhistorizmus főbb ismertetőjegyeit, s valamennyi tulajdonság jellemzésével azt sugalmazza, hogy lehetséges hatását tekintve az újhistorizmus a szubverzió, a szolidaritás és a küzdelem semlegesítésén munkálkodik. Ennek egyik jellemző példájaként említi M. A. Abrams, hogy az újhistorizmus az olvasó pozícióját ideológiai alanyként jelöli ki: középosztálybeli, színes bőrű, leszbikus nő a harmadik világból, vagy második generációs olasz bevándorló családból való, heteroszexuális, amerikai marxista férfi stb. Az újhistorizmus diszkurzusa ezáltal viszont rögzíti is ezt a helyzetet, sőt, megfosztja az értelmezőt az általános emberiről való beszéd lehetőségétől.

További bírálat tárgya, hogy hamis önbizalommal ruházza fel az értelmiséget. A foucault-i gondolat leegyszerűsített válfajával ugyanis azt hirdeti, hogy a tudás egyben hatalmat is jelent, s így a tényleges hatalom képviselői könnyűszerrel kezelhetik a kultúra intézményes megváltoztatása iránti felforgató vágyakozást. Az újhistorizmussal szemben sűrűn hangoztatott másik vád, hogy módszertana végső soron a fennálló hatalmi renddel való megbékélés gondolatát hirdeti. E kritika képviselői szerint a marxista, erőteljesen polemizáló retorika, illetve a szándékoltan zavart keltő dekonstruktív vagy feminista écriture alternatívájaként az újhistorikusok „sűrű leírásnak" (thick description) nevezett írásmódja azt a reményt táplálja, hogy a társadalomrajzok (social texts), a történelemről szóló szövegek értelmezhetők a makrofolyamatok érintése nélkül is. A sűrű leírás tárgya lehet egy hunyorítás, egy könnycsepp, egy kézfogás, vagy esetleg az emberi fül Shakespeare szonett-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

jeiben? E szokatlan érdeklődés mellett az újhistorista olvasatoktól korántsem idegenek az olyasfajta állhatatosan gyermeteg kérdések, mint amilyen az, hogy miért nőtlen Prospero, miért volt Angliának egyedülállóan transzvesztita színháza, milyen neműek a vámpírok stb. Mindezek hatására számos olvasó az esetlegesség és önkényesség képzetét társítja a történelem újhistorista kutatásához. A végtelenségig lehetne bővíteni az írásmóddal kapcsolatos magvas kritikai megjegyzések sorát, amelyek egyetlen kérdésben összegezhetők: minek nevezhető az újhistorizmus, történetírásnak, vagy irodalomnak? Sort kell kerítenem még ennek a kérdésnek az alaposabb körüljárására.

Nem kisebb kihívást jelent az irodalom hivatásáról kialakított újhistorista felfogás. Különösen az irodalom ideológiakritikai szerepét kitüntető negativista esztétikák számára elfogadhatatlan az a nézet, hogy a művészet nem áll kötelezően harcban az uralkodó renddel. Példaként említhető Barbara Haman megjegyzése, amely érvényteleníti az irodalom szerepéről legszélesebb körben elfogadott véleményt: „Greenblatt elemzésének ereje abban rejlik, hogy érzékeltetni képes az Én mélységes összefonódottságát azzal a kultúrával, amelyben nevelkedett, annak dacára, hogy azt szoktuk gondolni: valamilyen szembehelyezkedésnek lehetünk szemtanúi."[12] Az újhistoristák tulajdon elkötelezettségük lényegét a David Simpsontól átvett „határozott tartózkodás" (strong containment) elvében összegezték. A hazaitól alapvetően különböző diszkurzív tér jelzésére talán elegendő utalnom arra, hogy már maga az elnevezés, az elkötelezettség hagyományos értelmét tagadó oximoron szabályszerűen felforgatta az angolszász irodalomtudomány intézményét.

Leginkább azt vetik az irodalom destabilizáló hatását előtérbe helyező kritikusok az újhistoristák szemére, hogy nem hisznek többé a művészet legsajátabb szerepében, mert tagadják az irodalomnak a fennálló rendet felforgatni képes nyelvi erejét, holott ez a művészet tulajdon természetében rejlik. Az „üres szubjektum" újhistorista gondolata hasonló ellenállást vált ki a személyiség egységébe vetett hit fenntartásában érdekelt értelmezők részéről. Az az előfeltevés rejlik ugyanis a posztindusztriális társadalmak kulturális szükségleteiről, végső soron az emberi létezés posztmodern állapotáról folyó újhistorista érvelésben, hogy ennek a rendszernek az általános csereértékhez, a pénzhez hasonlatosan üres szubjektumokra, szabad médiumokra van szüksége.

Az újhistorikus többnyire az irodalom és az anyagi világ kölcsönös „áramlását" (circulation) kutatja.[13] Határterületeken közvetít tehát – ironikus önmeghatározással –, akár egy „kultúraközi bróker", s kritikai pozícióját a határozott tartózkodás elve mellett az a belátás határozza meg, mely szerint „a társadalmi haladás mozgalmai – írja Sir Henry Maine – a *státus felől a szerződések irányába haladó mozgalmak*ká váltak".[14]

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A régi historizmus a történelmi eseményeket a köztük feltételezett időbeli és oksági összefüggések alapján metonimikus rendszerbe szervezte. E döntő részben racionális alapokon nyugvó gondolkodás számára elfogadhatatlan az újhistorikusok kétféle kutatásmódszertani meggyőződése: az önkényes és a függő kontingencia közötti ide-oda játék. Mire lehet itt gondolni? Marlon Ross a feszültséget teremtő oszcilláció hatáselvét hangsúlyozza az újhistorista történeti narratívával kapcsolatban.[15] Ennek lényege hozzávetőleges pontossággal abban ragadható meg, hogy a történész munkájának eredményeként feltárt oksági összefüggések hatására az elbeszélésben érjen össze egy történés egy következményes viszonylatba állított másik történéssel, ugyanakkor például egy bizonytalanságot sugalmazó anekdota közbeiktatásával jelezze a narrátor a történetírás esetleges és önkényes voltát is. Közbevetve jelzem, hogy tanulmányomban később behatóbban is megvizsgálom és példákkal szemléltetem ezt a jellegzetes újhistorista eljárást, az önkényes és függő kontingencia között létrehozott feszültség elméleti szerepét. (Lásd: második rész V. fejezet, A történelem textualitása.) Hasonlóan vissza fogok térni annak az elméleti meglátásnak a részletesebb értelmezéséhez, mely szerint az újhistorizmus szinte teljes egészében a magáénak vallja mindazokat az elméleti alapelveket, amelyekkel felrázta Hayden White *Metahistory* című könyve a történészeket, amikor a retorikai alakzatokra való öntudatlan ráutaltságukra mutatott rá a történetírás narratíváinak elemzésével.

Bírálói ellentmondásosnak vélik az újhistorizmus felfokozott érdeklődését a történelmi eseményekhez kapcsolódó apró részletek iránt. A „nagy elbeszélésekről" való lemondás következtében ez gyakran együtt jár azzal, hogy a *„maga nemében páratlan részlet"* visszaírja a diszkurzusba a totalizáló történeti narratívát, amennyiben az epizód sokkal inkább lesz valamely rejtve maradó egység reprezentációja vagy lenyomata, mint inszignifikánsan önmaga. Való igaz, hogy az újhistorista esszék roppant jelentőségteljes és szuggesztív szövegkörnyezetet képesek teremteni. David Simpson éppen efféle részletek „szemiotikai telítettsége" miatt bírálja az újhistorizmust, „amelyben egy kultúrának minden aspektusa átitatódik funkcionális-expresszív jelentéssel, ezért bármilyen szöveg és kontextus (vagy másik szöveg) között a kölcsönhatás – lényegéből adódóan – »roppant« fontossá (jelentéstelítetté) válik".[16] Furcsamód bizonyos értelemben a népszerűségét is részben a részletek iránti különleges fogékonyságának köszönheti az újhistorizmus, amely kétségtelenül összetett írásmódjával, szándékolt retorikai „zavarkeltésével" (disturbance), az értelmező távlatok merész váltogatásával szédítően sok alakváltozáson hajszolja át az olvasót. A legtöbb irodalomtörténész nem merészkedik a történelem és az irodalom határterületeinek olyan ingatag talajára, mint az újhistorikusok, s így figyelmüket elkerülik azok a „nyelvi hajszálrepedések" (hairline verbal fractures) – különösen a különféle naplókban, feljegyzésekben, levelezésekben, a hagyomány emlékezetét őrző nem

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nyilvánosságra szánt szövegekben találhatni ilyeneket –, amelyeken át az újhistorikus a történelem szereplőjének a szubjektumára akar rákérdezni. A hivatásos történész kutató viszont, mint például a vitathatatlan szaktekintélynek számító François Furet azt rója fel az *új* historikusoknak, hogy a *lelki beállítottság kutatása* iránt elkötelezett kollégák olyan „új témákra vadásznak szakadatlanul", legyen az karnevál, „macskamészárlás, vagy tehetetlenségkutatás", amelyeknek a történelmi jelentése és *jelentősége* teljességgel megalapozatlan.[17] Tagadhatatlan viszont, hogy a dekonstrukcióhoz képest közelebb áll a történészekhez az újhistorizmus, mivel megújította a klasszikus humanista társadalomtudomány művelésének olyan fontos területeit, mint az életrajzkutatás vagy a kultúrtörténet. Teljes joggal írhatta tehát Leitch, hogy „az újhistorikusok életben kívánják tartani a hagyományos humanizmus örökségének és gyakorlatának jelentős részét".[18]

Az újhistorizmus a történetírás szaknyelvének a megújítását is feladatának tekinti, de meg kell jegyezni, hogy a lexikai alapokat teljességgel hűtlenül kezeli, amennyiben kisajátítja, sőt, népes marxista bírálói szerint felelőtlenül vissza is él a „balos szókinccsel" (left-lexicon). Némely nyelvújító szakkifejezésekre lehet itt gondolni, mint amilyen például az „imperialista poétika", a „nyelvi kolonializmus" vagy a „tudományos imperializmus". Magam úgy látom, hogy a megújított fogalomkörök között a *gazdaság* szó kiterjesztésével létrehozott szócsoport a legfontosabbak között tartható számon. Hogy túlságosan szélsőséges példát ne is említsek: abban az esetben, ha az újhistorikus egy fiát korán elvesztett apának tulajdon lelki gyötrelmeiről szóló vallomását olvassa, nem kerülheti el figyelmét a piac működésének szabályszerűségeit és logikai rendszerét megnyilvánító nyelvhasználat vizsgálata, szoros összefüggésben a beszélő érzelmi háztartásának változásával.

E kérdésirány hátterének a megértéséhez csakis utalhatok arra, hogy az újhistorizmus fellegvárának számító Berkeleyn tartott előadásaival a hetvenes évek végén Foucault a hatalmi viszonyoknak kiszolgáltatott szubjektumra irányította a figyelmet. Ennek nyomán az újhistorizmusnak vissza kellett illeszteni az embert az egységes humanista személyiség és a strukturált termék pozíciói közé. Emellett érdemes jelezni, hogy az újhistorizmus Foucault hatalomelmélete mellett örökölte az észak-amerikai pragmatizmust. Ezt az örökséget leginkább azok a bírálók emlegetik, akik általában véve problematikusnak látják az újhistorizmus nem kellően tudatosított viszonyát saját szellemi előzményeihez. A „kényelmes amnézia" helyett szerencsésebbnek vélném a nietzschei *aktive Vergesslichkeit* használatát, hiszen a fogalom kiterjedt jelentése lehetővé teszi, hogy a bénító hatástól való megszabadulás érdekében bekövetkező felejtést ne a feltételezhető szellemi elődökkel szemben elkövetett mulasztásként értékeljük, hanem a saját kérdés megtalálásának szükségszerű előfeltételeként. Meg kell jegyeznem ezzel kapcsolatban, hogy a döntő részben angol-amerikai újhistorizmus a kontinentális európai gon-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

dolkodáshoz alkalomszerűen kapcsolódik, a kivételt talán csak Foucault képviseli. Olyan szerzők maradnak a háttérben így, mint Nietzsche, Valéry, Heidegger, Sartre, Lévi-Strauss, akik hangsúlyozták a történelmi rekonstrukciók fiktív jellegét, s akiknek a munkásságát Hayden White kiindulópontnak tekinti a történeti tudatról készített nagyszabású elemzésében.[19]

A modern történetírás számára már régóta problémát jelentett a valósághű reprezentáció természete. Az irodalomtörténészek jobbára azt firtatták, melyek a „valósághű" (realistic) művészet „történelmi" összetevői. Hayden White kérdése arra vonatkozik, melyek a valósághű történetírás artisztikus elemei. Ha nem csalódom, az újhistorizmus nagy hangsúlyt fektet annak a kérdésnek a kidolgozására, amely az értelmezés tropologikus stratégiáinak következményeivel, illetve a fiktív elem történelmi elbeszélésben betöltött szerepével vet számot. (Csak reménykedhetem abban, hogy Joel Fineman elemzésre kiválasztott tanulmányának segítségével sikerül valamennyit megmutatnom a sajátos újhistorista érdeklődésből, sőt, szemléletből és módszerből is tanulmányom 5. fejezetében.)

Az újhistorizmus szorosan kapcsolódik a női írás hagyományához, szövegelemzéseiben gyakran választ feminista kiindulópontot. Több értelmezője számára viszont nem teljesen egyértelmű az irányzat kezdeményező szerepe az irodalmi szöveginterpretáció területén, sőt, némely szigorúbb feminista, mint Judith S. Newton, régen meghonosított feminista érvek és olvasási stratégiák szerény hatásfokú újrahasznosításáról beszél ennek kapcsán. A feministák részéről megnyilvánuló gyanakvás másik oka, hogy a „nem-feminista újhistorizmus hajlamos a vezető szerepre törő ideológiák mindenre kiterjedő hatalmát túlhangsúlyozni – írja Judith Lowder Newton –, olyan ideológiákét, amelyeket értelemszerűen az uralkodó maszkulin értékrend hat át, és amelyeket gyakran úgy szokás beállítani, mint a kultúra mintáját, amely jellemzően mint univerzum épül fel".[20] A feministák közül mások hasonló kifogásokat emeltek a hatalom újhistorikus hangsúlyozása miatt, mert az újhistorikus kutatás elkerülhetetlenül a hatalomban lévő férfiak tanulmányozására korlátozódik.

III/2. A német recepció tanulságai

A német elméleti gondolkodás befogadóképességéről tudnivaló, hogy az nehezen nyílik meg a kívülről érkező elméleti javaslatok előtt. A német recepciós helyzet jellemzéséhez példaként éppen az újhistorizmus első számú német szaktekintélyének, Moritz Basslernek az álláspontját említhetem, aki 1995-ben kijelentette, mások mellett, hogy „Az irodalomelméletet már évek óta nem Németországban csinálják."[21] A német szellemtudomány nehezen tudott tanulni a kívülről jött újhistorizmustól, mert nem azokat a kérdéseket tette fel, amelyekre az újhistorikusok válaszolni szeretnének. Niklas Luhmann egy fontos összefüggésre hívta fel a figyelmet ezzel kapcsolatban: a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

saját elmélet „egy feltétele a tanulási képességnek a tudományközi kontextusban".[22]

Német távlatból érthető módon esik különös hangsúly arra a kérdésre, hogy mennyiben tekinthető új gondolkodásmódnak az újhistorizmus, kinek lehet egyáltalán szüksége rá? Moritz Bassler szerint mindazoknak, akik a posztstrukturalizmus elméleti alapjait elfogadják, és a történeti érdeklődésnek egy kulturális és egyszersmind szövegtudományi diszciplínájában akarnak dolgozni. Német távlatból az látszik fontosnak, hogy a történelem és a kultúra textualitásának fenti dilemmájához Stephen Greenblatt vagy Louis Montrose a nyolcvanas években a marxizmus felől jutottak el, majd Foucault és más franciák közbejöttével alapjaiban rendült meg a régi történeti gondolkodásba vetett bizalmuk. Ugyanakkor a metanarrációval szemben ekkorra általánosan kialakult minden szkepszis ellenére az újhistorikusok történeti szemléletüket, melyet elsősorban a reneszánsz irodalom kutatásában alkalmaztak, nem akarták egy ahistorikus-dekonstruktív eljárásra alapozni.

A kortárs német irodalomtudomány erőteljes történeti irányultsága felől érthető, hogy az újhistorizmus recepciójában egy chiasztikus gondolatalakzat, nevezetesen a szöveg történetisége és a történelem textualitása került az érdeklődés középpontjába. A szövegek történetiségének kiindulópontja nemcsak a marxizmusban található meg, de a legkülönbözőbb német irodalomtörténeti gondolkodásmódokban is. Az utóbbi harminc évben – hogy csak a konstanzi iskolát említsem – a valódi problémát az jelenti, hogyan egyeztethető össze a posztstrukturalista szövegtanokkal a történelem textualitásának gondolata. A recepcióban élőnek bizonyult elméleti kérdés német hátterének a megvilágításához emlékeztetnem kell arra, hogy a német irodalomtudomány ideológiai és társadalomtörténeti tradíciója jóval gazdagabb, mint az angol-amerikai hagyományé, amelynek a szövegelemző gyakorlatát a harmincas évektől az új kritika által bevezetett „close reading": a szoros szövegolvasás határozza meg. A Yale Iskola gyakorlatának megfelelő dekonstrukció is ezen a paradigmán belül helyezhető el. A szövegek történetisége felé forduló újhistorizmus így nagy mulasztást pótolt az Egyesült Államokban. Kétségtelenül előnynek számít a német irodalomtudomány oldalán a szövegek történetisége iránti erőteljes érdeklődés, ugyanakkor az újhistorizmus befogadásának vonatkozásában hátránynak is, ugyanis az *új* historista kérdések a szövegközpontú amerikai irodalomtudomány viszonylatában számítanak feltétlenül előrelépésnek. Nem túlzás azt állítani, hogy a német irodalomtudomány távlatából a történelem textualitásával összefüggő újhistorista kérdések posztstrukturalista horizont *előttinek* minősülnek. Az újhistorizmus paradigmatikus „visszaléptetése" feltehetően azzal függ össze, hogy a német irodalomtudományban a francia posztstrukturalizmus befogadását erős fenntartások, sőt, ellenérzések akadályozták kezdettől fogva. Az amerikai recepciós helyzettől eltérően így a dekonstrukció elméleti kérdései, amelyekre

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

az újhistorizmus felel, nem jelentik Németországban az elméleti status quót. Ebben az összetett elméleti szituációban lehet mérlegelni azt, hogy mennyiben értékelhető a történelem textualitásának újhistorista eszméje a német irodalomtudomány történetiségelvének meghaladásaként.

Egy műalkotást a saját korában szemlélni, történelmi helyét a korabeli irodalmi gondolkodásmóddal körülírni, erre a módszertani kérdésre a német irodalomtudomány a szövegek történeti értelmezésében mindig is kényesen ügyelt. A nagy elbeszélések német történetírói minden módszert megtaláltak ahhoz, hogy a műalkotások egy funkcióját többé vagy kevésbé a történelem „egyjelentésű elbeszélésében" („einsinnigen Geschichtserzählung") határozzák meg – végletesen leegyszerűsítő formában: a konzervatív–progresszív, vagy a felforgató–megerősítő ellentétpárok mentén. A német irodalomtörténet-írás alkalmazta – hozzávetőlegesen pontos sorrendben követve – a társadalomtörténeti és az ideológiai szempontokat, a szemléleti-módszertani értelemben roppant összetett diszkurzusanalízist, párhuzamosan az irodalmi hermeneutikával és a recepcióelmélettel – miközben felfedezte az intertextualitást, amely még természetesen nem tűnt le, de már megmutatta a történeti német irodalomkutatásban érvényessége korlátait. A sommás kijelentés, mely szerint „ezen a területen nagyon is elméletszükséglet mutatkozik" („Es besteht auf diesem Gebiet also durchaus Theoriebedarf")[23] – nem látszik teljességgel megalapozatlannak.

A történelem textualitásának gondolata nyilván nem pusztán arra a kézenfekvő összefüggésre utal, hogy a történész írásos forrásokra, különböző szövegekre támaszkodik kutatásai során. Az újhistorizmus mérlegelte a történetírás narratív és retorikai modelljét kutató Hayden White és Reinhard Koselleck javalatait, de ez önmagában nem elég annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy mit mondhat a német irodalomtudománynak a „történelem textualitása". Jól ismert a német irodalomtudományban a „metanarratívák iránti szkepszis", amelyet Lyotard elemzése kiterjesztett minden historikus narrációra, s mára alapjaiban átrendezte a történetírói szemléletet.

Lényeges tanulsággal szolgálhat, ha szemügyre vesszük, hogyan érkezett a német hagyományvilág által erősen meghatározott diszkurzív térbe Greenblatt alapvető megkülönböztetése, amellyel elhatárolta az újhistorizmust a XIX. századi historizmustól. Itt fel kell figyelnünk arra, hogy maga a német *nyelv* helyezi a hangsúlyokat máshova Greenblatt meghatározásában. Angolul nem bír különös karakterizáló erővel az, hogy egyszólamúságra törekedett a XIX. század történésze. A német nyelv viszont úgy szólaltatja meg Greenblattot, hogy az olvasó a szellemtudományi gondolkodásnak a hermeneutika által feltárt hagyomány-összefüggései felől alkotja meg a kijelentés értelmét: „A korábbi historizmus monologikusságra törekedett, azt akarja mondani, amiről szó van, hogy egy egyedülálló politikai nézetet felfedezzen."[24] A német hermeneutika számára Diltheytől Gadamerig

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

alapvető kérdés volt a világ „dolgainak", a „nyelvi világ" jelenségeinek a leírhatósága, s egyáltalában az a vélemény, amely szerint „az úgynevezett adott nem választható el az interpretációtól".[25] Visszatérve Greenblatt meghatározásához, fontos megjegyeznem, hogy az általa használt politika fogalmának a szélesebb értelmét – úgy, mint egy társadalmi osztály nézetét, egy korszakét, vagy csoportét – jól ismerte a német közönség. Az irodalomtörténet-írás revíziójára tett német kísérletek rendre szembetalálták magukat azzal a kérdéssel, hogy vajon mit is értenek történetiségen, ha irodalomról beszélnek. Rá kellett ébredniük, hogy a történészek afféle formulái – mint „A polgárság akarata a korai középkor gondolkodása szerint", vagy „Az expresszionizmus törekvése" – alakították ki azt az eredendőnek számító történeti kontextust, amelyben az irodalomtörténészek eljuthattak sajátnak vélt meglátásaikhoz. E „történeti" kontextus alapján értették, rendezték a szövegeket. Ezt az eljárást sok irányból érte a vád, mely szerint „monologikus történetírás monologikus történetet termel".[26]

A német hermeneutika számára egyrészről a hagyományainak a priori kiszolgáltatott szubjektum gondolata szolgál kiindulópontként, másfelől a hatástörténet elve, amelynek hatálya alól nem vonhatja ki magát a tradíciót megértő aktusok által elsajátítani akaró szubjektum. A történelem tehát egyszerre tölti be az univerzális szubjektum és az egyetemes történet szerepét. Már itt szeretném előrebocsátani ezzel kapcsolatos végkövetkeztetésemet, amely érinti az újhistorizmus német befogadhatóságának a kérdését, s egyben ki is jelöli annak határait. Mérvadó német megítélés szerint az újhistorizmus a történeti folytonosság gondolatának az európai tradíciójával kíván szakítani, amelytől elválaszthatatlan a folytonosságot hordozó szubjektum eszméje. Ahogy Moritz Bassler erről a bölcseleti örökségről megállapítja, „semmiféle folyamatos történelem nem létezhet totalizáló szubjektum nélkül, legyen az akár individuum, akár világszellem".[27] Az újhistorizmus elengedhetetlen egyszerűsítéssel lemond a történet folytonosságáról és koherenciájáról. Önmagában ez nem számít rendkívülinek, ellenben az a mód, ahogy meg kíván szabadulni az újhistorizmus az őt megelőző tradíciótól, „*valódi* historizmusnak" (einen *echten* Historismus) látszik. Részint azért, mert nem képes komolyan számot vetni azzal – miközben szakítani kíván a régi historizmusokkal –, hogy mennyire messzire jutottak némely német irányzatok a történelem textualitásával összefüggő kérdések kidolgozásában. A társadalomtörténetre, a recepcióesztétikára, a diszkurzuselemzésre vagy a konszenzuselméletre lehet itt gondolni. Az újhistorizmus úgy akar szakítani a régi historizmusokkal, hogy virtuális modellt alkot, anélkül, hogy például a fenti, meglehetősen különböző gondolkodási mintákat történelemelméleti szempontból megkísérelné modellálni. Ez az újhistorista kiindulás módszertani szempontból rendkívül problematikus. Máris a történelem–történet–textualitás területén találjuk magunkat, ha felvetjük a kérdést: vajon a régi his-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

torizmus virtuális modelljét nem úgy konstruálja az újhistorizmus, hogy a szétterülő tényeket egységes történetté szervezi? Hiba volna, ha az újhistorista gondolkodástól idegen mértéket alkalmaznánk, ezért nem is az kifogásolható ebben a műveletben, ahogy az egymással aligha összeegyeztethető elméletek tetszőlegesen kiválasztott elemeit összekapcsolja, hanem az elbeszélt történet textuális tulajdonságainak a reflektálatlansága. Ezt azért is jogosult szóvá tenni, mert éppen az újhistorizmus szorgalmazza történet és narráció viszonyának az újragondolását, amikor posztstrukturalista belátások történetelméleti alkalmazását szorgalmazza, kárhoztatván a rend, motiváció, linearitás, koherencia fogalmaival körülhatárolható történetmondást.

A régi historizmust megalkotó narratíva mintha nem lenne eléggé fogékony a német gondolkodás történetileg különbözőképpen megszövegezett univerzumainak a textuális dinamikája iránt. Tanulságos példával szolgálhat ebben a vonatkozásban Jauss bírálata. Ő ellentmondást vél felfedezni az újhistorizmus hirdetett elvei és rejtettebb előfeltevései között. Más szóval az előbb említett módszertani reflexió iránti érzékenységet hiányolja a saját működés elvi megalapozásában, ezért is vélekedhetett úgy, hogy az újhistorizmus „régi bort árul új tömlőben".[28] Való igaz, hogy állhatatosabb figyelemmel az újhistorizmus sok érintkezési pontot találhatna a recepcióesztétikával, hisz Greenblatt retorikája is a probléma/megoldás sémáját képviseli, akárcsak a hatás- és befogadáselmélet. Greenblatt abból indul ki, hogy az olvasó rekonstruálja a szöveg értelmét, s a történetiség felől is keresi azt a kérdést, amelyre válaszolt egykor a szöveg. Talán nem teljesen megalapozatlan a feltevés, hogy a recepcióesztétika elváráshorizont-fogalma a műalkotásban megnyilatkozó beszédmódokat egységesebbnek, koherensebbnek mutatja, mint az újhistorizmus. Jómagam úgy vélem, hogy efféle összehasonlítások járulhattak volna hozzá az újhistorizmus teljesebb német recepciójához az utóbbi évtizedben.

Az újhistorizmus a diszkurzusanalízisnek Foucault munkásságához kapcsolódó modelljét tekinti irányadónak a „szövegesített problémák" (Vertextungsprobleme) megoldására, amelyben a szubjektumnak nincs totális érvényessége, és az általános történetiség is csak hiányával van jelen. Jól ismeri a német irodalomelméleti gondolkodás ezt a diszkurzusfogalmat, amely tehát számol az egyetemes intertextualitás jelenségével, de a szövegközöttiséget nem szövegek, de kultúrák tulajdonságaként határozza meg. A diszkurzusanalízis különböző kulturális területek, médiumok összekapcsolódásainak a világát kutatja. Ezek a médiumok a német diszkurzusanalízisben használatos elnevezésekkel a következők: Gattungen (műfajok, minőségek), Sprachspiele (nyelvjátékok), Grammatiken (grammatikák, a kulturális nyelvtan értelmében), Codes (kódok), Kultur (kultúra). Ezek lehetnek irodalmon kívüliek, sőt szövegen kívüliek is. A gyakoribb diszkurzív alakzatok közül megemlíthető a Chiasmus, a mondatok keresztállású elrendezése, illetve a

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Gewebe, a szövet szerkezetére emlékeztető keresztirányú szövegközötti szerveződések.

Greenblatt Shakespeare-ről szóló tanulmányai a német kutatás számára méltányolható belátásokkal szolgáltak, mivel az újhistorizmus meghatározó szerzője különféle médiumok vizsgálatán át mutatatta be különböző szövegek kereszteződő szálait, s ezek alapján tett megállapításokat a „kultúra poétikájáról" (Poetik der Kultur). Az intertextualitásnak ez a válfaja, amely nem választja el egymástól a szövegek történetiségének és a történet textualitásának a vizsgálatát, közelebb áll a német irodalomtörténet-írás meghatározó szemléletmódjához, mint a szerző halálát bejelentő Barthes egyetemes intertextuális elmélete. Ezért lehet vonzó az újhistorizmus végső szókincsének alapszavai közül például a történelem textualitására vonatkozóan a „soziale Energie", amely tekintetbe veszi a kulturális és a társadalmi kölcsönhatások intertextuális csereáramlását, vagy német értelmezésben a „tárgyalás" közvetítés jellegét hangsúlyozó „negotiations".[29] Ezek a megközelítések kapcsolódni tudnak a hermeneutika diszkurzusfogalmához – még akkor is, ha végtelenül kitágítják a diszkurzus jelentését –, ám az nem vonható kétségbe, hogy az értelmező ezúttal sem zárt produkciót vizsgál, hanem egy nyitott, a történelem szövegeivel behálózott világot, amelyen maga sincs kívül.

A német recepcióról elmondható még, hogy az újhistorizmus elsősorban a történet poétikája gondolatával keltett figyelmet. Felvetődik viszont ezzel kapcsolatosan önkéntelenül is a korántsem könnyen megválaszolható kérdés: hogyan fejthető meg diszkurzusanalízissel az, amit a diszkurzus elrejt, és ami reprezentálni képes magát a diszkurzust. Ideális esetben az ilyen típusú diszkurzusnak olyannak kellene lennie, mint egy hypotextnek, amely szöveghálózat-rendszert szimulál. Ha mindezt a kultúra modellje és egy szöveg viszonylatában képzeljük el, megoldhatatlan apóriákhoz jutunk, amennyiben a szöveg eredeti kultúrája nem modellálható. Ezért is írhatja Paul de Man, hogy „Az újhistorizmus a történetiség allegóriája." Ő természetesen elsősorban arra utal, hogy minden újhistorikus szöveg rendelkezik sajátos retorikus összefüggésekkel, s ezek közül is a legfontosabb az, hogy olyan grammatikát, nyelvjátékot igyekeznek kialakítani, amellyel a posztstrukturalizmus ingadozó talaján történetiként tudnak létezni. Az a játékosan komoly hit hatja át az újhistorizmus szövegeit, hogy lehetséges az eredeti szövegek mögé nyúlni. Az újhistorizmus a történelem új reprezentációs formáinak a kutatására vállalkozik, s ennek részeként dolgozza ki saját új grammatikáját.

Összegezve a német recepció tanulságait: a konkrét újhistorista elemzések azt mutatják a német kutatás számára, hogy az nem tekinthető kidolgozott módszernek, de „működtethető" a fent tárgyalt elméleti kérdésekkel összefüggésben, mint amilyennek a die Geschichtlichkeit von Texten, a Textualität von Geschichte, a Vertextungsprobleme, illetve a Poetik der Kultur mutatkozott.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

III/3. Az újhistorizmus hazai recepciója

1998-ban jelent meg az első, s mindeddig egyetlen újhistorista szövegválogatás Kiss Attila Atilla és Szőnyi György Endre szerkesztésében a *Helikon* című irodalomtudományi szemle tematikus számában, de az elemző tanulmányok még váratnak magukra.[30] A válogatás az amerikai újhistorizmus képviselőinek legismertebb műveit tartalmazza. A szerkesztők teljes joggal szenteltek megkülönböztetett figyelmet összeállításukban a reneszánszkutatásnak. A nyolcvanas évek angolszász irodalomkritikai gondolkodásának egyik meghatározó iskolája, az újhistorizmus ugyanis – helyesen hangsúlyozták ezt a szerkesztők – ebből a kutatásból nőtt ki. A közreadott szövegek – szinte kivétel nélkül – a reneszánsz irodalom történeti értelmezésének a kihívására adott újhistorista válaszokat reprezentálják. Túlzás nélkül azonban mégsem állítható, hogy a folyóirat tematikus száma érdemleges szakmai visszhangot váltott volna ki.

A magyar irodalomkutatásnak e tapasztalat tanulságait leszűrve egy új antológia összeállításakor döntő mértékben a hazai irodalomtudomány feltételezhető fogadókészségére lehet majd építenie. Angol szakos PhD-hallgatók együttműködésével készülő szöveggyűjteményem szerkesztésében ez az alapelv irányadónak számít. A továbbiakban az újhistorizmus három reprezentatív, magyarul még nem olvasható szövegének bemutatásában a jelenkori magyar irodalmi gondolkodás irányzatszerkezetét, a történeti kutatás meghatározó szemléletformáit, értelmezői retorikáit, kérdésirányait tekintem kiindulópontnak.

1 H. Aram VEESER, *The New Historicism* = *The New Historicism*, ed. H. Aram VEESER, New York, Routledge, 1994, 1.

2 Vö. „despite its programmatic refusal to specify a methological program for itself", Joel FINEMAN, *The History of the Anecdote* = *The New Historicism*, 52.

3 *I. m.*, 1.

4 Uo.

5 Uo.

6 Uo.

7 H. Aram VEESER, *The New Historicism* = *The New Historicism*, 2.

8 *I. m.*, 35–46.

9 Louis Adrian MONTROSE, *Poetry and Courtliness in Renaissance England*, Princeton University Press, 1978.

10 Hayden WHITE, *Metahistory. The historical Imagination in Ninteenth-Century Europe*, Johns Hopkins University Press, 1975, 4.

11 *I. m.*, 5.

12 *I. m.*, 3.

13 Vö. Stephen GREENBLATT, *Shakespearen Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*, Berkeley, University of California Press, 1988.

14 = *The New Historicism*, 4.

15 Marlon B. ROSS, *Contingent Predilections: The Newest Historicisms and the Question of Method*, The Centennial Review 34 (Fall 1990), különösen 490–493.

16 *I. m.*, 5.

17 *I. m.*, 8.

18 *I. m.*, 30.

19 Hayden WHITE, *Metahistory*.

20 Judith LOWDER NEWTON, *Feminism and the „New Historicism"* = *The New Historicism*, 166.

21 Moritz BALER (Hg.), *New Historicism, Literaturgeschichte als Poetik der Kultur*. Mit

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Beiträgen von Stephen GREENBLATT, Louis MONTROSE u. a. Fischer Wissenschaft. Frankfurt am Main, 1995, 7.

22 Niklas LUHMANN, *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie.* Frankfurt, 1988, 28.

23 *I. m.*, 9.

24 *I. m.*, 10.

25 „das sogenannte Gegebene von der Interpretation nicht ablösbar ist." Hans-Georg GADAMER, *Text und Interpretation* = FORGET (Hg.), *Text und Interpretation. Deutsch-französische Debatte*, München, 1984, 24–55., 33.

26 *I. m.*, 10.

27 „auch umgekehrt gilt: keine kontinuierliche Geschichte ohne totalisierendes Subjekt, sei es nun als Individuum gedacht oder als Weltgeist." *I. m.*, 11.

28 Hans Robert JAUSS, *Wege des Verstehens.* München, W. Fink Verlag, 1994.

29 Vö. Stephen GREENBLATT, *Shakespearean Negotiations* 1988, dt. *Verhandlungen mit Shakespeare*, 1990.

30 Helikon, 1998, 1–2.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

LENGYEL ANDRÁS

József Attila *önlét* terminusáról

„[...] az emberiség egész elmúlt nyelvét meg kell tanulnom mondattanilag, módszeresen – mert mit csináljak, ha költő voltom ellenére kényszerít a filozófia is?"

„Te mindig »zavarosságaimat« vetetted szememre. Miért suhogtatsz most nádat fölöttem, amikor kezemben papír és ceruza: jegyzetekkel olvasok és tanulok talán először komolyan?"
József Attila – Vágó Mártának, 1928. nov. 16. (Vágó 1975. 185., 184.)

1. József Attila értekezői életműve rövid idő alatt született meg. Ha a kezdetet első, még gyerekfejjel írott alkalmi zsurnálkritikáitól számítjuk, másfél évtizedről van szó; ha ezektől a zsengéktől eltekintünk s csak a már elméleti fölkészülésről árulkodó írásaival indítjuk a pályát, mindössze egy évtizedre, az 1928 és 1937 közötti évtizedre sűrűsödik össze az értekezői oeuvre. Maga a szövegkorpusz nem is túl nagy, voltaképpen egyetlen kötetben elfér, s ezeknek a szövegeknek egy része is eleve befejezetlen vagy utólag megcsonkult töredék, följegyzés. Úgy gondolhatnánk tehát, az értekező József Attila másodlagos jelentőségű, ahogy az életmű recepciója is hosszú ideig ezt a látszatot erősítette. Magam, e tradíciót fölmondva, az értekező József Attila jelentőségét vallom, sőt, ki merem mondani, originális gondolkodóról van szó, aki kora legjelentősebb filozófiai törekvéseivel volt dialógusban; s azon a területen, ahol a legotthonosabban mozgott, azaz a műalkotásokról beszélve, elsőrangút produkált. Ezt belátni és igazolni, persze, nem egyszerű; egy ilyen belátáshoz sem a magyar filozófiatörténet-írás, sem a József Attila-textológia, sem a gondolkodástörténeti filológia eddigi teljesítménye nem elégséges. Úgy gondolom tehát, hogy a fölösleges viták elkerülése végett egyelőre (de csakis egyelőre) célszerű lenne fölfüggeszteni, mintegy zárójelbe tenni a gondolkodó József Attiláról való közvetlenül általánosító beszédet, s ehelyett elsősorban a textológiai és filológiai kérdésekre kellene koncentrálnunk. (Az elsietett, kellő textológiai és filológiai alapozás nélküli interpretáció kudarcára a József Attila-értelmezések története több figyelmeztető és elgondolkodtató példát is fölmutat. Ezeket azonban, tapintatból, nem szeretném most megnevezni.)

A gondolkodástörténeti filológia egyik lehetséges útja az értekezői életműben szereplő terminusok eredetének tisztázása. Ez önmagában sem egyszerű

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

feladat. Ha kigyűjtjük a kategóriaként használt nyelvi alakokat (s magam erre törekszem is egy József Attila-szótár létrehozásával), azt tapasztaljuk, hogy ezek a kategóriák nem állandóak, születnek és eltűnnek, esetleg egy másik, újabb kategóriába olvadnak bele. Az a kategoriális háló, amellyel József Attila élt, valójában egy mozgó, változó rendszer, vagy inkább egy önmagát folyamatosan továbbgondoló, korrigáló gondolkodói út adott pillanatnyi metszete. Ennek az úton-levésként értelmezhető filozofálásnak a megértése így szigorúan kronológiafüggő; az értelmezés csakis a szövegek pontos időrendjének ismeretében kísérelhető meg. Ez azonban csak az egyik, s ma már – Tverdota György (1982, 1985, 1995) idevágó eredményeinek ismeretében – a kisebbik gond. Ma már, bár vannak még tisztázandó kronológiai kérdések, a szövegek keletkezéstörténetének relatív időrendje nagyjából fölismerhető. Így helyükre, az 1920-as évek végére kerültek a sokáig a harmincas évek közepére helyezett s esztétikai töredékekként megnevezett szövegek is. Nagyobb gond, hogy a József Attila szövegeiből kiemelt, terminusokként kezelt nyelvi elemek eleve többarcúak, többrétegűek. Egy-egy ilyen kategória magában hordozza annak a forrásszövegnek a jelentésmozzanatait, amelyből József Attila e kategóriát átvette, annak a filozófiai tradíciónak a szemantikai hátterét, amelyhez a forrásszövegbeli kategória is tartozik, s végül annak a szisztémának a strukturális lenyomatát, amelyet József Attila saját szövege hoz létre. Azaz: egy-egy ilyen kategória voltaképpen az egyetlen szóban megragadható sűrített, komprimált intertextualitás alapesete. Ezt a jelenséget talán érdemes egy konkrét példán is megmutatni. Tudjuk, hogy József Attila élt a „végtelen regresszus lehetetlenségének elvé"-vel. Ezt az elvet, mint Tverdota György (1982) kiderítette, a költő pesti professzorától, Pauler Ákostól, az ő interpretációjában vette át. Maga az elv azonban legalább Arisztotelészig visszanyúlik (maga József Attila is arisztotelészi elvként kezelte), s Arisztotelésztől Paulerig egy hosszú és bonyolult filozófiai tradíció gazdagító/szegényítő interpretációinak folyamatában élt és nyerte el jelentését. S hogy a dolog tovább bonyolódjék, ezt az elvet József Attila a saját aktuális szisztéma-igényének megfelelően, annak elérésére törekedve működtette. Azaz: a végtelen regresszus lehetetlenségének elve, bár egy nagyon is speciális forrásból kerül át József Attila gondolkodásába, egy nagy filozófiai tradíció egyik alapelve, s egy teljesen új, elsősorban József Attilára jellemző szisztéma-konstituáló elv lesz. A nagy kérdés, persze, éppen ennek a csak József Attilára jellemző, az ő gondolkodását egyedítő elvhasználatnak a mibenlétére irányul. Ám, sajnos, éppen ezt a kérdést kell pillanatnyilag lebegtetnünk, hiszen a költő terminusainak ez a hármas rétegzettsége szinte valamennyi terminusára érvényes. S a gondolkodástörténeti filológia egyik feladata ennek a terminus-hálózatnak a genetikus rekonstrukciója.

További komplikáló mozzanat az is, hogy József Attila egy-egy terminusa igen sok esetben különböző szerzők egymástól különböző gondolatmenetei-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

nek összevonásaként jött létre. A *jelenné gyülemlő múlt* teorémája például, mint ma már tudjuk, legalább egy bergsoni és egy freudi gondolatmenet összevonására épül (vö. Lengyel 1996). S az *exisztencia* terminus „szintézisek szintéziseként" való meghatározása is egyaránt visszavezethető Croce szellemfogalmára és Jaspers exisztencia-definíciójára (vö. Lengyel 2000. 57.). Ez, bár a költőnél nyilvánvalóan a fogalom elméleti megalapozását szolgálta, megnehezíti az eredetre kíváncsi filológus dolgát. Ám ennek az eljárásnak fontos metodikai következménye, hogy a fogalom egyik forrására való rámutatás nem zárja ki automatikusan egy másik vagy – esetleg – egy harmadik forrás létét. Következésképpen a fogalom teljes jelentésköre így csak e forrásszövegek összjátékaként írható le.

A József Attila-terminusoknak ez a szükségképpeni többarcúsága jelentősen megnehezíti a filológus dolgát. Egy-egy kategória forrásaként három forrásnyelv, a magyar, a német és a francia megannyi filozófiai iskolája és áramlata szóba jöhet, s az ezekben lokalizált kategóriaforrásoknak a filozófiai tradícióhoz való kapcsolódása elvileg az egész nyugati tradícióval összefüggésbe hozhatja a rekonstrukciót. Annak tisztázása, hogy egy-egy terminus milyen konkrét szövegforrásból származik, s egyben milyen filozófiai tradícióba tartozik bele, csakis lépésről lépésre haladó, konkrét és szisztematikus vizsgálat eredménye lehet, s ezt az intuitív, „beleérzésen" alapuló analógiák megalkotása nem helyettesítheti.

Az egy adott időmetszetben érvényes, ám időben módosuló terminusok teljes körének genetikus rekonstrukciója természetesen elképzelhetetlen egyetlen tanulmány kereteiben; ehhez alighanem monografikus forma és terjedelem lenne szükséges. Egyetlen kategória mutatványként való vázlatos rekonstrukciója azonban talán megoldható, s egy kategória-rekonstrukciónak is lehetnek olyan tanulságai, amelyek előrébb viszik a kutatást.

2. A kategória, amelyről szólni szeretnék, egy eddig jószerével figyelmen kívül hagyott, ám fontos terminus, az *önlét*. Tverdota György (1995) ugyan erre a kategóriára is fölfigyelt már, s a *Magyarázatok*-kötetben ezt is viszonylag hosszan értelmezi. Interpretációja azonban, úgy vélem, nem kielégítő, s a terminus forrására sem tér ki. Márpedig az eredet kérdése, mint látni fogjuk, nagyon is lényeges; specifikálja József Attila filozófiai tájékozódását.

Az *önlét* az 1928/29. évi nagy, egész későbbi gondolkodását elméletileg megalapozó pályaszakasz terméke. Több szövegben is előfordul, így a 17., a 18. és a 26. töredékekben (*önlétem, önlétemet, önlétén, önlétét, önlétével* alakban, s előfordul tagadó formában, mint *önnemléte* is [JATC 1/1: 60., 68–69., 102., 103., 122.]). Az eldöntendő filológiai kérdés az: József Attila egyéni terminusalkotó leleményéről van-e itt szó, vagy – ha a kategória külső forrásra megy vissza – melyik filozófiai tradícióhoz kapcsolódik a terminus? Ha a kortárs magyar filozófia szövegeiben tallózunk, ilyen terminusra nem akadunk.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A megelőző korszak iskolateremtő, nagy egyéniségének, Böhm Károlynak van ugyan egy terminusa, amely nyelvileg nagyon hasonlít rá, de ez, tudniillik az *öntét* (vö. Sándor 1941. 138.), egészen más terminus; semmiképpen nem hozható vele összefüggésbe. Nagy valószínűséggel azt mondhatjuk tehát, hogy a szóalak valamiképpen a költő saját leleménye, s – legalábbis nyelvi értelemben – nem átvétel. Az a tény azonban, hogy eddig nem akadtunk rá a mintára a magyar nyelvű filozófiai irodalomban, nem jelenti azt, hogy a kategóriaalkotásnak nem is volt mintája. Ha azt keressük, hogy a költő által olvasott nyelvekben, a franciában és a németben volt-e olyan filozófiai terminus, amely magyarra ilyen alakban fordítható le, viszonylag hamar megtalálható a minta, a német *Selbstsein* szóban. Ezt ugyan ma *önmaga-lét* formában szokás fordítani, sőt egyes adatok szerint már a harmincas évek második felében is így fordították; Bajomi Vilmos például a Selbstsein szót az *önmagamléte* szóval adta vissza (Bajomi 1937. 166.). A *Selbst* előtag rövid, *ön-* alakban való visszaadása azonban egyáltalán nem szokatlan vagy egyedi fejlemény, a magyar *öntudat* szó például a német alapszót ugyanilyen rövid formában adja vissza. Az *önlét* és az *önmaga-lét* tehát azonos filozófiai terminus, az önlét az önmaga-lét rövidebb, tömörebb alakja. Hogy József Attila a Selbstsein fordításaként a rövidebb alakot választotta, abba nyilván belejátszott költővoltából fakadó nyelvi ökonómiája, amely eleve tömörségre késztette. De hogy itt az önmaga-lét problémája tematizálódik, azt közvetve az a tény is jelzi, hogy a töredékekben az önléthez kapcsolódva az *önmaga* szó is gyakorta előfordul. A nyelvi-logikai kontextus ugyanis ezt is megkövetelte.

3. Az *önlét*nek az *önmaga-lét*tel való azonossága automatikusan kijelöli azt a tradíciót, amelyhez e terminus lefordításával-átvételével József Attila csatlakozott. A *Selbstsein* terminus ugyanis, mint ismeretes, Karl Jaspers és Martin Heidegger lényeges és jellegzetes terminusa. S mint ilyen, nyugodtan mondhatjuk, a korai egzisztencializmus egyik alap-kategóriája. Ez már a kortársak számára is nyilvánvaló volt. Johannes Pfeiffer *Existenzphilosophie* című, Heidegger és Jaspers filozófiájába „bevezető" könyvét (1933) kivonatolva Bajomi Vilmos 1937-ben így beszélt erről: „Pfeiffer hangsúlyozza, hogy Heideggernél a Selbstsein a létbizonyosság forrása, első metafizikai adottsága, az ontológiai rangsor legelső valósága: az exisztencia, mely csak megélhető valami" (Bajomi 1937, 166.). Az ugyancsak kortárs Petróczi István pedig „a jaspersi exisztenciális bölcselet legfelsőbb kategóriáinak" a *Selbstsein*t (és a *Transzendieren*t) tartotta (Petróczi 1937, 91.). Az igazi kérdés persze, amelyre mindenképpen felelnünk kell, az önlét terminus konkrét forrására irányul: ki a forrás? Jaspers-e avagy Heidegger?

A *Lét és idő* olvasói a Selbstseint sajátosan heideggeri kategóriaként kezelik, nem alaptalanul. Központi filozófiai problémaként azonban először nem Heideggernél, hanem Jaspers 1919-ben publikált, később több kiadást is

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

megért *A világnézetek pszichológiája* című könyvében jelentkezik. E munkáját ugyan, ahogyan Safranski írja, „időről időre fölfogták történeti, tudásszociológiai, illetve neokantiánus szemléletűként is, egyik esetben sem ismervén fel a tényleges szerzői intenciót". Ám Jasperset – folytatja – valójában „az a kérdés izgatja, mely formákban valósíthatja meg magát az önmaga-lét (Selbstsein), hogyan vétheti el önmagát, s ha kudarcot vall, annak milyen okai lehetnek" (Safranski 2000. 177.). Egy másik tanulmányomban (Lengyel 2000), József Attila exisztencia-fogalmának eredetét nyomozva már igazoltam, hogy a költő tudott Jaspersről, s valószínűsítettem, hogy ismerte Jaspers szóban forgó könyvét is. Az önlét terminus megjelenése, már csak az exisztencia terminussal való nagyon szoros összefüggése miatt is, ugyancsak ennek az összefüggésnek a megléte mellett érvel. Nagy a valószínűsége tehát, hogy a József Attila-i önlét forrása, vagy legalábbis egyik forrása valóban Jaspers könyve volt.

Változatlanul kérdés azonban: egyedüli forrása volt-e Jaspers József Attilának? A válasz nem könnyű. Annyi bizonyos: a töredékek írása idején a költő Jaspers nevét emlegeti leveleiben, Heideggerét viszont nem. Ez azonban nem zárja ki a *Lét és idő* ismeretét. Heidegger műve, mint ismeretes, 1927 tavaszán jelent meg, példányai hamar Budapesten, sőt Pécsett is fölbukkantak, s bár Babits nem mutatott érdeklődést az ajándékba kapott könyv iránt (vö. Kenyeres 1993, 17.), a pécsi filozófiaprofesszor, Nagy (későbbi nevén: Halasy-Nagy) József már 1928 elején tanulmányt, majd egyetemi előadást épített rá. (Igaz, ez az írása, *A fejlődés eszméje* csak az *Athenaeum* 1929. évi 1. számában jelent meg.) Azaz: elvileg József Attila kezébe is eljuthatott a *Sein und Zeit*. A kérdés csak az: csakugyan eljutott-e? S ha igen, akkor milyen úton-módon?

4. Konkrét, pozitív adatunk – ismételjük meg – nincs arra, hogy 1928–29-ben József Attila olvasta volna Heidegger művét, sőt arra sem, hogy magáról Heideggerről tudott volna. Ez nem különösebben meglepő, hiszen ekkori olvasmányélményeinek történetéről általában is roppant kevés pozitív adatunk van; királyi út így nem vezet kérdésünk megválaszolásához. Az egyetlen lehetőség a *Lét és idő* önmaga-lét és a József Attila-töredékek *önlét* terminusának párhuzamos olvasása, összevetése. A kérdés így az: van-e az önlétnek olyan szemantikai eleme, amely Heidegger, s csakis Heidegger olvasására vezethető vissza?

A dolog természete szerint ezt sem könnyű megválaszolni. Heidegger exisztenciális analitikája végső mérlegelésben fenomenológiai redukciók sorozata. Ahogy ő maga írta: a jelenvalólét fenomenológiája. Ez viszont azzal jár, hogy a heideggeri önmaga-létnek nincs egyetlen, bármikor előcitálható rögzített definíciója; szubsztanciálisan meghatározatlan. Heidegger elemzése viszonylatokban mozog, az *önmaga-lét* jelentése így csak relációk sorozatában, az egész elemzés végeredményeként alakul ki. (Jellemző e tekintetben,

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

hogy a *Lét és idő* magyar kiadásának végén lévő regiszter *önmaga-magyarázatai* például egyáltalán nem képesek visszaadni a vele összefüggő *önmaga-lét* terminus szemantikai teljességét.) Az önmaga-létnek a könyv egészében kibontakozó jelentését végigkövetni viszont meglehetős nagy terjedelmet kívánna, s ez nem is lehet a József Attila-kutatás feladata. Számunkra tehát nem marad más, mint a relációk sorozatában kibontakozó jelentés egyetlen alapösszefüggésre való leegyszerűsítése.

Az önmaga-lét Heidegger megjelenítette ontológiai státusa viszonylag jól megfogható. A könyv első részének első szakaszában adott *fundamentálanalízis* bennünket most érdeklő nyitó passzusa ezt így vezeti le: „A lét értelmére irányuló kérdésben az elsődlegesen kikérdezett a jelenvalólét jellegével bíró létező. [...] a jelenvalólétben egy fundamentálstruktúrát kell kibontanunk, a világban-benne-létet [...]. A jelenvalólét értelmezésének az »a priori«-ja [...] eredendően és állandóan egész struktúra. Ennek ellenére különböző nézőpontokból vehetjük szemügyre az őt [ti. a jelenvalólétet] konstituáló mozzanatokat. [...] így az analízis tárgyai lesznek: a világ a maga világiságában [...], a világban-benne-lét mint együttlét és az Önmaga léte [...], a benne lét mint olyan" (Heidegger 1989, 139.). Eszerint tehát az önmaga-lét a jelenvalólét egyik konstituáló mozzanata. A létező, amely „a jelenvalólét jellegével bíró létező" s amelynek léte az önmaga-lét nevet kapta, nem azonos a Heidegger előtti filozófiák *szubjektumával*, az *én*nel. Az önmaga voltaképpen exisztenciális fenomén, s mint ilyen, benne az énhez hozzátartozik, az énnel szétbonthatatlan egységet alkot az én létlehetősége. Az önmaga-lét a saját létlehetőségeiben benne lévő én létmódusza, exisztenciája. „A jelenvalólét »lényege« – mondja Heidegger – exisztenciájában rejlik" (Heidegger 1989, 140.). A szubjektum, az *én* terminust a *Lét és idő* nem is használja, vagy csak – ritkán – idézőjelben, s így distanciálódik annak szokványos jelentésétől. A „jelenvalólét jellegével bíró létező" azonban e koncepcióban „minden esetben mi magunk vagyunk. E létező léte *mindenkor az enyém*" (Heidegger 1989, 140.), s a „jelenvalólétet e létező *mindenkori enyémvalósága* folytán úgy kell megnevezni, hogy közben a *személyes* névmást is használjuk: »én vagyok«, »te vagy«" (Heidegger 1989, 141.). „[E]z a létező létében képes önmagát »megválasztani«, elnyerni, elveszíteni, illetve sohasem vagy csak »látszólag« elnyerni" (Heidegger 1989, 141.). Az „Önmaga mindennapi létének az a módusza", amelyet „a mindennapiság »szubjektumának« nevezhetünk, az *akárki*" (Heidegger 1989, 241.). „A mindennapi jelenvalólét Önmagája az *akárki-önmaga*, melyet megkülönböztethetünk a *tulajdonképpeni*, azaz magunk által megragadott Önmagától" (Heidegger 1989, 262.).

A heideggeri exisztenciális analitika központi jelentőségű eredménye kétségkívül ennek a kettősségnek a módszeres levezetése. Az önmagának ez az *akárki-önmagára* és „igazi", *tulajdonképpeni* önmagára való kettéválása, pontosabban az, hogy az utóbbi csak lehetőség, amelyet csakis aktivitással lehet

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

realizálni, messzemenő gyakorlati következményekkel jár. „Önmagunknak az akárkiből való visszahozatala, azaz az akárki-önmagának a tulajdonképpeni önmaga-létté való egzisztens módosulása egy választás pótlásaként kell hogy végbemenjen. A választás pótlása viszont a választás választását, a tulajdon önmagunkból eredő lenni-tudásunk melletti döntést jelenti" (Heidegger 1989, 455.).

Egészében, azt mondhatjuk, a heideggeri önmaga-lét terminus sajátos kettősséget mutat. Ez a terminus is, mint a terminusok Heideggernél általában, egy ritka szisztematikusan fölépített mű kiszakíthatatlanul szerves építőeleme, ezernyi logikai szállal belekötve a műbe. A koncepció súlyos sérelme nélkül nem is igen lehet kivenni belőle. Maga a teminus explicit formában mégis viszonylag kevésszer fordul elő; az az exisztenciális analitika, amelyet a *Lét és idő*ben megragadhatunk, szükségképpen inkább az *önmaga* terminussal operál. Ez azzal a következménnyel jár, hogy a terminus vonatkozási tartománya jóval nagyobb és kiterjedtebb, mint a nyelvileg adott szóalak közvetlen jelentése.

5. Ha az önmaga-lét után a József Attila-i önlét terminus előfordulásait és használatát is számba vesszük, föltűnő, hogy József Attila fogalomhasználati gyakorlata ugyanezt a kettősséget mutatja. A nagyon kiterjedt vonatkozási tartomány ellenére a terminus explicit formában viszonylag ritkán fordul elő. Ez a tény roppantmód megnehezíti az összevetést, mivel nagyon kitágítja az összevetendő szövegkorpuszt. Ha – kényszerűségből – mégis megmaradunk a (szorosabb értelemben vett) önlét terminus vizsgálatánál, akkor mindjárt kezdetben egy lényeges problémával találjuk magunkat szemben. Az önlét ugyanis három szövegben, a 17., 18. és 26. számú töredékben fordul elő, s az előbbi kettőben nem, míg az időben legkésőbbiben az önlét terminus összekapcsolódik az exisztencia terminussal. Azaz: az önlét fogalom bevezetése időben megelőzi az exisztencia bevezetését. Ez azonban, ha szemügyre vesszük a konkrét szöveghelyeket, első impressziónkkal ellentétben, nem szakítja szét az önlét és az exisztencia összetartozását. A 17. számú töredék ugyanis, mint az élén álló fejezetcím *(Bevezetés)* is jelzi, bevezető jellegű szöveg, s így érthető, hogy az önlét, mint „evidencia", *logikailag* is megelőzi az exisztencia terminus bevezetését. (Más kérdés, hogy a töredékek közötti viszony részleges átalakulást, továbbgondolást is dokumentál.) S ha az önlét terminus első előfordulását kicsit figyelmesebben vesszük szemügyre, megtaláljuk benne a *Lét és idő* hatását, közvetlen lenyomatát is. Az önlét fogalmát ugyanis a töredék a következő, egészében idézendő kontextusban vezeti be: „A gondolat föltételezi a szemléletet, mert arról, hogy vagyok, éppúgy közvetlen szemléletem értesít, mint arról, hogy gondolkodom. Előbb saját gondolatomat szemlélem, különben nem tudom, hogy van és így ez irányban következtetést belőle nem vonhatok. Így *helytelen azt mondani, hogy gondolkodom*

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tehát vagyok, mert előbb észre kell vennem, hogy gondolkodom, ezt pedig szemlélettel ismerem föl. Ám azt is helytelen mondani, hogy szemlélek, tehát vagyok, mert nem a szemléletet szemlélem (a képzetnek nincs képzete), hanem azt hogy gondolkodom – azaz, a szemléletet feltételezi a gondolat, a gondolatot pedig feltételezi a szemlélet, másképpen szólván egyáltalán nem bizonyítja a gondolat azt, hogy vagyok, hanem csupán feltételezi a szemlélet nyomán. A gondolkodom, a szemlélek már azt jelenti, hogy most éppen gondolkodó, illetőleg szemlélő vagyok, tehát eleve beleértem azt, amit éppen vele akarok bizonyítani. A tétel maga igaz, de bizonyító ereje nem nagyobb annál, hogy *vagyok tehát vagyok*. Mégis, *önlétét senki komoly gondolkodó nem vonja kétségbe*, s ha teszi, abból a hiú ravaszkodásból, hogy ezt majd ítéleti érvénynyel bizonyítsa. Sőt, nemcsak hogy nem kételkedik benne, hanem bármit is gondol, ezt mint vitathatatlant tételezi föl, holott éppen az erre vonatkozó tételek vitathatóak elsősorban, minthogy mindegyikük a vagyok tehát vagyok egyenletet rejti magában" (JATC 1/1:60.). E szöveg, jól érzékelhetően, a karteziánus tézissel (gondolkodom, tehát vagyok) vitatkozik, s a kétségbevonhatatlan végső alapot az önlétben fedezi föl. E pozíció viszont, jól kivehetően, a *Lét és idő* harmadik fejezetének 19., 20. és 21. alfejezetére támaszkodik, arra a kritikára, amelyet Heidegger „a »világ« karteziánus ontológiája" fölött gyakorolt. Heidegger ezekben az alfejezetekben Descartes „ego cogito"-jából kiindulva a kartezianizmus világfölfogását vonja kétségbe, majd veti el, s kimondja, hogy „Descartes nem csak ontológiailag hibás meghatározását adja a világnak, hanem interpretációja és annak fundamentumai odavezettek, hogy átsiklik a világ fenoménje és a mindenekelőtt kézhezálló világonbelüli létező léte felett" (Heidegger 1989, 215.). Heidegger azt is nehezményezi, hogy „Descartes nem engedi, hogy a világonbelüli létező létmódja önmagából mutatkozzék meg, hanem egy feltáratlan és tisztázatlan jogosultságú léteszme [...] alapján mintegy előírja a világnak »tulajdonképpeni« létét" (Heidegger 1989, 216.). Nem nehéz észrevenni tehát, hogy amit Heidegger Descartes-nak szegez, „a mindenekelőtt kézhezálló világonbelüli létező léte" – az terminussá tömörítve az önmaga-lét, vagyis az önlét.

József Attila természetesen itt sem szolgaian kivonatol, hanem – forrását megértve – újragondol. Sőt interpretációja, a „vagyok tehát vagyok" tézis erőteljes hangsúlyozása a heideggeri fenomenológia bizonyos kritikáját is jelenti, észrevéve és kimondva annak gyönge pontját. De ennél a kétségtelenül létező distanciánál lényegesebb, hogy az önlétet „mégis" elfogadta alapnak, kiindulópontnak.

Az önlét terminus következő előfordulása a 18. számú töredékben megint csak a heideggeri inspirációk jelenlétét dokumentálja. Ez a *Valóság és igazság* címet viselő szöveg először – rövidítve és sűrítve – megismétli azt a Descartes-kritikát, amelynek eredménye az önlét végső alappá válása: „Amikor [...] létemre következtetek gondolatommal szemléletem nyomán, tulaj-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

donképpen olyan dologra következtettem, ami már eleve evidens volt előttem és amit nem is a következtetés igazol [amely (cogito ergo sum) különben helytelen], hanem annak az evidenciába való torkolása. A dolog evidens volta pedig független attól, hogy elgondoljuk-, szemléljük-e, avagy nem" (JATC 1/1:68.). Ez a Heideggerre visszautaló Descartes-kritika azonban itt a *Lét és időtől* eltérő logikát hordoz. József Attila – Heideggerrel ellentétben – változatlanul számol valamiféle abszolútummal (igaz, számára „csupán az igazságok egyetemes rendszere föltétlen" [JATC 1/1:68.]), s ez a tételezése mindenképpen némi distanciálódás jele. Ám József Attilánál az abszolútum is az önléthez vezet, illetve az önlétet állítja középpontba: „[C]sak a föltétlen értelmében bírunk cselekedni. Cselekedeteink és gondolataink helyes vagy helytelen voltának mértéke tehát nem a föltétlen (amint hogy az abszolútum mérték nem is lehet), hanem a föltétlen megértése, ami megintcsak önlétemet állítja előtérbe" (JATC 1/1:68.). Majd, ezt a tézist így folytatja: „Már most habár önlétem csak puszta evidencia is, mégis létem minden egyes mozzanatára vonatkoznak érvényes tételek, amely tételek pedig nem mások, mint a föltétlen mozzanatai. Nyilvánvaló, hogyha két dolog minden egyes mozzanatában megfelel egymásnak, úgy e dolgok bontatlan egészükben is egymás megfelelői: önlétemet csak annyiban értem meg, amennyiben az abszolútumot és viszont – aminthogy csak a gondolat tudat arról, hogy szemlélek és csak szemléletem értesít arról, hogy gondolkodom. Önlétem előtt tehát éppoly világos az abszolútum, mint létem az abszolútum előtt, az igazság pedig éppoly evidens, mint a valóság, vagyis szintézist alkotnak az evidenciában. Nincs se lét, se fennállás, se valóság, se érvényesség, csak evidencia van, és azok csupán mozzanatai az evidenciának" (JATC 1/1: 68–69.). Azaz: csupán önlétem van, s a lét, a fennállás, a valóság, az érvényesség csak az önlét mozzanatai. Ez a tézis pedig, ismételjük meg, a heideggeri előföltevés elfogadása és más oldalról, más logikával való megerősítése, „igazolása".

A harmadik szöveg, a 26. számú töredék, az úgynevezett hosszú fogalmazvány több szempontból is fontos szöveg. Szempontunkból elsősorban az az érdekes, hogy ebben az exisztencia és az önlét terminus együtt, egy fogalomrendszer összetartozó elemeiként szerepelnek. S figyelemre méltó az is, hogy e szöveg az exisztenciát, pontosabban az *exisztencia dialektikáját* immár végső alapelvként nevezi meg: „Egyetlen principiumunk az exisztencia dialektikája" (JATC 1/1:96.). E két tény, tudniillik az együttes előfordulás és az alapelv megválasztása kétségtelenné teszi, hogy itt – más törekvésekkel összevonva, azok gondolkodástörténeti konzekvenciái által is színezve – mindenképpen egy olyan teória hatásával kell számolni, amelyik maga is az exisztencia/önlét kettősével operál.

E kritériumnak, persze, Jaspers is, Heidegger is megfelel, ám a módszertani következetesség, amely József Attila számára különösen vonzó lehetett, önmagában is a *Lét és időt* állítja előtérbe s teszi mintaadóvá.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

6. Az exisztencia és az önlét összekapcsolódását, szoros logikai összefüggését jól dokumentálja a hosszú fogalmazvány három helye. E tekintetben példaszerű az exisztencia (egyik) József Attila-i meghatározása, amely szerint „az exisztenciába önlétén kívül önnemléte is belefér, de nemcsak hogy belefér, de ellentet tények nélkül nem is volna sem valóságos sem pedig elgondolt, hiszen az exisztencia a szintézisek szintézise" (JATC 1/1:103.). Hogy ebben a szillogizmusban megjelenik Croce (a „szellem szintézisek szintézise") és Jaspers (az exisztencia szintézis) tézise is (vö. Lengyel 2000. 57.), szempontunkból most mellékes. A figyelemre méltó számunkra az, hogy a két terminus, az exisztencia és az önlét közötti összefüggés jellegzetesen heideggeri gondolatmenetet sűrít össze. S az exisztencia és az önlét logikai összekapcsolódása ezen túl azért is érdekes, mert éppen e két terminus összefüggése, lehetséges játéka adja az exisztencia dialektikáját, s – mint láttuk – József Attila eleve ezzel a princípiummal akart operálni. Ennek az összefüggésnek egyik jellegzetes szöveghelye az, ahol József Attila arról beszél, hogy „a fogalom a rugalmas exisztenciát maga után a nemlétbe húzza, exisztenciám pedig abban a pillanatban, amikor ezt sikerült lett volna legyen, visszarántja a valóságba, és a fogalom, amely nemlét és igazság, megszűnik nemlét és igazság lenni, azontúl már csupán önlétét jelentő valóság, amely, ismétlem, többé már nem megértés, hanem megértést áhítozó valósági elem, mint minden egyéb dolog" (JATC 1/1:102.). Ez a szöveghely természetesen megint csak sokrétű elemzést érdemelne és igényelne, szempontunkból azonban az az igazán figyelemre méltó benne, hogy ez az exisztenciával való logikai operálás a szubjektumnak egy fenomenológiai redukció által megteremtett alakjával történik. Méghozzá olyan alapszerkezetben, amilyen a *Lét és idő*ben konstruálódik meg.

A hosszú fogalmazvány tulajdonképpeni célja, persze, a *Lét és idő*vel ellentétben, nem a létmegértés, hanem a műalkotásnak az exisztencia dialektikájaként való levezetése. Ez a célkitűzés tehát nem másolni, hanem – egy nagyon fontos területen, a műalkotás területén – alkalmazni kívánja a szubjektum fenomenológiai redukciójából fakadó megértés-lehetőségeket. Hogy erről van szó, egyebek közt a hosszú fogalmazvány egyik művészet-definíciója is világossá teszi. A fénykép műalkotás-voltát tagadó okfejtés ugyanis kimondja, hogy „a művészet a művészet létével minősített lét alakja, egy létnek önlétével minősített formája" (JATC 1/1:122.).

Azaz: József Attila műalkotás-koncepciója csakis az exisztenciának mint önlétnek a megértésén keresztül kísérelhető meg. Ez azonban már egy másik tanulmány feladata lehet.

7. A szövegek összevetésén alapuló filológiai rekonstrukció mindig magában hordozza a bizonytalanság valamilyen mértékét. Nagy könnyebbség tehát, ha külső, pozitív adalék megerősíti a logikai műveletek eredményét, vagy

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

legalábbis nem zárja ki azt. Fölmerülhet ugyanis a kérdés esetünkben is, hogy a 23 éves, még egyetemi diplomával sem rendelkező József Attila lehetett-e egyáltalán olyan tájékozottság birtokában, amely megengedi a föltételezést, hogy már ekkor, szűk két évvel a *Lét és idő* megjelenése után, ismerte Heidegger könyvét. Azt a könyvet, amelyre akkor – 1928 végén, 1929 elején – a magyar filozófus-szakma még recenzióban sem volt képes reagálni. A helyzet kétségkívül nem szokványos, de ilyesféle tájékozódás lehetősége József Attila meglehetősen egyéni életpályájából nagyon is következik. A költő ugyanis a Vágó Mártához fűződő, rendkívül erős érzelmi és intellektuális viszonya révén egy olyan értelmiségi körnek (is) tagja volt, amelyik az átlagosnál lényegesen tájékozottabb volt, e kör egyik tagja, Mannheim Károly pedig, mint az úgynevezett tudásszociológia nemzetközi rangú képviselője, aki 1920-ban maga is Heidegger hallgatója volt (Felkai 1999, 18.), ekkor elvi harcban állott Heideggerrel. Safranski Heidegger-könyvéből tudható, hogy az 1928. szeptemberi szociológusnapon (amelyről egyébként Vágó Márta lelkes hangú levélben beszámolt József Attilának [Vágó 1975, 362–364.]) Mannheim nagy hatású előadást tartott (Safranski 2000, 305.), s ebben az előadásban „kritikusan kommentálta" például „Heideggernek az »akárkire« (Das Man) vonatkozó elemzését" is (Safranski 2000, 306–307.). Mannheim ekkor, egyebek közt, ezt mondta: „A filozófus szemrevételezi ezt az »akárkit«, ezt a titokzatos szubjektumot, az azonban nem érdekli, hogyan jön létre. De éppen ott, ahol a filozófus már nem tesz föl több kérdést, ott kezdődik a szociológiai probléma" (Mannheim 1929, idézi Safranski 2000, 307.). Előadása zárlatában pedig még élesebb hangot ütött meg: „Aki már ott szeretné az irracionálisat, ahol de jure még az értelem tisztaságának és fanyarságának kell hatnia, az fél a titokkal a valódi helyén szembenézni" (Mannheim 1929, idézi Safranski 2000, 308.). Ez az elhatárolódás nem tekinthető véletlenszerű, esetleges mozzanatnak; maga Heidegger is reagált rá. Az 1931/32. évi téli szemeszter Platón-előadásában ironikusan szólt a „tudás un. szociológiájáról" (vö. Safranski 2000, 308–309.) s a platóni barlanghasonlat értelmezésének kereteiben maradva „barlangi fecsegésnek" nyilvánította azt. Ennek a szembenállásnak az ismeretében jelentőssé válik számunkra a Mannheim–József Attila-viszony. Amikor ugyanis 1928 őszén Mannheim és József Attila Budapesten találkoztak, tudjuk, filozófiáról is beszélgettek, Jaspersszel kapcsolatban vitájuk is támadt (vö. Lengyel 2000, 54–55.). Valószínű tehát, hogy ekkor a sikeres Mannheim másik ellenfeléről, a nagy hírű Heideggerről, s annak fő művéről, a *Lét és idő*ről is szó esett közöttük. Annyi mindenképpen bizonyos: a Vágó család és baráti köre, Mannheim révén, ekkoriban, 1928 őszén már értesült Heidegger művéről és ismerte Mannheimnek e művel szembeni vélekedését is, hiszen Vágó Márta – mint József Attilának írott beszámolójából (Vágó 1975, 362–363.) tudjuk – ott volt Mannheim előadásának előzetes baráti megbeszélésén is, ismerte a Mannheimet instruáló

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

baráti tanácsokat, s így tökéletesen tisztában kellett lennie azzal, hogy Mannheim ki s mi ellen hadakozott ekkor. S az is bizonyos, hogy Vágóék körében ismert volt Mannheim egy másik, *Das Problem der Generationen* című tanulmánya is (amely [Mannheim, 1928] pedig szintén hivatkozik Heideggerre) – sőt e tanulmány Vágóék körében beszédtéma is volt (Vágó 1975, 343.). A költő tehát óhatatlanul bele kellett ütközzék Heidegger nevébe, s bár e körben Heidegger neve nyilvánvalóan negatív hangsúllyal forgott, neki, mint „filozófiáján" dolgozónak, illett megismerkednie a társasági témát adó nagy hírű német filozófussal. Maga a mű, a *Sein und Zeit* pedig, ha valakit igazán érdekelt, az akkori viszonyok között egyáltalán nem volt elérhetetlen.

Bizonyos továbbá az is, hogy József Attila előélete, diszpozíciója kedvezett Heidegger befogadásának. Egyrészt alkatilag vonzhatta a *Lét és idő* magasfokú módszertani következetessége, elemzéslogikai szigorúsága, másrészt a *választás választásának* heideggeri tézisében is saját létélményére ismerhetett rá. E tekintetben ugyanis mindenképpen figyelmet érdemel az 1926-ban írott *Ülni, állni, ölni, halni* (JAÖV 1:451–452.), amelynek összegző és záró szakasza éppen ezt a létélményt rögzíti meg és emeli verssé:

> ó köttető, oldoztató,
> most e verset megíratód,
> nevettető, zokogtató,
> életem, te választató!

8. Summa summarum: az életrajzi kontextus nemhogy nem cáfolja, de kimondottan erősíti a gondolkodástörténeti rekonstrukciót: József Attila, minden jel szerint, a *Lét és idő* ismeretében dolgozott az úgynevezett hosszú fogalmazványon, s gondolatmenete egyik inspirálója Heidegger műve volt.

Irodalom

BAJOMI Vilmos, 1937. *Existenzphilosophie. Eine Einführung in Heidegger und Jaspers von Johannes Pfeiffer* [ism.], Műhely (Pécs), 3. sz., 165–168.

HEIDEGGER, Martin, 1989. *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály et al., Bp.

FELKAI Gábor, 1999. *Bevezetés. Kordiagnózis, tudásszociológia, tudományos politika* = FELKAI Gábor (szerk.), *Mannheim Károly*, Bp., 7–85.

JATC. József Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930*, sajtó alá rend. HORVÁTH Iván et al. [1/1.] köt., Bp.

KENYERES Zoltán, 1993. *A „kettészakadt irodalom" és az „írástudók árulása". Jegyzet Babits és a Nyugat irodalomszemléletéről*, Irodalomismeret, 3. sz., 16–20.

LENGYEL András, 1996. *A „jelenné gyülemlő múlt"* = Uő, *A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok*, Bp., 97–104.

LENGYEL András, 2000. *József Attila exisztencia-fogalmáról*, Műhely (Győr), 1. sz., 50–58.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

MANNHEIM, Karl, 1928. *Das Problem der Generationen*, Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie, 7., 157–185. és 309–330.

MANNHEIM, Karl, 1929. *Die Bedeutung der Konkurrenz im Gebiete des Geistigen = Verhandlungen des sechsten deutschen Soziologentages vom 17. bis 19. September in Zürich*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 35–83.

MANNHEIM Károly, 2000. *A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén* = Uő, *Tudásszociológiai tanulmányok*, Bp., 255–297.

NAGY József, 1929. *A fejlődés eszméje*, Athenaeum, 1. sz.

PETRÓCZI István 1937. *Karl Jaspers: Nietzsche – Einführung in das Verständnis seines Philosophierens*. [ism.], Műhely (Pécs), 2. sz. 87–91.

SAFRANSKI, Rüdiger, 2000. *Egy némethoni mester. Heidegger és kora*, Bp.

SÁNDOR Pál, 1941. *Böhm Károly* = SÁNDOR Pál, *Filozófiai lexikon*, 3. füzet. Bp., 136–140.

TVERDOTA György, 1982. *Az ihlet tana. József Attila és Pauler Ákos*, ItK, 5–6. sz. 539–560.

TVERDOTA György, 1985. *Mi a tétje az időrendnek József Attila gondolkodástörténetében?* Új Írás, 4. sz., 17–27.

TVERDOTA György, 1995. *Magyarázatok* = JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930*. [1/2.] köt., Bp.

VÁGÓ Márta, 1975. *József Attila*, sajtó alá rend. TAKÁCS Márta, Bp.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Közköltészet 1. Mulattatók

Régi Magyar Költők Tára XVIII. század IV.*

„Minden szegletbe megzendülnek a fogadatlan bárdusok, a glückwünschende Gesellschaft-nak kintornáló tagjai, a Helikon tövében kézimunkát űző versjártók. Ezek olyan urak, [...] akik soha poétai tüzet magokban nem érzettek, s nem is érzenek, hacsak valamely szembetünő alkalmatosság nem ingerli őket a poétáskodásra." Csokonai nyilatkozott így 1805-ben versfaragó kortársairól. Van rá esély, hogy jó néhányat ismert azokból a zengeményekből, amelyeket mi most egyetlen vaskos kötetbe gyűjtve olvashatunk. A könyv címe: *Közköltészet 1. Mulattatók. A Régi Magyar Költők Tára* új, XVIII. századi sorozatának IV. darabjáról van szó. Előzőleg Péczeli József *Henriása*, Kazinczy Ferenc *Összes költeménye* és Vályi Nagy Ferenc *Ódák Horátz' mértékeinn* című munkája jelent meg.

A XVIII. század második felében átrendeződött, megújult, kiteljesedett a magyar szellemi élet, benne a költészet. „Csinosodás" volt ez a javából. Új eszmék, új irányok, új műfajok, új ízlés, új szavak, új versformák... Persze azért a régi sem tűnt el egészen. Legfeljebb más céllal, más igénnyel, más közegben szólaltak meg a régi nóták. Kevesek kiváltságából egyre többek elérhető kedvtelése lett a vers, az ének. A költészet beépül a társadalom mindennapi életébe. Mondják, írják, éneklik, terjesztik, gyűjtik a szövegeket. Egy részük megjelenik, ponyvára kerül. Addig nem látott mennyiségben készülnek a kéziratos énekeskönyvek. Bennük – sok egyéb között – a *mulattató* versek tömege. Csúfolnak lányokat, menyecskéket, öregasszonyokat, utcanőket, vénlányokat, férjeket, feleségeket, különféle rendű és rangú mestereket, papokat, nemzetiségeket, városokat, falvakat. Jópofáskodnak, piszkálódnak, hazudoznak, halandzsáznak, utánoznak, kifiguráznak. Mindezt versben, énekben, hol nehézkesen és cikornyásan, hol jó érzékkel, szellemesen. Egy-egy soruk megállít: a poétai tűz itt-ott mégiscsak felszikrázik.

Közköltészet... A szót *Marót Károly* honosította meg, 1949-ben. Azóta sokan, sokféle értenek rajta. Valami hasonlót persze korábban is gondoltak. *Zrínyi*nél például „még a kis leánzók is köz énekkel éneklik vala" a Mahomet futásáról szóló éneket. 1782-ben *Révai Miklós* és *Rát Mátyás* is a régi magyar „köz énekek" összegyűjtésére mozgósított. *Stoll Béla, Varga Imre, Voigt Vilmos, Lukácsy Sándor, Fried István, Kőszeghy Péter* és mások nyomán Küllős Imola is megkísérelte a fogalom meghatározását. Nála

*Az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztálya és a Magyar XVIII. századi Társaság rendezésében 2001. március 7-én tartott *könyvbemutatón* elhangzott előadás szerkesztett szövege.

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

„a közköltészet általánosan ismert, tömeges terjesztésű verses művek variánsokban létező halmaza, melyet egy adott közösség használ, függetlenül attól, hogy e műveknek van-e ismert szerzője vagy nincs, s függetlenül attól is, hogy az alkotás mely stílusrétegbe tartozik". A határok persze elmosódnak. A szerkesztő egy U-alakú közlekedőedény modelljével érzékelteti az összefüggéseket. Ennek egyik ágát a magas kultúra és a műköltészet, másikat a népi kultúra és a népköltészet (a paraszti folklór) uralja. Közöttük a tömegkultúra és a *közköltészet* teremt kapcsolatot a társadalom egy viszonylag széles, félművelt rétege által. A magyar XVIII. század viszonyai között jól kitapintható ez az egymásba bogozódó kettősség. Erről tanúskodik a *Mulattatók* kötete is.

El nem kötelezett kívülállóként hadd kínáljam fel a magam szempontjait is a tisztázáshoz. Úgy vélem, a közköltészet fogalmát nem annyira a társadalmi tagozódás, mint inkább a művek, a szövegek *létmódja* felől lehetne megközelíteni. A közköltészetnek *szolgáltató* jellege van: „not by people but for it" (Peter Dronke), nem a közösség hozza létre, de *neki* szánják, tudatosan, meghatározott céllal, egy többé-kevésbé elsajátított *mesterség* eszközeit és fogásait alkalmazva. Épp ezért merészelném az alkalmazott matematika vagy az alkalmazott nyelvészet mintájára *alkalmazott költészetnek* is nevezni („poésie appliquée"). Jómagam ezt a fogalmat a korban éppen ide illő *Szőnyi Benjámin* református gyülekezeti énekei kapcsán használtam először (*Szentek hegedűje*, 1762). Úgy gondolom, ebből a szempontból nincs különbség szórakoztatás, ismeretközlés, ünneplés, köszöntés, valamint szokás- és hitgyakorlás között. A kivételek is bármely rétegben felbukkanhatnak: a versszerzés mesterségét megelevenítheti a „poézis" lelke.

A kötet szövegeinek mintegy 80 százaléka eddig alig volt hozzáférhető. Mostantól viszont a kor és a téma iránt érdeklődők rendelkezésére áll egy tiszteletet parancsoló, gondosan és nagy szakmai biztonsággal szerkesztett kötet a legkorábban 1701 és 1801 között lejegyzett énekekkel. 155 szövegcsalád mintegy 800 változata került be a könyvbe, műfajok szerint csoportosítva, azon belül időrendben, a közölt és a nem közölt változatok forrásmegjelölésével, bevezető tanulmánnyal, magyarázó jegyzetekkel, helyenként dallampéldákkal, függelékben a kezdősorok, a nótajelzések, a források és az előforduló nevek mutatójával, szakirodalmi címjegyzékkel. Maguk a szövegek a 600 oldalnyi terjedelemnek épp a felét foglalják el.

Milyen nagyszerű is lenne, ha régi és kevésbé régi költészetünk minden kiadatlan vagy hozzáférhetetlen értéke ilyen igényes, szakszerű, jól kezelhető feldolgozásban állna rendelkezésünkre! Nem is szólva a sokirányú kitekintésről (műköltészet, népköltészet, zene, nyelvészet stb.). A szerkesztő munkáját az tudja igazán megbecsülni, aki maga is küzdött már meg hasonló feladattal. Tisztelet, elismerés, köszönet érte minden érintett mai és majdani kutató nevében.

A kor nálam illetékesebb szakértői bizonyára találnak több hibát, hiányosságot, kiigazítani valót is a kötetben. Én csak néhány apró részletet szeretnék szóvá tenni. A szómagyarázatok általában hasznosak és hitelesek, ám egy-egy értelmezés túl gyakori ismétlődése (például *bikacsök*, *dádé*, *plundra*, *motolla*) arra figyelmeztet, hogy talán célszerűbb lett volna nem tételenként, hanem összesítve, betűrendben a kötet végére helyezni őket. Egy-két „érthetetlennek" minősített, romlott szövegrész feloldása az olvasás során nekem véletlenül „beugrott". A 76/VII 44. sora szerintem: „hogy ecclesiasticus jobb légy, mint politicus!" (azaz: hogy jobb légy egyházi embernek, mint vol-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

tál világinak). A 97. sz. 14. sorában bibliai városnevek rejlenek: „Ve tibi, Chorasim, ve tibi, Betsaida" (Jaj neked, Chorasim, jaj neked, Betsaida, a Mt 11,21 szerint). A 136/I kezdősorát („Én vagyok az híres dativi cum verbo") így értelmezem: én vagyok az, akit megfelelő adományban kell részesíteni a szavaiért. Ez persze nem fordítás, hanem a latin szavak eredeti értelmének egymásra vetítése. Van néhány olyan hely is, ahol nem a könyv, hanem a forráskézirat szövegét lehetne megkérdőjelezni. A 24. sz. kezdősorai például: „A dió is jó törve, / Az asszony is jó verve". Csaknem biztos, hogy az énekben itt is, mint a további versszakokban, 6 szótagú (és talán nem névelős) változat állott (például Dió is verve jó stb.).

A *Mulattatók* kötete (az ígért folytatással együtt) sokféle kutatási témához és irányhoz nyújthat segítséget. Először is: sajátos *torzképet* kínál, mintegy *alulnézetből*, a XVIII. századi magyar társadalom egy részéről. Zavar, kiábrándultság, elbizonytalanodás, értékvesztés jellemzi ezt a közeget. A korábbi értékrend szétfeslett, az új még nem használható. *Ez* a réteg nincs elragadtatva a változásoktól. Beszűkült gondolat- és érzésvilágát, korcs ízlését földhözragadt, anyagias-testies életszemléletbe fojtja. Ebben a közegben nem *felvilágosodás* van, nem *csinosodás*, nem *versújítás* és *ízlésreform*, hanem alkoholizmus (a nők körében is!), elmagányosodás (a házasságban is), a kapcsolatok eldurvulása, rang, cím, mesterség, vagyon, nemzetiség szerinti megkülönböztetés, kiüresedett vagy képmutató vallásosság, emberek és embercsoportok közötti megvetés, gőg, gyűlölködés. Itt a vénlányt halálba lehet szekírozni, az asszonyt (vagy éppen a férjet) gyerekestül faképnél lehet hagyni, a tótot fel lehet akasztani. És hogy mindezt ne kelljen komolyan venni, működésbe lép a *közvigyor*. Mert nevetni mindenen és mindenkin lehet. Testrészek és élettani folyamatok trágár megnevezésén, satnya és megnyomorodott embertársakon, más ruházatú, beszédű, szokású, bőrszínű személyeken és közösségeken.

A közvigyor előidézése *mesterség:* rátermettséget, felkészültséget, munkát és áldozatot kíván. A *rigmusmondó* elvárja, hogy tevékenységét megbecsüljék, valamelyest meg is fizessék. A kor mulattatói félművelt, viszonylag független, kétes társadalmi helyzetű énekszerzők és énekmondók, akikre némi megszorítással még mindig ráillik a középkori *jokulátor* megnevezés. (A *versus iocosi* megjelöléssel a kötetben több helyütt találkozunk.)

A mulattató *személye* ugyanakkor – függetlenül attól, hogy ismerjük-e a nevét – arra is lehetőséget ad, hogy a szöveg kilépjen a közvigyor erkölcsi dagonyájából a *szellem* napvilágára. Bár megrendelőit ez aligha érdekli, a verscsinálás termékét ő olyan értékekkel is felruházhatja, amelyek az adott terepen nem szokásosak, nem szükségesek. Így jelennek meg kötetünk szövegeiben is a vigasztaló, felszabadító *kivételek*. Elhullajtott gyöngyszemek a pocsolyában.

Némelyik ének (vagy csak egy-egy részlet) szövege természetes, könnyed mondatfűzésével, hangulatos nyelvi formáival tűnik ki. Például a hagyományos magyar konyhaművészet védelmében szólva:

> Addig valál virágodban, fonnyadt Magyarország,
> Még e házi jó étkektől magad meg nem fosztád!
> Mihelt a tortáta
> Országod meglátta,
> Elfonnyadtál, már mikor állsz lábra? (79/I)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

A korabeli közbeszéd fordulatai tűnnek fel itt-ott: szólások, közmondások, képes kifejezések. Például „a rossz feleségű ember" panaszában:

Könnyebb volna a rák hátán Bécsbe menni,
Mintsem őtet egy szép szóra reávenni. (67/I)

Némely szerző hatásosan, *irodalmias* módon él a *nyelvi humor* eszközeivel. Egy férjcsúfoló asszony énekében például váratlanul lecsípi a szavak végét:

– Kanász biz őkelme.
Ha kimegy is, kan-, kan-, kan-,
Ha bejön is, kan-, kan-, kan-,
Kanász biz őkelme. (49/III)

Egy városcsúfolóban a *nyelvi* humorhoz a zenei *dallamvezetés* és a *versritmus* humora is társul. A megszakított szó hajlított dallamhangjai hirtelen dúrból mollba csúsznak át:

Van egy hitván, tetves, rongyos vá-, vá-, város,
De hogy rosszak a lakosi, ká-, ká-,
Kákát, nádat aratni,
abbúl tüzet rakhatni. (112/II, 521.)

Igazi nyelvtörténeti csemege is akad, például egy szótárakból nem ismert, szemléletes kifejezés: „Elhiszem, hogy friss íz / Nyelvednek a *teper* méz" (megcukrosodott, ikrás méz, 144. sz.). Másrészt viszont sok a tisztázatlan, megfejtetlen szóalak: kihívás a nyelvtörténészeknek.

A közköltészeti szövegek poétizálódásának egyik természetes lehetősége a *népköltészethez* való közelítés. Tudom: a fogalmak elhatárolása nyitott kérdés, de a problémát maga a kötet veti fel. Az esztétikai értékküszöb alatti szövegek vagy általános közhelyekbe fulladnak vagy épp ellenkezőleg, elakadnak valami esetleges, egyedi tárgynál. A népköltés hosszasan csiszolódott, szóbeli hagyományba ágyazódott szövegei mindkét szélsőségtől tartják a távolságot. A népköltészet nem kisipari szolgáltatás, hanem egy közösség vállalt, hiteles önkifejezése. Még kevésbé sikerült, félkész vagy rongált darabjai is átestek egy bizonyos öntisztulási folyamaton.

A kölcsönhatások vizsgálata szakmai részletkérdés. Itt csupán a szövegegyezések tényeiből hadd idézzek néhányat, közismert példákra emlékeztetve:

Mély a Hernádnak a széli,
Még is mélyebb a közepi,
Ama leány nem kerüli,
Által meri azt gázolni. (19. sz.)

Nem ám az a rózsa, ki kis kertben nyílik,
Hanem az a rózsa, kik egymást szeretik. (68/I)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Voltam én olyan országban,
Hol sült ökröt az utcában
Látnál, kést is oldalában,
Amikor kell, szelhetsz abban. (130. sz. *Versus jocosi*)

Az embernek szinte kedve támad elénekelni a *Menjünk, menjünk vendégségbe...* dallamára.

Az *Öszvegyűltek, öszvegyűltek a szentesi lányok...* (5/I) „izsapi" megfelelőjét Kodály gyűjtötte Kászonújfaluban. A *Két tikom tavali, három harmadévi* vénasszonycsúfolóba ékelődő mulatónótája a *Mátrai képek*ből ismerős. Kodály *Cigánysiratój*ának egy szövegváltozata is felbukkan könyvünkben: *Megholt, megholt cigányoknak vajdája...* (87/I). Találkozunk erotikus tartalmú asszonycsúfolóból gyermekdallá szelídült népi vándorstrófával is: „Fáj a kutyának a lábo, / Megütötték a konyhábon. / Ördög bújjék a lábábo, / Mért megy bé a kamarábo / Minden estve!" (31/II). Az viszont kérdés maradt számomra, hogy kerül kötetünkbe egy csaknem szokványosan tiszta műfajú *népballada* a rossz feleségről (34/I, II).

A *Közköltészet* szövegeit nem a közösség emlékezete, hanem *írott* források őrzik. Ez egyfelől hátrány: módot ad a terjengősség, az esetlegesség, a szövegromlás konzerválására. Épp az írásbeliség felértékelődése vezet viszont át a közlekedőedény másik ágába: a *műköltészet* közegébe. A poétizálódás nem kevésbé fontos lehetősége ugyanis a névvel jegyzett, *poétai öntudattal* létrehozott szövegekkel való érintkezés. Ezért lehet könyvünk szakmai kincsesbánya az *irodalomtörténet* számára is.

A közköltészet sokat kapott a műköltészettől: szinte teljes eszköztárát neki köszönheti. Ám fordítva is igaz: a közköltészet témái, motívumai, műfajai, nyelvi fordulatai, versformái át-átszivárogtak a nevesített költők, akár a legnagyobbak életművébe is. Adyt nem lehet igazán érteni kedvenc *nótái*nak ismerete nélkül. Kötetünk jegyzetanyagában is ott sorakoznak a felismert Csokonai-, Petőfi-, Arany- és egyéb párhuzamok. A *Házastársi veszekedések* sorozatában tudatosan alkalmazott *dramaturgiai* elemek bukkannak fel (jelmezcsere, statiszták alkalmazása, összekacsintás a közönséggel), talán az iskolai színjátszás hagyományait őrizve. Néhol a szerző neve sem marad titokban: az 54/I-es, szerepjátszó vénlánycsúfolót például kétségtelenül egy bizonyos *Borsos János* írta. (A versfőkben a 2. versszak *De bárcsak* indítását szerintem *Ó bárcsak*ra kell visszacserélni.) A szöveg figyelemre méltó költői erényeket tanúsít: dallamkövető prozódiája a *Dafnis hajnalkor* Csokonaijára emlékeztet:

Bágyadoz / én szívem, // nincsen erőm,
Tél és nyár / elmúltak, // nem volt kérőm.
Ha jőne / akkora, // mint egy köröm,
Meglenne / az lagzi, // minden öröm!

Talán tévedek, de a *Cigány vajda fiának búcsúztatójá*ban (89/I) én semmi „mulattatót" nem találok. Groteszk hangvételű, a stílusrétegeket mesterien ütköztető, igazi *líra* ez, lekezelő cigánycsúfolás nélkül. Nekem óhatatlanul az Istenével együtt pipázó József Attilát juttatja eszembe *(Istenem)*:

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Dohányozzék szent pipádból,
Igyék teli csutorádból,
Háljon párnás, szent ágyodban,
Csénylő-fénylő sátorodban!

Máshol meg mintha Weöres Sándort hallanám („Odaki befagy a korsó, / idebe pörög az orsó"):

Ha tele vagyon a korsóm,
Bezzeg felejtem az orsóm!
Bár vesszen oda a borsóm,
Csak így folyjon mindég sorsom! (29/I)

És egy mély titok: honnan a csudából ismerte egy csalódott, panaszos férj Lőcsén, 1768-ban *Nagy László* majdani vers- és kötetcímét, mely egyetlen szótárban sem fordul elő?

Alá sétál az házomban,
Medve-zsoltárt mond magában. (60/2, 52, kiemelés tőlem)

Szűkebb szakterületem, a magyar *verstan* számára is felbecsülhetetlen nyereség ez a könyv. Meg sem kísérlem, hogy e rövid ismertetésbe sűrítsem a feltornyosuló kutatási témákat. A *versszakformák* és a *rímelés* tekintetében különösen értékes adatokat szolgáltat a kötet. Az énekversek *dallamkövető* sorkapcsolatai a közköltészet felségterületét elhagyva a műköltészet *szövegverseinek* közegébe kerültek át. Verstörténetünk XVIII. századi hagyományteremtő fordulatában fontos szerep jutott mind az egyházi, mind a világi témájú alkalmazott költészet *szakaszmértékeinek*. Feltűnő ugyanakkor némely szöveg választékos, elegáns *rímelése* is.

Olyan fürge, mint az ürge, a nyíri dáma,
Öltözete, viselete feszes, mint ráma,
Kantusba, cipőbe jár,
Akár tél van, akár nyár,
Kartony alatt réz a pendely, csak az a nagy kár! (80/I)

– halljuk a nótát. Máshol meg a *Márta* név köré szövődik egy erotikus kétértelműségeket lebegtető rímháló:

Az férhezmenésben szorgalmatos Márta,
De hogy mártójában másnak gyertyát márta,
Azzal árestumban magát otthon zárta... (*Cantio elegans* 3. sz.)

Az egyik lánycsúfoló ének felező tizenkettőseit néhol éppúgy szövi át és borzolja fel az időmérték, mint Arany János „megmértékelt" sorait:

Zsuzska szaporicska, Erzsók hamaricska,
Katrinka puhácska, Dorkó borisszáska... (1/III)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

vagy:

Sátoros innepre szösz ha marad rokkán,
Szörnyű csuda lészen embernek a házán... (1/V)

Az úgynevezett „kanásztánc" (2-2 ütempárból szerveződő, metszetes, szótagszámváltó *ütemmérő* sorok) szerkezeti változataiból egész kis példatárat lehetne összeválogatni. Hogy csak a különleges ritkaságokból idézzek:

a) 9 | 6-os sorszerkezetű, 5 | 4 | | 3 | 3, illetve 5 | 4 | | 4 | 2 tagolású aprózás, például

Ökörikrából, rákfaggyúból kemencét csinálnak (115/1)

vagy:

Cinege, balha száját tartja, dudás akar lenni (140/1)

és b) szótagméréssel kiegyenlítődő ütempárok, például

Fán járó | csuda vagy,
Gatyád nincsen, | inged nagy,
Ezer bajod | meg kettő, | meg kettő,
Gyászos az esz- | tendő. (76/1)
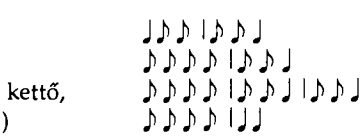
De még egy harmadoló táncritmus is felbukkan a *Magyar zűrzavar* címet viselő *Minuet*-ben:

Farsang, | dudaszó,
Szánút, vén, | sánta ló,
Jókedv, | koplalás, | tót mulat- | ság. (149/1)
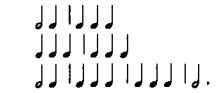
Ehhez hasonlót majd Adynál *(Papp Viktor valceréhöz)* és Weöres *Valse triste*-jében hallunk.

Találkozunk sorvégi *echózással:*

Csak egy úttal kilenc legény kére, mére,
De egynél több nem mehete erre helyre (52/6)

és a közköltészetben szokatlan, bravúros soráthajlásokkal is:

Az asszony egy szükséges rossz, de a férje
Jóvá teszi, csak lábszíját ne kémélje (25/IV).

Talán meglepő, hogy miközben a bemutatott *kötet* szakmai értékét és hasznosságát feltétel nélküli tisztelettel és megbecsüléssel méltatom, a közreadott *szövegek*hez való személyes viszonyom ellentmondásosságát, feszültségét sem akartam elhallgatni. Van ennek *szakmai* oka is: nem tartom igazán szerencsésnek, hogy a *régi magyar költészet* rejtőzködő értékeit feltáró sorozatba kell bekényszerítenünk más jellegű, más funkciójú, más minőségű szövegeket. A másik ok azonban túlmutat a szakmai érdekeltségeken. Tartok tőle, hogy lesznek, akik ezt a könyvet nem kutatási céllal fogják

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kézbe venni vagy egymásnak ajánlgatni. Sajnos, a benne feltáruló sivár, csökött életszemlélet és trágárságra redukált beszédstílus a mai magyar valóságtól sem idegen. Kár lenne, ha azok, akik valami álliberális elvtelenséggel az ízléstelenség terrorját terjesztik vagy védelmezik (akár a televízió minden korábbinál szélesebb nyilvánossága előtt is), „tudományos" hivatkozási alapot találnának a több mint 200 esztendős slágerekben.

Ezt az eshetőséget kívántam háttérbe szorítani, mikor példáimmal lényegében *hamis*, egyoldalú képet rajzoltam a kötetről. Azt igyekeztem kiemelni, ami az alapvetően visszataszító összbenyomást végül is ellensúlyozta bennem: a különféle célú és irányú *kutatások* lehetőségét, valamint a szövegekben elszórtan fel-felvillanó *valódi* értékeket: az énekszerzés és verscsinálás mesterségén néhol átsugárzó őszinteséget, humort, öniróniát, rosszul leplezett megrendülést, kiszolgáltatottságot, együttérzést. Ha egy feleség-ócsárló panaszáradatba ilyen sor villan be: „Felemeltem vállaimra, mert szerettem" (67/1), akkor ott már nem csak fizetett mulattatásról van szó. Mint ahogy szerintem a *Cigányok végső romlása* (92. sz.) sem gúnydal, hanem nagyon is valós panasz: egy létforma szétfoszlásának, elvesztésének tragikomikus látomása:

> Paraszt dolog, munka ijesztget bennünket,
> Aratás, kaszálás furdalja eszünket,
> Nem szoktuk keresni imígy kenyerünket,
> Keserves táplálni lészen életünket. (39. vsz.)

Továbbra is állítom: az eszmény- és értékvesztés antikultuszát kifejező *közvigyor* nem esztétikai kategória. A *humor* viszont annál inkább. Ettől még a *mulattatók* rideg, sivár légköre is átmelegszik.

Összegezve az elmondottakat: mint kiváló tudományos teljesítményt nagyra becsülöm és minden szakmabelinek ajánlom a kötetet, de engedtessék meg nekem, hogy amit tartalmaz, azt – kevés kivétellel – ne tekintsem „régi magyar költészetnek", a szövegek többségében képviselt erkölcsi felfogással és ízlésvilággal pedig ne vállaljak közösséget. Ugyanakkor hiszem és remélem, hogy a korszak kutatói sokáig és nagyon eredményesen forgatják majd a könyvet. Én is ezt tettem a könyvbírálat elkészítéséhez rendelkezésemre álló két hétben. Bárkinek megmutathatom: a recenziós példány ezalatt lapjaira esett szét. Eredeti XVIII. századi könyvekkel ez nem szokott előfordulni...

(Sajtó alá rendezte: Küllős Imola. Munkatárs: Csörsz Rumen István. Sorozatszerkesztő: Bíró Ferenc. Balassi Kiadó, Budapest, 2000, 603 l.)

KECSKÉS ANDRÁS

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Szigeti Lajos Sándor: *(De)formáció és (de)mitologizáció*

Sokat sejtet a kötet alcíme is: „Parabolák és metaforák a modernitásban". Ha a szerző már eddig is tekintélyt parancsoló életművét szemléljük, semmiképp sem meglepő jellegzetesen analitikus, művek és életművek jellemző motívumait feltáró törekvése. Elég, ha csak *Modern hagyomány* című kötetére utalunk, amelyben a múlt századi magyar irodalom költői magatartásformáit tárta föl a művekben megjelenített motívumok alapján. Kivételesen érdekes és tanulságos tanulmányokban nyomozta a modern költészet bibliai motívumait is *(Evangélium és esztétikum)*. Általánosságban jellemzi tudósi vonzalmát, hogy a műalkotások stílusrétegeit föltárva következtet szerzőik legjellemzőbb történéseire, tehát kiindulása alapvetően műközpontú, de elengedhetetlenül fontos számára az író egyénisége, történelmi begyökérzése is. Emellett felhasználja elődeinek gyümölcsöztethető megállapításait is, jól ismeri ezeket, tudósi alázata mindenképp rokonszenvet kelt olvasójában.

A címben szereplő, Szigeti Lajos Sándor tanulmányainak középpontjában álló demitologizáció fogalma nemcsak azt jelzi, hogy a műalkotásokat az ember gondolkodási és cselekvési tartományban elemezzük, hanem a pontos és célra törő kérdések megfogalmazására is törekszünk, s ezek gyakran arra is vonatkoznak, vajon a művek, vagy a bennük megfogalmazottak az idővel szembesítve miképp módosíthatják a befogadói magatartást. Nagyjából ez vonatkozik a parabolára is, hiszen az egymástól különböző kultúrkörök parabolái nem értelmezhetők egyformán, s ez még az egységes irodalmakra is érvényes, hiszen ezeken belül is léteznek civilizációs különbségek, amelyek befolyásolják az író látás- és alkotásmódját és a befogadó tudatműködését. Ezekre a problémákra egyébként szerzőnk is utal *Olvasáskultúra és értelmezés* című ciklusának két tanulmányában. Kivált érdekes ebből a szempontból az irodalomtanítás jelenlegi helyzetét boncolgató írása, hiszen manapság elég gyakran fogalmazódik meg az a sarkított vélemény, hogy az olvasáskultúra válságos korszakát éli. Joggal veti föl a kérdést Szigeti Lajos Sándor: milyen szerepe van itt és most a művészetnek és az irodalomnak. Válasza, amelynek alapgondolatát Sík Sándor *Esztétikájának* végkövetkeztetésére alapozza, nemcsak saját irodalomképének vonzó igazolását adja, hanem a művekhez való értő közelítés eljárásaiban is segít. A modernség fontos ismervének mondja, hogy rádöbbenünk Isten hiányára, ugyanakkor azonban a múlt század irodalmának az is jellemzője, hogy az író „mégis vágyik... a találkozásra: a Bibliához fordul, amikor tárgyatlan bűntudatára keres választ, amikor kéri a méltósággal viselhető halált, várja a teremtés kegyelmi pillanatát, amikor apokaliptikus látomását, világba vetettségét formálja költészetté, amikor tiltakozik, pöröl, hogy végül mégis mindig hangsúlyozza a vállalható magatartásformát, az írástudó hitét és felelősségét". Mindez persze nem jelenti azt, hogy az író egyéb megfontolásból ne döbbenhessen rá felelősségére, és sajnos azt sem, hogy a modernség ne szült volna felelősségét tagadó irodalmat is. Nem kétséges, hogy a művészeteknek erkölcsi vonatkozásaik vannak, pontosabban: kellene lenniük. Más kérdés, vajon az oktatás során tudatosodhat-e ez a gondolat a majdani olvasókban. A tapasztalatok nem egészen erre utalnak.

Szigeti Lajos Sándor gondosan elrendezett tanulmányai több témakör és életmű köré csoportosulnak. Foglalkozik a szonettforma megújításával és megújulásával; Csokonaitól Zalán Tiborig tekinti át a parabola, a metafora és a mítosz átértelmezé-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

sét; egy-egy külön csoportban tárgyalja kedves költőit, illetve méltatja az életművükkel szembesítő műveket (Ady, József Attila, Baka István alkotják e sort), s végül következnek a futólag már említett tanulmányok. Az egész kötet egységes világképet és irodalomértelmezést jelez, s még egyszer nyomatékosítanám: mindegyik írás központjában a művek alkotóelemeinek és az életművek megvilágító analízise áll.

Szóljunk először az *Ady Endre vonatán* alfejezet két tanulmányáról. Már csak azért is, mert Ady a fiataloknak nem felrázó, katartikus versélménye, ennek részben az a magyarázata, hogy lírai újdonsága, robbanásszerű szemléletváltása, előzményei és a Schöpflin Aladár által nem csekély iróniával „csinos verseknek" mondott kortársi líra ismerete nélkül homályban marad. Ezt a homályt oszlatta Kenyeres Zoltán monográfiája, amelynek alapos, sokoldalú bírálata során Szigeti Lajos Sándor saját Ady-képét is felrajzolhatja. (Általában idegenkedem a kritikák és bírálatok könyvbe rendezésétől – kivéve, ha nagy formátumú, vagy a saját korában kivételesen bátor kritikus alkotásai –, szerzőnk bírálatai, kivált a tudományos minősítés során elhangzott opponensi megnyilatkozásai azonban nem annyira kritikák, mint inkább az életművekkel történt termékeny, a megközelítés új lehetőségeit felvillantó szembesülések és számvetések, kötetbe rendezésük mindenképpen indokolt.) S nem kevésbé izgalmas az a tanulmánya sem, amelyben Baka István Ady-maszkjait veszi számba *(Háborús téli éjszaka)*, hiszen ebben a modern líra és Ady kapcsolódási pontjait tárja föl, s ezeket más költők értelmezése során is érdemes megvilágítani. (Erre utaltak az *Ady-újraolvasó*-konferencia felszólalói is.) Ráadásul külön érdekessége e tanulmányának, hogy épp egy olyan költőnek Adyhoz fűződő viszonyát tárgyalja, aki állítólag nem kedvelte elődjét, több szempontból is „slendriánnak" vélte, s idegenkedett „függőségétől", istenes verseiben megmutatkozó gondolkodásától.

Kenyeres Zoltán Ady-könyvének egyik legizgalmasabb fölvetése az volt, szimbolista-e a költő, fogalmazásmódjában nem inkább a romantika sajátos változatát valósította-e meg. Szigeti Lajos Sándor érezhetően az előbbi megoldás felé hajlik, s ebben Ady kiváló értőivel találkozik. Ám nem tagadható, hogy az utóbbi olvasatot is érvek sokaságával lehet alátámasztani, s a monográfus ilyetén érvei legalábbis meggondolkodtatóak. Szigeti Lajos Sándor is utal Ady nagyszabású önelemző versére, a *Vágyni hogy szeretnék*re, amelyben a költő „kidacolt nagy Kínra-hajló romantikával" cserélné föl a magáért és magával eltöltött lét boldogságát. Ezt a boldogságot mintha meghaladná a felfokozott érzelmességgel megtöltött „romantikán túli nagy romantika".

Ebben a részletes elemzésben az is figyelemre méltó, hogy Szigeti Lajos Sándor ugyancsak különleges súlyt helyez Ady utolsó korszakára, amelyet a költő jó néhány elemzője hanyatló időszakának látott és mutatott. Aligha vitás, hogy a versek számának csökkenését Ady testi állapotának fokozatos romlásával is magyarázhatjuk, ugyanakkor az ihlet sűrűsödése is megfigyelhető bennük. A halál és az élet motívumés ellentétpárját már Halász Előd is részletesen elemezte. Ezekben a költeményekben mindkét fogalom, életállapot jelentéstartománya megnövekszik, a költő egzisztenciális élményének olyan megfogalmazásai, amelyek minden igazán nagy, a halál fenyegető rémével és az elhallgatással számot vető lírikusnál felbukkannak (gondoljunk Kosztolányi „álarc–halálarc" rímpárjára). A kései Ady-líra megnövekedett intenzitásáról, a rezignációba való „belesűrűsödéséről", mint alkotásmódjának változásáról. Kenyeres Zoltán részletesen írt monográfiájában, s a jelek szerint bírálója is egyetért

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

újszerű megfigyelésével, mint ahogy azzal is, amit a kései versek „tárgyiasulásáról" mond.

Igen lényegesnek vélem Szigeti Lajos Sándor egy futó megállapítását azzal kapcsolatban, vajon Ady monográfusához igazán közel áll-e hőse, ebben a kérdésfölvetésében ugyanis a saját elemzői ideáljával szembesít, s ha tanulmányait figyelmesen olvassuk, nyilvánvalóvá válik, hogy a költői ihlet elemeinek feltárása, a lírikus személyiségébe történő belehelyezkedés (nem azonosulás) mennyire fontos számára. Néha mintha rekonstruálná a vers születésének helyzetét, pontosan nyomon követve, hogyan indul, gazdagodik az élmény, s miként találja meg adekvát kifejezési formáját. Jellemző példája ennek a kivételes beleérzéssel megírt *„Iszonyú mindegyik angyal"* című, egyik Baka Istvánról írt tanulmánya, amely nemcsak hőse „angyalait" röpteti elénk, hanem a motívumot (jelképet) gazdagon árnyalt világirodalmi háttérbe is helyezi. Rendkívüli gondossággal követi nyomon azt a folyamatot, ahogy az angyalból, a hasonlatelemből a civilizáció szeméttelepére vezető kalauz lesz, aki a huszadik század pusztuló világának bemutatója. Az *angelosz*, Isten küldöttje döbbenetes felismeréssel szembesít: az angyalok már nem az igazak lelkének mennybe vivői, mint egyik-másik evangéliumban, hanem közönyös, „iszonyú" lények, ilyenné formálta őket a század. Isten hírnökei, akik bűnös tetteink következményeivel szembesítenek a haláltánc utáni tájon? Vagy nekik is van szerepük a romlásban, mint az apokrifek angyalainak, s ezért „iszonyúak"? A kérdés megválaszolása messzire vezetne, itt csak azért idéztük éppen ezt a tanulmányt, hogy szerzője beleérző képességét bizonyítsuk, s egyben arra is rámutassunk, milyen jó érzékkel választja ki újabb líránk hagyományt és újszerűséget színvonalasan ötvöző darabjait. (A versbeli angyalnak mintha tragikus vonásai is lennének, ez további világirodalmi párhuzamok felvetését is lehetővé teszi.)

Tverdota György József Attila-kutatásai kapcsán is akad egy nagyon figyelemreméltó megjegyzése Szigeti Lajos Sándornak. Igaza van, amikor szóvá teszi, hogy a krisztusi párhuzamok elemzésekor szerencsésebb lett volna szétválasztani a kultikus természetű anyagot az immanens értelmezésektől. Az életmű – mondja a bíráló – „a jelzett kultusztól függetlenül is kínálja a krisztusi párhuzamot", s hozzáteszi: nehéz eldönteni, hogy egy-egy adott szövegrészben az expresszionizmus részvét- és testvériség-gondolata, vagy belső, vallásos késztetés nyilatkozik-e meg. Ez a felvetés arra késztetheti az életmű kutatóit, hogy e merőben újnak mondható szempont szerint értelmezzék (újra) József Attila lírájának egyik rétegét. József Attila istenélményéről és hitéről részletességgel, figyelemre méltó beleérzéssel szólt Sík Sándor, és Szabolcsi Miklós is szembenézett e problémával. Persze, merőben más nézőpontból közelítettek a kérdéshez. Szigeti Lajos Sándor felvetése azonban új elemekkel gazdagíthatja az élménykör analízisét, noha József Attilára valóban hatott az expresszionizmus. Sík Sándor József Attila gyermekségét vélte istenélménye indítójának, s aligha vitás, hogy a védtelen, apahiányban szenvedő gyermek Istenben látta egyik reménységét. Szigeti Lajos Sándor felvetése azonban a szenvedő, kiszolgáltatott, életének keresztje alatt roskadozó felnőtt képébe láttatja bele Krisztus alakját, s ezzel József Attila lírájának világirodalmi párhuzamait és általában a költő lelkiségét is olyan széles mezőbe helyezi, amelyen a múlt század számos nagy írója mellett a bölcselet hatásmezsgyéjéről érkezők is feltűnnek. Ez még inkább alátámasztja Szigetinek azt a Szabolcsi Miklós *Kész a leltár* című monográfiája kapcsán tett megállapítását, mely szerint

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

József Attila költészete nem a múlté – bár ezt néhány politikus lelkesülten hangoztatta –, hanem „a modernség egyik legvégső, nagy teljesítménye". S ha e Krisztus-allúziót rokonságába helyezzük, talán azt sem állíthatjuk egyértelműen, hogy „modern", s az is kétséges, tényleg lezárult-e a modernség. Hadd tegyem még hozzá: a *Kész a leltár* szerzőjének legjobb könyve. Meglehet, hogy a „nagymonográfia műfaji határai" is megmutatkoznak benne, de – és ezt Szigeti Lajos Sándor is hangsúlyozza – a költő és kora olyan szimbiózisban mutatkozik meg benne, ami kortörténeti vonatkozásban is nélkülözhetetlen forrásmunkává teszi.

Vissza-visszatérő, izgalmas kérdése az irodalomtudománynak, hogy egyes műformák eltűnése-visszatérése vajon a korízléshez, vagy a költői ihlethez, szemléletváltáshoz köthető-e. Ebből a szempontból tanulságos a kötet élén olvasható *Szonett(t)rend* című tanulmány, amely ugyan az illyési műformára összpontosítja figyelmét, ám vázlatos kitekintést ad a szonett XX. századi történetére, s ezt azért is jogosnak érezzük, mert – egyetértésben Szigeti Lajos Sándorral – azt valljuk, hogy ezt a formát a múlt században élte és alkotta sajátjává irodalmunk, s Ady óta számtalan kitűnő darabja – olykor egész kötetnyi – született.

A *Nyugat* nagy nemzedékének szonettírói nemcsak a forma meghódítására törekedtek, igyekeztek a reflexivitás „kiiktatására" vagy „tompítására" is. A következő nemzedékből Szabó Lőrinc és Illyés Gyula ugyancsak szívesen élt vele, Szigeti Lajos Sándor szerint a *Rend a romokban* és a *Te meg a világ* szonettjei a forma „ismételt megújulásának" bizonyságai. Török Gábor kérdését: a robusztus Illyés hangjához hogyan illett ez a csiszolt versforma, Szigeti úgy módosítja: mikor, miért keltette fel a szonett Illyés érdeklődését. Az illyési „fordulat" azért is érdekes, mert a *Rend a romokban* élére helyezett szonettjei a pusztai életformát megjelenítő életképek és leírások, s ennek az életformának a szonettben való megjelenítése valóban szokatlan kísérletnek mondható. A népe képviseletét is feladatának érző költő alighanem önmagában is „rendet" akart tenni, a szonettforma tárháza erre is alkalmat adhatott, s arra is, hogy a verseiből kiolvasható, állítólagos hűtlensége miatt érzett lelkifurdalását formába fogva tompítsa.

A következő évtizedekben Illyés szonettjei sokféle érzelmi változatot jelenítettek meg, ezeket Török Gábor nyomán, részben vele vitázva elemzi a tanulmány írója. Figyelemre méltó megállapítása szerint az *Új versek*ben „párszonettek" is szerepelnek, mégpedig a költőnek a szerelemről kialakított érzésének megjelenítőiként. A szerelem az ő felfogásában – a tanulmány írójának szép megfogalmazása szerint – „két ember olyan egymásba kapaszkodását jelenti, amely könnyebben érteti meg és fogadtatja el velünk az öregedést-öregséget és magát a halált is..." Ezért is érthető, hogy Illyés szonettjeiben gyakori a narrativitás, de az epikus előadástól elrugaszkodva mindig a leglényegesebb egzisztenciális érzésekkel szembesíti olvasóját. Példaképp az *Örök s mulandó* bensőséges, szép elemzését olvashatjuk Szigeti tanulmányában.

A szonettek, illetve a „párszonettek" kapcsán azzal a kérdéssel is szembesülnünk kell, mit jelentettek költőjüknek, miképp becsülte őket, hogyan látta helyüket lírai életművében. Figyelemre méltó, hogy amikor Béládi Miklós a Magyar Klasszikusok sorozatba verseiből válogatott, alig egynéhány szonettjét óhajtotta közzétenni. A válogatást 1980-ban és 1981-ben végezték, s amint a válogatótól tudom, a költő igen határozottan képviselte saját értékítéletét. Azt is elmondhatjuk persze, hogy olykor in-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

kább tett engedményt kései verseinek a korábbiak rovására, ezért ebben a kérdésben csak nagyon óvatosan foglalhatunk állást, legfeljebb picit kételkedhetünk abban, hogy Illyés valóban jellegadónak tekintette-e ezt a kifejezésformát. Ugyanakkor lírafelfogását ismerve aligha meglepő, hogy *A faj védőihez* ragaszkodott, hiszen ebben valóban megfogalmazódik életműve legfontosabb célkitűzése, „amelynek nem csak értelmezése, de – még inkább – belátása is feladatunk..." Elég szomorú, hogy ez a „belátás" nem mondható gyakori s jellemző magatartásnak.

Figyelemre méltó, tanulságos, érdekes tanulmányokat és bírálatokat tartalmaz Szigeti Lajos Sándor kiegyensúlyozott kötete. Nyeresége irodalomtudományunknak. (*Messzelátó*, 2000)

RÓNAY LÁSZLÓ

Műfajok összjátéka

Nyilasy Balázs: *A konzervatív-modern költő Arany János verses epikája*

Az újraolvasás és újraértelmezés kettős öröme jellemzi Nyilasy Balázs új könyvét, mely 2001-ben, három évvel *Arany János* című monográfiája után látott napvilágot, így mintegy kiegészíti, továbbgondolja az akkor Arany műveiről leírtakat. *A konzervatív-modern költő* című kötetben Arany epikájára helyeződik a hangsúly, melyet – a legújabb recepciót is figyelembe véve – értő, izgalmas megközelítésben kínál fel az olvasónak.

A tanulmánykötet két, markánsan elkülönülő részből áll: Nyilasy a kötet első felében, *Az Arany-költészet megközelítési lehetőségei a recepció tükrében* című fejezetben a befogadástörténet feldolgozásával próbálja értelmezni, érthetővé tenni az Arany-költészettel kapcsolatban felmerült kérdéseket, problémákat, a recepcióban mindig más irányból felbukkanó kérdések tükrében felvázolni e líra összetettségét, s olykor többjelentésűségét. Vizsgálódását a kronológiát szem előtt tartva végzi: az első oldalakon a kortárs, illetve a századfordulós befogadás történetéről olvashatunk, arról, hogyan vált Arany a magyar irodalom egyik legjelentősebb költőjévé, s e helyet hogyan sikerült azóta is megőriznie. Riedl Frigyesre, Gyulaira, Berzeviczy Albertre hivatkozva a szerző arról elmélkedik, miként lett a szalontai költő „irodalmunk önmagára találásának, önmagához eljutásának, originálissá, sajátszerűvé válásának kulcsfigurája" (8.). Kitér a sajátosan „nemzeti karakterre", mely fogalom a *Toldi* megjelenése óta meghatározza művei befogadását, s így egyszersmind valami egészen újat is jelent a XIX. század közepének magyar irodalmában. Nyilasy megemlíti, hogyan kapcsolódik egybe a nemzeti karakter a „népies" megjelöléssel, s hogyan, mely jelentésekben olvashatunk e csöppet sem tisztázott fogalmi kategóriákról az Arany-recepcióban: „A nemzettudat, nemzeti karakter problémaszálai igen gyakran szétbogozhatatlanul fonódnak egybe a *népiesség* sokágú gondolatfonalaival. A nemzeti a népiest és a népies az autochton nemzetit is jelenti a korszak Arany-kutatói számára." (10.) Horváth Jánost idézi, amikor így szól: „Tagadhatatlan, hogy ezzel a régi magyar népszerű irodalmiság s az abból leszármazott ponyvanépiesség emelkedik fel valódi költészet

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

rangjára, egyszerű álmélkodás, bámész népiesség helyett mélyen emberi érzés és valódi lelki élmény színvonalára." (12.)

A századforduló Arany-szakirodalmát jellemezve nem lehet megfeledkezni az erősen biografikus igényről, a karakterológiai, alkattipológiai fejtegetésekről, Arany érzékeny, diszharmonikus alkatának kiemeléséről (elsősorban Riedl hatására), ám ugyanakkor a Riedl-tanítványok friss szemléletéről sem, hiszen Négyesy László volt az, aki először hallotta ki Arany költészetéből az újszerű hangot. Nyilasy sorra veszi a századforduló értelmezéseit, a különböző – különösen a humorról megfogalmazott – véleményeket, melyek értelmezéseikkel s néha félreértelmezéseikkel is gazdagították a szakirodalmat, s ugyanakkor segítették a megértést. A különböző vélemények egyik oka a különböző művészi attitűdök kiemelése is lehet, a lírai és prózai költő szembeállítása. Mint tudjuk, Arany saját bevallása szerint „hajlama, iránya, munkaösztöne dacára" lett lírai költő, s így vall róla Erdélyi János is: „[...] Arany, még kisebb költeményeiben sem tulajdonképpen lantos költő, hanem folyvást elbeszélő" (20.). Így jut el Nyilasy az „eredendően prózai" Arany értelmezéséhez, mely – többek között a korabeli Arany-irodalomra alapozva – a verses epikát és a balladákat helyezi előtérbe, immár a recepció szempontjából is. A „nagy forma" bemutatásához szükség van az esztétikai, retorikai fegyvertárra, melyet a szerző a nagy elődöktől igyekszik beszerezni: meggyőzőek a befogadástörténetből kiemelt példái, az olvasót magabiztosan vezeti a saját maga által választott cél felé: a verses epikai műveket Arany költészetének csúcsteljesítményeiként értelmezi, rámutatva arra, hogyan váltak ezen alkotások valóban az Arany-líra meghatározó s a kánonok szempontjából legismertebb elemeivé.

Az ötvenes–hatvanas évek szakirodalmát tárgyalva értekezik a szerző az Arany-líra felfedezéséről (mely ekkor Bóka László nevéhez kötődik), illetve a sok, ezen időszakban oly gyakori félreértelmezésről, sokszor szándékos belemagyarázásról. Sőtér népiesség-fogalma is itt jut szerephez, aki sokszor „a népiességet egyszerűen a kvalitás, az érték szinonimájaként használja" (34.). E korszak jelentős értelmezői közt tartja számon Nyilasy Barta Jánost, Keresztury Dezsőt, Tamás Attilát és Baránszky-Jób Lászlót, akik friss szemléletükkel, izgalmas kérdésfeltevéseikkel hozzájárultak ahhoz, hogy Arany János ismertsége, elismertsége és megértése egyre tágabb teret kapjon.

A hetvenes–nyolcvanas–kilencvenes évek befogadástörténetéről szóló fejezet értékeli a legfrissebb írásokat, véleményeket, hangsúlyozva, hogy az irodalomtudományban egyre sokszínűbbé válik Arany műveinek értelmezése, különböző értelmezői iskolák véleményére építhet az olvasó. Németh G. Béla, Szegedy-Maszák Mihály, Dávidházi Péter, Imre László értő és sokszínű elemzései mellett megemlíti a közelmúlt néhány fontos és izgalmas tanulmányát, utalva arra is, hogy újabban a dekonstrukció módszereivel hogyan sikerül játékba hozni sokszor „túlkanonizált" szövegeket.

A *Problémák és problémakezelések* című fejezetben – mely mintegy átvezetés a következő fejezetekhez is – így ír választott témájáról s választott problémájáról a szerző: „A magam részéről nem a megkésettség szimptómájaként tartom számon Arany Jánosnak a classicai epopeiához, a komikus eposzhoz való ragaszkodását sem. Inkább zseniális »perújrafelvétel«, alkotó igazságtevés ez, évezredes tradíció kézbevétele, gondolkodásmódként való megragadása, a hagyomány és az újkori »mo-

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

dernség« igazságának horizontösszeolvasztó egybemontírozása", majd később így folytatja: „Arany sohasem a műfajok külsőségeivel törődik, azok lényegét, emberi-művészi gondolkozásmód-jellegét érti meg és alakítja a modernitás életproblémáinak fényében." (70.) A „műfajok létformájáról" Arany több értelmezője értekezett már, s ezeket is szem előtt tartva igyekszik Nyilasy Balázs kialakítani saját koncepcióját, mely új megvilágításba helyezheti Arany verses epikájának megítélését.

Könyve második részében, melynek a sokatmondó *Arany János verses epikája nagy európai műfajok, irodalmi gondolkozásmódok szomszédságában* címet adta, izgalmas feladatra vállalkozik: a vizsgálni kívánt műfajt – mint azt a cím is mutatja – különböző irányokból kívánja megközelíteni, s vizsgálódásának középpontjába immár hat európai műfajt és gondolkodásmódot állít: a klasszikus és keresztény eposzt, az udvari epikát és az olasz romanzót, a byroni keleti poémákat, a realizmust, a komikus eposzt és a verses regényt.

A verses epikának, így Arany e műfajú műveinek is igen gazdag azon szakirodalma, mely a classicai epopeiával rokonítja őket. Az eposz és a regény kettőssége, a *Toldi* korára olyannyira jellemző különös átmeneti korszak rányomta bélyegét az „elbeszélő költeményekre". Ugyanakkor ismerjük Arany Jánosnak a népi eposzról vallott nézeteit is, melyek szerint „korunkban, még nálunk is, az eposz nagyon mondva csinált virág" (73.), hiszen hiányzik hozzá a szükséges mitológia, melyet a semmiből teremteni nem lehet. Mércéje a szervesség, mely segíthet a jó eposz létrehozásában, s ha az eposz jó, akkor korszerű. „Egyrészről meg akarná tartani, amit az eposzban a maga léttudatával és közösségi beágyazottságával lehetőségtelinek, felhasználhatónak gondol, másrészt elveti a műfaj rendkívül erős (a modernség szempontjából esztétikaellenes) tradicionalizmusát." (75.) Nyilasy szemléletesen felsorolja mind az antik, mind a keresztény eposz jellemzőit, majd elsősorban az úgynevezett eposzi kellékekre építve összeveti őket a *Toldi*val, a *Toldi szerelmé*vel, a *Buda halálá*val és a *Keveházá*val, megkeresve bennük azon eposzi jellemzőket, melyek a nagy elődök műveiben – kötelező jelleggel – fellelhetők voltak. Arany műveiből sokszor teljesen hiányzik egy-egy eposzi kellék, így például a *machina* működtetése, a csataképek, a párviadal-sorozatok stb. Ám ugyanakkor úgy gondolja, hogy a hősi elv, mely a *Toldi*t is jellemzi, a klasszikus eposzok sajátja, mint ahogyan ezekhez kapcsolja Toldi „egotudatosságát" is. Talán túl merész ebben az esetben egotudatosságról beszélni, hiszen éppen az eposzokat tárgyalva válik problematikussá az ego felnagyítása, domináns jelenléte, s válik hangsúlyossá az én közösségben való feloldódása.

Az udvari epikát és a romanzót tárgyalva a morális, vitézi helytállást, a makulátlan hírnevet mint a művek tematikus szervezőerejét hívja segítségül az összehasonlításhoz, ugyanakkor megjegyzi, hogy Arany műveivel nem oly gazdag s burjánzó a kapcsolatuk. Példaként említi meg a *Toldi szerelmé*t, a *Murány ostromá*t, a *Rege a csodaszarvasról* egyes részeit, valamint a *Rozgonyiné*t.

A byroni keleti poémákról értekezve megjegyzi, hogy „az eposzfabula monumentalitása, közvetlen közösségi érdekeltsége szétporlad, a sokszereplős, sokágú cselekménnyszál lecsupaszodik. A verses epika a novella individuális érdekű fabuláját veszi kölcsön, egyetlen hőst helyez a mű centrumába [...]" (101.). A byroni poémák újításaként értelmezi Nyilasy a romantika megjelenését az elbeszélő költészetben, így e művek is hatást gyakorolhattak Arany *Katalin* című alkotására, a kor sok más hasonló jellegű alkotása mellett. Ám úgy gondolja az elemző, hogy egy jelentős különbség

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

mégis van e művek és a *Katalin* között: Aranynál mindvégig erős tárgyiasság színezi át a romantikát is. Talán még Arany balladáiban kereshetünk byroni rokonságot: a *Zách Klára*, a *Szondi két apródja*, *A walesi bárdok* és a *Tetemre hívás* is közel áll az angol elődök többszólamú jelentésteremtéséhez.

A realizmus problémakörének tárgyalásánál az eddig említett, a romantikára jellemző jegyekkel veti össze Nyilasy Arany elbeszélő költeményeinek egyes elemeit. Az előző fejezetekben a romantika megjelenéséről s újításairól olvashattunk, e fejezetben pedig az ettől elkülönülő mozzanatokra irányul az értelmező figyelme: „az angol költő [Byron] tárgyias leírásai nem annyira lokális színezetű, az egyedi fajfogalom szintjéig lebontott alkotóelemekből tevődnek össze, mint a nagyszalontai alkotó tájvilága, ember- és környezetfestései." (106.) Úgy véli, hogy az a mód, ahogyan Arany ember és környezet viszonyát kezeli, egyértelműen a realizmusra utal. Sőtér Istvánra és Ian Watt *Rise of the Novel* című művére hivatkozva megjegyzi, hogy Arany műveiben az individuális tudat és a nézőpont felerősödésének lehetünk tanúi, valamint az „Arany János-i epikában fajlagosan sokkal kisebb a fabuláris konvenció szerepe, jelentősége, mint volt a korábbi hazai szerzők műveiben" (109.). Szintén Wattra hivatkozva érvel a realizmus mellett, amikor karakterfeltáró problémakeresése a nyelvhasználat körébe hatol be: „a realizmus születésénél a figurális nyelvhasználat háttérbe szorulását, a korábbi stilisztikai tradíció megtörését, az áttetszőbb referencialitás irányába való határozott elmozdulást konstatálja" (110.). Ám ugyanakkor megjegyzi, hogy Arany bizonyos művei eleve elhárítják bármiféle realizmusfeltáró művelet lehetőségét (*Katalin*, *Keveháza*, *Az elveszett alkotmány*, *A nagyidai cigányok*, az Arany-balladák). A balladák lélektani vízióiból kiindulva a szerző megjegyzi, azáltal, hogy a köznapi ember került az elbeszélő irodalom központjába, eddig nem tapasztalt problémakörök tárgyalása vált szükségessé. A pszichikum, a lélekelemzés nagy szerephez jutott, s Freudot említve új emberképről beszél, melyet a modern mélylélektan felől igyekszik megközelíteni. Véleménye szerint csupán a *Bolond Istók* első éneke az, amelyből a személyiséget összerendező magasabb entitás teljesen hiányzik, s a *Toldi* az a mű, melyen „igazán példaszerűen igazolható az újkori realizmus csaknem minden fő sajátsága: az individuális műalkat, a fabuláris konvenció teljes visszaszorítása, a motivált, indokolt, következetes cselekményvezetés, a történéssor lélektani elemekkel való átitatása" (113–114.), majd hozzáteszi: „csak éppen a mindennapias, partikularitásnak való végső és alapvető megfelelés hiányzik! Toldi nagyon nem mindennapi hős!" (114.) A realizmuspróba így csak részleges eredményt hozott, s Nyilasy Riedl gondolatait továbbgondolva úgy véli, hogy Arany „nem annyira a realizmusba vezeti be, inkább a realizmuson vezeti *át* a magyar elbeszélést", majd lejjebb végkövetkeztetésként hozzáteszi: „művészi gondolkodásmódját a realizmus keresztül-kasul átjárja, de végső lényegében nem határozza meg" (114.). Így a realizmus is egy lesz azon alkotóelemek közül, melyek a rendkívül összetett Arany-műveket meghatározzák.

A következő alfejezetben a komikus eposz és a verses regény kapcsolatát tárgyalva felsorakoztatja a műfaj legjelentősebb képviselőit egészen Homérosz *Batrachomüomachiá*jától Byronon, Puskinon és Csokonain át Petőfiig. E műfaj egyik legmarkánsabb jegyeként említi meg az elbeszélő önmagára irányuló reflexióit. *Az elveszett alkotmány* példáján bemutatva kiemeli, hogy e műben „a szatíra komolyságát tompító ötletkultusz, aktualizáló készenlét, kiszólásos technika állandóan jelen van" (125.).

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Jellegzetes retorikai fogás, amikor inkompetenciára hivatkozik a narrátor, illetve számtalanszor előfordul, hogy metanarrációs, metapoétikai gesztusokra bukkanhatunk, amennyiben az irodalmiságra vonatkozó utalások színesítik a szöveget. S míg e mű inkább regényszerű elemeket tartalmaz, addig *A nagyidai cigányok* sokkal inkább a komikus eposzokhoz tér vissza, kiforgatva s egyszersmind profanizálva az „eposzi közvagyont". Az iróniát, a tettetést, a groteszk elemeket mindvégig mozgásban tartva szólaltatja meg a szöveget, csakúgy, mint a *Bolond Istók* első éneke, ám míg *A nagyidai cigányok*ban a szerzői elbeszélő nem jelenik meg, addig a *Bolond Istók* éppen ezen alakzatokat használja ki igen művészien. A második énekben pedig egyenesen egybemosódik a Bolond Istók-történet s a szerzői történet. Nyilasy érzékenyen bontja ki az irónia és az önirónia fogalmát, ezáltal érzékeltetve a regényszerűség lehetőségét is.

A művek részletes elemzésének s a szerző hozzáértésének, friss látásmódjának s nemegyszer izgalmas kérdésfeltevéseinek köszönhetően az Arany-szakirodalom újabb értékes művel gyarapodott, melynek forgatásakor az olvasó olyan tudásanyaggal gazdagodhat, amelynek birtokában Arany verses epikájának megértéséhez valóban közelebb juthat.

(Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2001, 176 l.)

TAKÁCS JUDIT

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Számunk szerzői

Csorba Dávid doktorandusz, Debrecen
Debreczeni Attila egyetemi docens, Debrecen
Dobos István egyetemi docens, Debrecen
Kecskés András tudományos főmunkatárs, Budapest
Z. Kovács Zoltán főiskolai docens, Kaposvár
Lengyel András főmuzeológus, irodalomtörténész, Szeged
Nagy Miklós ny. egyetemi tanár, Budapest
Nyilasy Balázs az irodalomtudomány kandidátusa, Budapest
Rónay László egyetemi tanár, Budapest
Takács Judit doktorandusz, Debrecen
Taxner-Tóth Ernő egyetemi tanár, Debrecen

A kiadásért felel: Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő: Ruttkay Helga
Tördelte: Győrei D. László
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető: Balogh Mihály

HU ISSN 1324 4970

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.

Ára számonként: 175 Ft
Összevont szám: 350 Ft
Előfizetés egy évre: 700 Ft

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál,
a Posta hírlapüzleteiben és a Magyar Posta Rt. Vezérigazgatóság
Ügyfélszolgálati Koordinációs Iroda Hírlap Vevőszolgálatánál
(Budapest 1540, ingyenes zöldszám: 06 80 444 444)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra
Példányonként megvásárolható
a budapesti Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.)
és az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.), valamint
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1052 Budapest, Piarista köz 1. félem. 12.)
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat
(H-1389 Budapest, Pf. 149.)

A digitális változat a MEK Egyesület (http://mek.oszk.hu/egyesulet) megbízásából készült.